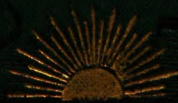

Колдвэръ
Часть I.

10247/4

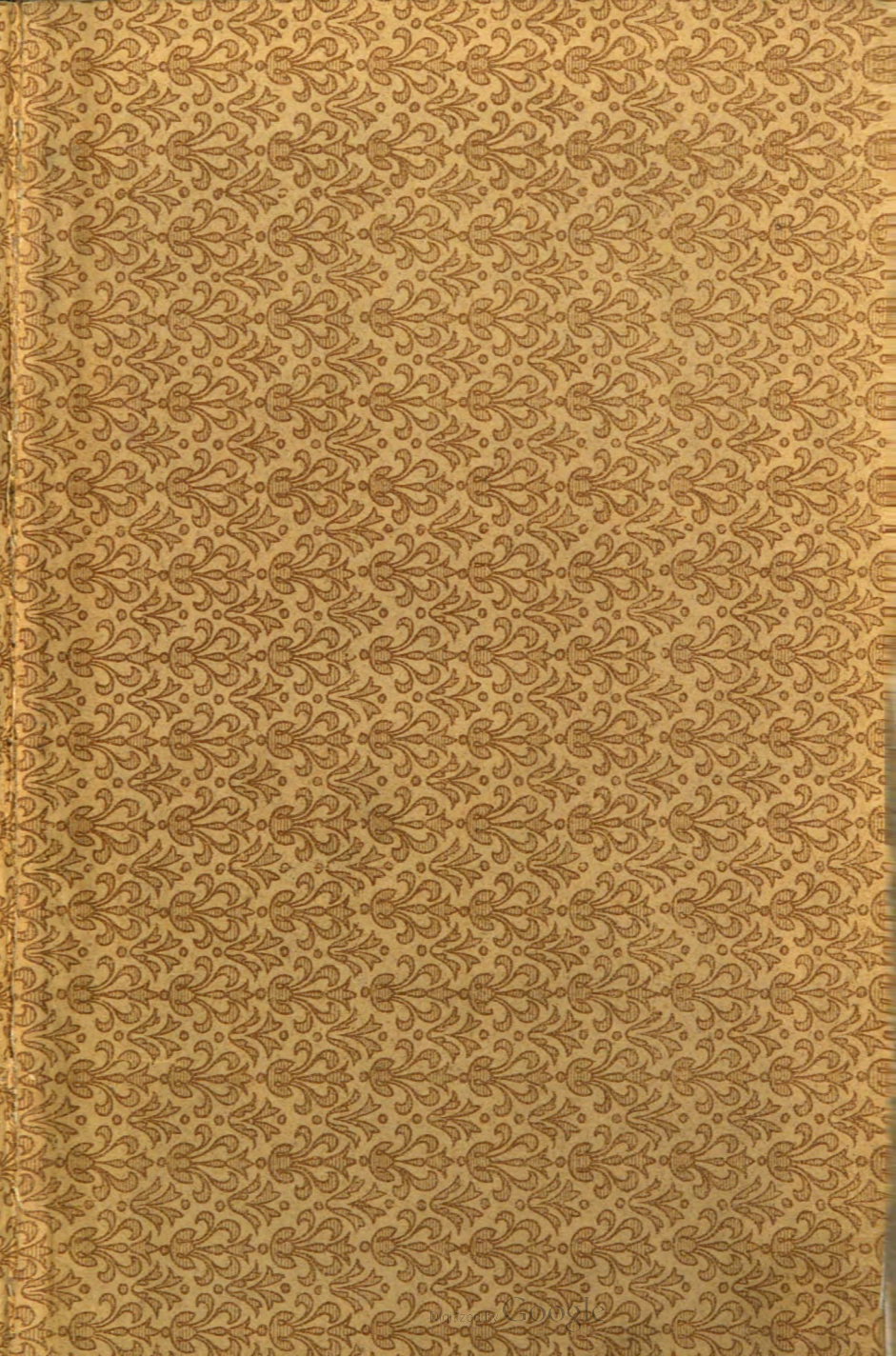
Slovanská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186276683

3186276683

1845
+

КОБЗАРЬ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ВИДАНЕ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

222879

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

З М І С Т.

	Стор.
Найличка	2
Безщасний	81
Капитанша	138
Музика	205
Княгиня	280
Варнак	315

Ж а й м и ч к а.

Між містом Кременчуком, а містом Ромном¹⁾ лежить великий чумацький шлях — Ромодан. Звідки взяла ся така назва — запевне невідомо; а чумаки розповідають ось яку билицю.

У Крукові, що стоїть на правім боці Дніпра проти самісенського Кременчука, жив колись багатий пребогатий чумак — Роман. Що літа Божого виражав він дві валки возів — по двадцять на кожну, — одна йшла на Дін по рибу; друга в Крим по сіль. До першої Пречистої Романові чумаки-наймити вертали ся в Круків. Половину навезеного добра — скидали в комори, а другу половину сам Роман з своєю валкою віз у Ромен. Йшов він от яким шляхом: спершу на Хорол²⁾, так що Золотоноша була йому в праворуч, а Веселий Подол в ліворуч: потім вже з Хорола брав він на Миргород, з Миргороду на Лохвицю, а вже з Лохвиці на Ромен. Так от й посудіть, яку отсе він кружину робив?! Се й задля поштаря так не аби-що, а вже про чумака так нічого й говорити! Отраз якось Роман, продавши в Ромні своє добро, що гуртом, а що на роздроб, думав вертати до господи та спинив ся трохи біля коршми, біля тієї самої коршми, що й досі стоїть собі за Ромном під вербами на шляху, що йде на Лохвицю та на Зіньків, і на Ромодані. А там під вербами біля коршми тоді стояло вже десятків зо два розпряжених возів чумацьких: няде попід возами сидять собі добрі люди та горілочку кружають.

¹⁾ Повітові міста в Полтавщині.

²⁾ Хорол, Золотоноша, Миргород, Лохвиця, повітові міста в Полтавщині; Веселий Подол — село. — Перекл.

От Роман зупинив ся з своєю худобою, зняв шапку, перехрестив ся і, повернувшись до чумаків, мовив :

— Благословіть, панове-молодці, воли попасати.

— Боже благослови! поле велике! відповіли чумаки і взялись до свого діла; а Роман, покинувши воли в ярмах, пішов в коршму, говорячи: „Я тільки чвертку випю“.

Зайшов Роман в коршму, а там шинкарочка, немов намальована — та. Роман хоч і був вже немолодого віку а побачивши таку кралю, серце у його заграло. Краля те імкнула, та всьміхнувшись і питаєть ся:

— А чого доброго треба вам господá-чумаче?

Вона таки вмiла і по московськи слівце закинуть.

— А от чого менї треба, моя добродійко! квартиру горілки та дві кварти меду, та й сама сядь біля мене.

— Добре — мовила шинкарка і насипавши йому квартиру горілки, метнула ся з поставцем до льоху і принесла меду.

Сидить чумак Роман кінець столу, запаливши свою чумацьку люльку, а біля його сидить молода шинкарочка та своїма голубиними оченятами дивить ся на його сиві вуси. Це чумак Роман: срібною чаркою кружає він гірку горілку, а молода шинкарочка з золотого пугаря мед солодкий смакує. Довго вони в двох собі сиділи, пили та пісні сьпівали. На дворі вже й стемніло, а вони сидять, пють та пісні сьпівують. От вже й темна ніч на дворі; час би чумакови вже й рушати в дорогу, а він сидить собі та пє. Уже й північ, а він сидить та пє; він пє, шинкарочка наливає... а бідні воли в ярмах стоять. От вже й „чепіга“ і „волосожар“ за гору сховали ся; вже й зірниця зійшла: чумак-Роман буцім схаменував ся; взяв шапку, люльку і пішов з коршми; ліг собі на возі, вкрив ся свитою і ледві промовив: „гей мої половії!“.

Воли рушили; взяли с об тай пішли полем чистим, а не лохвицьким шляхом. Невідомо, чи довго вони так йшли, чи довго спав чумака Роман; тільки прокинув ся він вже в Кременчузі. По його сліду проїхали і инчі чумаки і пробили широку дорогу тай назвали її „шляхом Ромоданом“. А з якої саме речи назвали Ромоданом, про те чумаки невідомі.

Отакій слово до слова народній переказ про Ромоданівський шлях. Не всміхайте ся так добро-сердо, мій приятний читачу! Я й сам мало йму віри в той переказ, але з обовязку списувача побуту народнього мусів згадати і про отсею дозвільну вигадку народню.

Більш на правду скидаєть ся про шлях Ромодан от яка гадка: чи не першим проклав той шлях князь Григорій Ромодановський, що р. 1686 вів військо московське під Брусяну гору, чигиринську резиденцію непокірливого гетьмана Петра Дорошенка? На мою думку се ближе до правди. Але-ж хтоб не зробив той шлях, нам правду мовити, нема до того діла; зняли ми річ про сей шлях єдине через те, що подія, про яку отсе я розповім, стала ся біля того шляху Ромодану.

А щоб ви добре тямил, який то той шлях Ромодан, так я додам ось-що.

Сей шлях прикметен з того, що йдучи з Ромна до Кременчуга на протязї 300 верстов, не переходить ніже через єдине яке місто, або місточко, ні через село, ні через хутір який навіть; йде собі чистим рівним полем. Тільки де-не-де по шляху коршми з стодолами озіями та з глибочезними колодзями, поробленими властиво задля московських фурманщиків; бо наші чумаки ніколи не стають на попас біля коршми. По боках шляху — Ромодану зустрічають ся земляні вали ріжні на вид і на величину. Поросли вони пиревом. Трапляють ся й могили зовсім круглі, сяжнів на 50 в поперецьку, є й менш, є і більш завждї з двома, трома, а то й з чотирма виходами; се як до величини могили. А є й такі насипи, з найбільших, що й виду їх

не можна визначити: се шанці, різні на величину і в різних напрямках. Треба гадати, що вид отсіх шанців попсовано потім вже користолюбними та цікавими нащадками. Не пригадаю собі, хто саме захожував са добувати селітру з Орельских валів, себ то з так званої „лїнії“, споруженої за царя Петра I. між Дніпром а Доном по берегу річки Орелі, але добутки вийшли зовсім нікчемні. Може й по тих могилах, про які я отсе кажу, який будь — Ходаковський захожував ся шукати селітру! не скажу! нехай про се відають антикварії. Треба ще сказати, що всі отсі могили мають кожна свої назви: „Няньки“, „Мордачові“, „Королеві“, і т. ин. Останні може се окопи Карла XII., бо він колись по сій країні швендяв з своїма синежупанними Шведами.

Я, одначе надуживаю з терпця моїх приязних слухачів: розносив ся я з своїм Ромоданом, неначе дурень той з писаною торбою, тай наговорив наче та перекупка-бублейниця, а про діло не сказав досі ні слова.

Недалеко біля шляху Ромодану з правої руки, як їхати на Ромен, лежить широка прегарна долина; округ неї не високі горбки а на горбках, неначе вартові, стоять віковішні дуби. липи та ясени. Вподовж широкої долини тече викрутасами, неначе смуга яка біла та лискуча, річка Сула. По берегах її порозпускали зелені коси старі берести та верби. Вподовж берега Сули розгорнуло ся велике село, закутане темно-зеленими садами: тільки де-неде з густої зелені визирав біла плямочка, — то біла хата з соломяною покрівлею. Такі з виду трохи чи не всі села на Україні: ну, ще біля кожного більш чи меньш вітряків. Як вже привітно вітряки ті махають своїма крилами притомленому путникові, закликаючи його на спочин в свої зелені, пахучі садки!

Сонечко спускало ся вже до обрїю і своїм жовтогорячим сьвітом позолотило, і без того золоті, ниви застановлені полукопками. Прозорий ясно масаковий

туман покривав широку долину і вона сховала в йому прекрасну смужку свого обрію. Сула заняла ся матовим румянцем, немов та, зашарена на сонці, молода жниця, зустрівшись з своїм любим косарем. По жовто-горячому мату кривулястої Сули де-неде плив рибалчин човен, а за ним ясні, блискучі цївочки тягнуть ся і зникають десь в зеленому очереті. Верби і вязи ще низше схилили ся до землі, ніби вони оплакують день, що вже вмірає. От під таку вечерову годину вертали з поля на село молоді, прекрасні жниці. В той саме день жнитво скінчилось, тим то вони — кожна для себе і щоб посвятити в церкві, поплели вінки з колосків пшениці, жита та з волошок. Заквітчані вертали жниці в село, співуючи пісні. Перед вела вибрана їми царця: вона була прекрасна з себе; виступала вона тихо, соромливо і ніби від важкого вінка спустила на груди свою прекрасну, смаглу голову, покриту золотистим вінком і чорною косою. В руках у „царці“ був серп і невеличкий снопок жита, перевязаний зеленою берізкою. Суца Церера! За нею йшли дівчата і на почесьт її співали свої журливі пісні. За дівчатами йшли молоді косарі з косами (вони на Сулі отаву косили) і підспівували дівчатам. Всю отсю картину освічувало палке сонце, що вже заходило. Картина була прекрасна! А підойдїть ви до неї ближе, та придивїть ся уважнїйш і ви на рожевому полі її помітите такі плями, що по неволї відвернуть ся; а на оті мельодичні пісні журливі ви гїрко усміхнеться і затулите собі уши.

Живуча і діяльна натура людська! З ранку й до вечера на сонці ані на крихту холодку: з ранку й до вечера жне зігнувшись горопашна жниця і що-ж? настане вечір, йде вона собі до господи співуючи; а дома — ледві встигла повечеряти, знов або на вулиці або в садку, знов співає і співає без упинку до самого світу. Почне на світ займати ся, вона знов за серп та на поле і знов цїлїсенський день, не розгинаючи спину, жне на сонці і байдуже!

Ох, ви агрономи-філянтропи! чом би вам не вигадати, замість серпа, яку иньчу машину і ви тим зробіте величезне добро людям, приневоленим до тяжкої праці.

Гурт жниць і косарів з своєю прекрасною царицею, повагом наближав ся до села, відбиваючись в ясній воді Сули. На зустріч їм повибігали діти і повиходили матіркі з немовлятами під грудьми. Матіркі поздоровляли своїх дорослих дітей з обжинками; а неня прекрасної цариці, плачучи, дякувала дівчатам за повагу до її доні і прохала всіх до своєї хати на вечерю.

Війшовши в село, дівчата одна з одною вразно переглянулись, а молоді косарі насупили свої чорні брови. Що се за знак? А те, що й дівчата й парубки помітили біля декотрих воріт вехи.

Щож їм за діло до тих вех?... Ба! їм велике діло до тих зловіщих маняків!

Коли ви, в'їхавши в яке українське село, побачите де біля воріт на високій весі кілька китичок з соломи, так се ознака, що на селі стоять москалі не піші, а кінні. Де веха — в тому дворі стайня; а скільки китичок — стільки коний на стайні. До села, про яке у мене бесіда, прийшли ще тільки квартирери, повизначали кватири і порозставляли вехи.

Не в одного чорнобрівого косаря забило ся серце, скоро він угледів вехи! Не один з них пригадав жакхливі оповідання про безталанних покриток! А жниці? О, мої рідні жниці! жадна драма кервава не навчить вас! Новинка — отсе ваш той клятий ідол, перед яким ви усе кладете часто честь, а за нею і своє життя безталанне.

Кланяючись і з шанобою — сивоусий Улас, батько прекрасної Лукії, зустрів женців і прохав — ласкаво завітати до його двору і повечеряти, чим Біг послав.

Женці сьпіваючи ввійшли в двір. На дворі на зеленому спориші був вже розісланий великий білий настільник. Господарі прохали дівчат сідати: вони

посідали навкруги настільника; а „свята“ цариця, знявши з голови великий свій вінок золотий, за-вернула навкруги голови косу свою чорну та роз-кішну, закачала рукава, приняла з рук матері пля-шку з горілкою і почала частувати своїх підруг.

Доки жінці вечеряли — Лукіні батьки сиділи на призьбі та любували з своїй красуні-одинчки; а серце у них било ся життєм, через край повним щастя! Лукія — яко привітна господня і берка ро-бітниця радо вітала і частувала своїх гостей з усією щиросердою простотою.

Повечерявши, дівчата, подякувавши Богові, до-брим господарям і своїй подрузі за вечеру, взяли вінки і поважно вийшли на вулицю. А тут біля чи-стоколу та попід вербами дожидали їх чорнобриві їх косарі.

— Піди й ти, моя донечко! на вулицю та по-співай з дівчатами.

— Щось мені не хочеть ся, моя мамо.

— Чом же тобі не хочеть ся, мов серденько? може ти втомила ся, так ляж засни.

— Я ляжу матусю! спати.

— Постривай же, я тобі постелю.

Неня послала постелю своїй утомленій доні, перехрестила її і поклала спати. Притомлена дня-ною працею і вечеровим щастєм Лукія, поворочав-шись трохи в постелі, заснула.

А подруги її, хоч і потомлені, цілу ніч про-стояли з своїми чорнобривими косарями — хто під вербами, а хто під калинами, то все співали:

Вийди Грицю на вулицю
І ти Коваленку,
Постоїмо під вербою
В купочці тихенько.

Колиб були драгуни не прийшли завтра в село, то всяб отся історія скінчила ся на самій ідилії; але-ж драгуни!... скоро прийшли в село, зараз ско-їли драму. Через що я й прошу слухачів моїх про-

пустити повз уши принаймні рік, та звернути по-блажливу увагу на малюнок ось якого змісту.

Верстов за п'ять, чи може й більш з лівого боку (як їхати з Ромна) Ромодановського шляху, саме проти того села, що ото я списав, лежить скотиста широка рівнинна; така вона широка й довга, що й краю її в тумані не видно: а в лїтку, коли стоять тихі, палки дні, так і марево трапляєть ся, неначе в безлюдному, безводному, неродючому степу киргізькому. Вся отся долина ізмережана ріжноманїтними нивами і засїяна темними могилами, що видом і величиною скидають ся на ті могили, які стоять на Білокняжому полі між Києвом а Васильковом. Кажу я отсе тому, що з Києва на Одесу проїхало людей, що цікавлять ся рідною предківщиною, більш нїж з Ромна на Кременчук. Відома річ, що шляхом Ромоданом ходять тільки самі чумаки; а чумак — людина проста; йому до могил байдуже. Він може тільки сам себе спитати, „чиїм трупом їх начинено?“ або дивлячись замислено на темні могили засьпіває на один голос монотонно...

Так от на отій рівнині поміж суружних могил та ріжноманїтного нивя зеленїє невеликий гай, неначе оазис в пустелї арабській. Се хутір богатиря-козака Якіма Гирла.

Підойдїмо-ж ближше до того хутора та погляньмо на його красу природну, та на життє його господаря. Задля нас се неминуче требаб, бо в сему хуторі діяти меть ся та драма, яку я розповідаю.

Цїлий хутір з родючим садом і з дубовим гаєм займає не більш п'яти квадратних верстов; він окопаний глибоким та широким ровом а рів навкруги хутора обсажено агрусом. Брама не з дощок, як се звичайно буває по московських заїздах, а проста; по краям її стоять масівні стовпи дубові та по кільки чистоголин: у глухому кінці брами стоїть розлога верба чїби на те, щоб закривати благодатний хутір від лихого ока. На дворі того хутора з правого боку стоїть клуня велика, обставлена стогамн всякого хлїба, а з лівого боку загороди і хлїви

під товар. Недалеко за клунею під старими бере-
стами дві дубових комори і возівня; проти комір
льох з залізними дверми, а на самому кінці двору
білге під липами хата, вкрита порками на польський
лад. За хатою вже йде сад: яблуні, грушки, сливи,
вишні, черешні і навіть три дерева старих грець-
ких орхів: їх вивіз з Криму ще дід Яким Гирла.
Посеред саду колодізь з колесом і з кришою; а за
садом в гаю, на невеличкому лужку пасіка з ку-
ренем і з омшаником; а далі вже дуби, липи, бе-
рези і всяке иньче дерево до самого рову. За ровом
невеличкий ставочок, біля його город, окопаний не-
великим ровом, сажений кіяхами (кукурузою) та со-
няхами; нарешті трошки далі в поле, баштан.

Отакий то благодатний хутір у старого козака
Якима Гирла!

А якого добра повно у його дубових коморах,
в льоху — того й розказати не можна!

А чумаки його! — де тільки в світі вони не
ходять; і в Криму і на Дону і в Одесі; а про Київ
вже й говорити нічого!

Раз якось поняв ся був Яким постачити в Мо-
скву цукровий пісок; але Москва не любить жарту-
вати з нашим братом „хахлом“... вернув ся він до
господи ледві з однією паровицею! з того часу, коли
хто не умісне промовить до його яке слово про
Москву, — він того просто з хати вижене, а коли
де в гостях почув таке слово, так надіне шапку
і, не прощаючись з хазяїном, піде до господи. Яким
Гирло, як бачите, був собі чоловік не аби-який; не
всякому давав наступити собі на ногу.

Було отсе в серні, в неділю; так як опівдні,
Яким Гирло вийшов з хати і сів на призьбі. Він
був чоловік вже не молодий, але сьвіжий і при здо-
ровю. Вуси і чуприна не були ще сивими, а тільки
сірі. Сорочка на йому біла, чиста; штани теж білі;
він не любив московських китайок; носив усе біле;
чоботи з доброї юхти. Глянувши на його, зразу ска-
жеш, що він чоловік заміжний.

Небавом у слід його прийшла і жінка його Марта: молодиця лїт сорока, а може й більш; хороше і чисто одягнена: жовті юхтові чоботи, плахта, шовкова юшка червона така, що хоч би й старій людині, так була-б до лица.

Марта винесла спершу ослінчика, засланого килимцем і постановила його перед чоловіком; а потім вже миску з варениками і тарїлку з сметаною; постановила на ослінчику і сама сїла біля його.

— Нуж, Якиме! полуднувати — мовила вона до чоловіка.

Яким перехрестив ся і мовив: „Чи полуднувати, то й полуднувати. Боже благослови“. З сїм словом він розправив свої сїрі вуси і взяв вареника.

Після вареників Марта принесла миску слив і жовту диню пахучу. Попоїли слив, покоштували і динї.

Пополуднавши, Марта все поприбірала і знов сїла на призьбу біля свого чоловіка. Довго вони сидїли мовчки, нарешті Марта мовила:

— Щось довго не видно наших чумаків з рибою.

— Та таки довгенько щось... мовив Яким і замовк, нїби не хотїло ся йому балакати. Він таки не говіркий був. Перегодом Марта знов озвалась:

— Я все, Якиме! думаю: кому то ми після себе добро своє лишимо? Дїтьми Господь нас не благословив; так одинокими і помремо.

— Так що-ж, що помремо! добрі люди поховують і добро наше споживуть.

— Звістно споживуть; нїгде воно не дїнеть ся; а всеб воно лїпше, колиб була своя рідна дитина.

— Так деж Її взяти, каже, Господь прогнївав ся на нас за грїхи наші.

— Еге! прогнївали ми Господа милосердного; не втїшив він нашої старости ледачою! От і в домовину ляжемо, нїкому буде нас щиро і оплакати! нїкому буде душі наші грїшні помянути. Чи знаєш Якиме, що? ось поїду я завтра в Бурти та відвезу

отцю Нилу на сороковуст і за твою і за мою душу нехай відиравить, як помремо.

— Завжді ти скажеш — таке нивідь-що, що й слухати не хочеть ся! ну скажи лишень голово: який такий живий чоловік по своїй душі сороковусти правити ме?

— Ні бо, Якиме! не по живій душі, а за помершу. Се бач, я гадаю на те вчинити, щоб потім не зістати ся нам без поминовенія.

— Бог милостивий, не зістанемо ся! а я от про що думаю: чом отсе, наша челядь так довго з села не вертасть ся?

— А цять, Якиме, цять!... чуєш? О, о! ще раз... чуєш?

— Що там таке: ще раз?

— Не чуєш хіба?... дитина плаче.

— Так і в... за брамою.

— Ходім, Якиме! подивимось.

— Ходімо.

Обидвоє вони бадьоро встали і пішли до брами. Не списати як старі Марта і Яким зраділи, коли побачили, що під перелазом лежить дитина, завернена в стару сіру свитину, а голівка прикрита у неї широким лопухом зеленим!

— Якиме! тільки й спромогла ся промовити Марта, силеснувши руками. А старий Яким, скинувши бриля, молив ся Богу.

Марта взяла дитину на руки і мовила: „Якиме! глянь, яке невроку йому здоровеньке та вродливеньке“.

Яким переняв дитину на руки і промовив:

— Ходім до хати! воно, бідолашне, їсти хоче; і вони пішли в хату з своєю дорогою ношею.

В хаті Яким положив обережно дитину на стіл; взяв з полиці псалтир (Яким був письменний); тричі перехрестив ся і прочитав псальму: „Живий в помощи Вишняго“; потім взяв дитину на руки і передаючи Марті, промовив: „паче ока бережи його“.

Марта перехрестившись, взяла дитину, положила на подушку і мовила до чоловіка :

— Подивись за ним, Якиме! доки я молока принесу.

Принісни молока, вона взяла ся годувати дитину, а Яким, знайшовши в хліві ночви, заходив ся лагодити до них стальки і за пів години, на диво Марті, приніс в хату готову колиску. Не помітно для них минув останок дня. Під вечер, коли дитина заснула в своїй колиці, Марта, забувши що святя неділя, достала з бодні тоненького полотна і заходила ся краяти маленькі сорочки.

А челядь вернувшись з села, балакала, що вони бачили на могилі якусь молодицю; спершу вона сьпівала якусь пісню і заплакала, „коли ми перехрестили ся, так вона зникла; мабуть то була нечиста сила і провалила ся в могилу“, так скінчила свою балачку Марина — дівчина не з боязких.

Другого дня, ще до схід сонця, Яким застріг в бричку пару добрих коненят; вимостив бричку сіном; заслав килимом і поїхав в село Бурту по отця Нилья.

Ідучи повз могилу, він помітив в ранішньому тумані молодицю на могилі; вона стояла лицем до Якимового хутора. Він глянув на неї; синнив коний і голосно мовив :

— День добрий, молодице!

— Спасибіг вам відповіла вона.

— Що ти тут робиш, молодице?

— Учора корову згубила, так отсе визираю чи не пасеть ся де вона?

— Ну добре! зіставай ся здорова.

— Спасибіг.

Яким дьорнув за віжки, коні рушили і помчали його шляхом.

К обіді Яким вернув ся до господи і привіз отця Нилья з дияконом. Спочивши трошки під хатою та осьвіжившись закрепленим березовим соком, отець Ниль пішов до хати. Прочитавши молитву над дитиною, він нарік його Марком, а потім з от-

цем дияконом справив обряд сьвятого хрещення. Ку-
мами були Яким та щаслива Марта.

До самої суботи отець Ниль гостював з дня-
коном на хуторі у Якіма; тай не вони тільки,
а чимало таки добрих людей назбірало ся на Мар-
кові хрестини.

Минув місяць післї Маркових хрестин; на ху-
торі Якіма Гирла нічого незвичайного не стало ся;
тільки хиба, що небавом післї хрестин чумаки вер-
нули ся з Дону; алеж се подїя звичайна; воно
правда, що допитлива голова і в отсїй звичайній
подїї знайде собі чимало пожитку, так як працю-
вита бжїлка на нікчемній квітці. Найпаче послу-
хати чумака небавом після дороги, коли він гуляючи
за чаркою горїлки почне розповідати, через які без-
краї степи він переходив і з яких безодніх керниць
волів напував; по скільки день він сам без хлїба
і без води пропадав; які він міста бачив; через які
рїчки переправляв ся; де і яких людей бачив; про-
сто аж волосє дїба став слухаючи чумака! Алеж
у Якіма Гирла не було такого вдатного чумака;
через те не було й балачок про такі мудрі пригоди
чумацькі.

Минав вересень і проходячи через Якимів ху-
тір він своїм повіом окрашував зелений гай золо-
тими та червоними барвами; так що коли здалека
глянути на гай то здасть ся тобі, найпаче під
ту годину, коли сонечко сходить або заходить, що
гай заслано коштовним килимом ріжнобарвим. На
могилі біля хутора, трохи не що ранку і що вечера,
челядь бачила тасмничу молодицю і почали верзти,
що отсе щось воно не з проста. А дійсне було воно
вельми просто: бідолашна молодиця та була ніхто-
більш, як не покритка, мати маленького Марочка.
Вона сердешна неспроможна була відірвати ся від
того двору, де росла її горонашна, прекрасна її дитина.
Скільки разів вона в ночі підходила до самі-
сенького хутора; обходила його навкруги і ночувала
в рову не заплющуючи очий! А по недїлях, коли
челядь йшла на село; вона вишком, нікому не зримо

підходила аж до брами, щоб почути хоча голос своєї дитини любої. Скільки разів тягло їй — вийти в двір і випрохати назад або вкрасти свою дитину; без неї, без дитини їй на світі не можна було жити; ні хліб, ні вода не йшли їй на душу; сонечко Боже не світило і не гріло їй. Після того, як її зрадив, отой улан — підступний, усе її кохання, усе її ніжне почуття приниженої матері згуртовало ся на її дитині-сиротині. А вонож горопашне в чужих людий!... воно засипав на чужих руках; воно ссе чужі груди і не знав кохання і сердешного поцілунку неньчиного!... Матчина любов перемогла і страх і сором: вона стала на тому, що хоч би там що, а піти на хутір і ждала тільки неділі, коли на хуторі людей буде менш.

В неділю Яким пообідавши і, вже пак спочивши, сидів в своїй світлиці за столом і читав з псалтиря: „не ревнуй лукавнующим, ниже завидуй творящим беззаконіє;“ а Марта, заколихавши Марка в новій колісці, довго стояла над ним загадавшись; потім зітхнула і мовила:

— А що я думаю, Якиме?

— Господь тебе відає, що ти там думавш.

— Думаю я, прости мене Боже, що коли наш Марочко, не допусти того Господи! помре, що ми годї робити мемо:

— Я так і знав! ну чи таки тобі не гріх, отакого невідь чого набірати в голову?

— Ні, Якиме! коли я дивлю ся на його сонного, так завждї отаке мені в голову лізе.

— Моли ся Марто Богові: Він милосердий не дасть нам такого нещастя великого.

— Та ще от що гадаю, Якиме! коли дасть Біг, доживемо до Інокрови, так поїдемо до церкви та запричастимо нашого Марочка; тоді йому як раз мине шість тижнів.

— Добре; поїдемо: се діло християнське.

— А там за одно вже розпитаємо, чи не знайдець ся добра наймичка; бо, сам — бачиш — нам тепер з однією наймичкою не можна.

— Щож! що треба, так треба; я не від того...

— Та колиб дав Біг таку, щоб і в господарстві тямилася; яб тоді Марочка няньчила, а вона побралася по хазяйствечку.

Марта зітхнула і замовкла; а Яким, перехрестившись знов почав читати: „Не ревнуй лукавнующим“.

За кілька хвилин двері обережно відчинилися і увійшла в хату молодиця одягнена хоч і вбого, але охайно. Вона пужливо якось зупинилася біля порогу, поклонилася і ледві промовила:

— Боже поможи вам.

— Спасибіг, небого! відповів Яким: просимо сідати.

Вона мовчки сіла на лаві біля порогу і мовчки пильно дивилася на колиску і на Марту. Багацько їй треба було в ту годину душевної сили, щоб не подати їй виду, що вона найблизша душа до сонного Марочка.

— Що доброго скажеш небого? спитав у неї Яким.

— Прийшла отсе до вас спитати ся: чи не треба вам наймички?

— Треба, голубко, страх як треба. Нам отсе Господь послав малу дитину, так я все з нею няньчу ся, а хазяйство їй занедбаєм.

— От би я до вас і наняла ся.

— Наймись, наймись, голубко! у нас тобі лиха не буде.

— А з далека ти небого? спитав Яким.

— Аж із під Ромна, дядьку.

— Добре! а щож ти візьмеш на рік?

— Що другим платите, те й мені дайте.

— Добре! Мартусі ми платимо п'ятнадцять на асинацію, та нову свитку білу і чоботи шкапові.

— Добре! Дайже нам, Марто! чого небудь по-полуднувати.

Марта йдучи за полуднем, мовила до Якіма:

— Подиви сяж за Марочком, та коли воно прокнеть ся, так заколиши його.

Яким посунув ся в другий кінець столу ближше до колиски, а Марта вже заа дверий додала :

— Та не бери ти його на свої залізні руки, я сама зараз верну ся.

— От ще розносила ся з своїми панськими руками, пробубонів Яким і ласкаво додав :

-- Сідай небого! на ослоні, близше до столу.

— Спасибіг вам.

Наймичка підійшла до столу і подивила ся на колиску. Твар її перемінила ся і дві буйні сльозини покотили ся по змарнілих щоках її. Яким помітив те і спитав :

— Що, небого, може і в тебе дитинка є?

— Була, та Господь прийав.

— Так, так... Так ти, небого, значить вдова?

— Ні, московка — відповіла скрізь сльози наймичка.

— Так, так... А як же тебе, небого, звати?

-- Лукія.

Тоді саме дитина прокинула ся і заплакала. Старий Яким заходив колихати, присьпівуючи :

Е-е-лю-лі

Чужим дітям дулі,

А нашому колачі,

Щоб спало в день і в ночі.

Горопашна отся Лукія і була та сама прекрасна щаслива цариця непорочного сьвята сільського. Сердешна! чим відбив ся у тебе на серці твоєї любові, єдиної твоєї дитини? Сердешна! ти сама трохи трохи не заридала і не засьпівала у купі з Якимом : але сила любови твоєї здержала поривання радощів і тільки тихі сльози утішили тебе.

Марта вернула ся з полуднованнем, постановила його аби як на столі і швидче кинула ся до колиски.

— Цить, цить! моє серденько!... Ну тебе, Якиме! з твоїм вовчим голосом; мого Марочка тільки перелякав!

Цить моє пташенятко! я тобі мозючків дам. Вона дала дитині рожок з теплим молочком і мовила до Якіма:

— Чом же не просиш полуднувати? а коли хочеш яблук, чи дуль, так сам піди до льоху та за одно вточи грушевого квасу, а я від дитини не одійду, доки воно сердешне не засне. Бач як налякав: і досі ще у сердешного слізки на щічках. Годуй ся, годуй ся, моє серденько.

Яким перехрестившись, сів за стіл і прохав Лукію сідати полуднувати. З'ївши кільки вареників, він мовив ніби сам до себе:

— Бач, яка в світі правда: віддати одинокого чоловіка в москалі, а жінку сироту-вбогу пустити по миру. Не добре дієть ся між людьми! Добре, що вона богобоязна, та шукає собі заробити шматок хліба чесною працею; а другаб на її місці, та з її вродою... пропалаб!... з душею пропалаб на віки.

— Хіба Лукія московка? спитала Марта, прислухавшись до чоловікової бесіди.

— Та вжеж, московка, відповів Яким не підводячи голови.

— Безталанна!... а може Лукіє, твій чоловік був п'яниця, ледащо?

— Ледащо, відповіла Лукія.

Яким підвів голову, подивив ся на Лукію і мовив:

— Так тудиж йому й дорога.

— І моя така думка, мовила Марта. Сохрани Господи і Ти Пречиста Діво заступи нашу бідолашну сестру від лихого та ледачого чоловіка. Отже з Якимом, дякувати Богові, прожили таки частинку на світі... воно правда... Е, та за молоду чого инколи не трапляєть ся...

— Ну вже! завела свою гуслию! мовив Яким не то жартома, не то суворо. Та вашу сестру, коли не попомати гарненько, то й добра з неї не бачити меш.

— Ну вже й ви добрі! ніде правди діти. Отак завжди, забалакала ся з ним, тай не бачу, що Марочко давно заснув.

Вона обережно закрила дитину чистою пелюшкою і перехрестившись, сіла до столу біля Лукії і мовила:

— Годуй ся, Лукіє! ти на його не вважай! він у мене завжди щось буркотить; таким вже народив ся він нікчемним; і вона ласкаво всьміхаючись, глянула на чоловіка.

Яким і виду не подав, що помітив ту усьмішку; тільки вуси свої погладив рукою.

Пополуднавши всі повставали з за столу; подякували Богові. Марта, прибираючи зі столу посуду, мовила до Лукії:

— Ти пішлаб до другої хати та спочила з дороги; там тепер нікого нема; усі пішли до села на музики.

— Спасибіг вам! я не вельми втомила ся; відповіла Лукія, хоча їй вельми треба було спокою, принаймні — самотности.

— Ну, деж таки не втомила ся! від Липового до нас верстов сорок буде; то не жарт!... чи буде Якиме?

— Сорок буде, відповів Яким.

— Я в Ромні переночувала.

— Хоч і переночувала, а спочити тобі не пошкодить, мовила Марта, буцім інстинктом вгадуючи душевну її утому.

— Добре! я піду і трохи спочину, сказала Лукія відступаючи до порога.

— Тривайже, я тобі хату покажу, мовила Марта і вийшла в темні сні, потім відчинила двері, супротивні з сьвітлицею і ввела Лукію в простору, чисту хату.

— Отут ляж собі чи на полу, чи на лаві, та спочинь.

— Спасибіг вам, відповіла Лукія. Марта вийшла з хати, причинивши за собою двері.

Лукія, зіставшись самотою, озирнула ся навкруги, неначе бажала впевнити ся, що вона сама в хаті. Потім упала на лаву, затулила лице долонями і тихо та гірко заплакала. Не з горя плакала вона, а з радощів, що повно було у неї на душі: вона тепер була певна, що дитина її здорова і люди, що прийняли дитину, — люди добрі.

— Господи! промовила вона: дякую тобі! дякую й тобі свята Заступнице! моя втіха єдина! Тай знов залила ся слізьми.

Заспокоївшись трохи, вона ходила по хаті, та ламаючи свої худі, засмажені руки, тихо плакала.

— А яка в тебе думка, Марто, питав ся Яким, коли вони лишили ся самі в свѣтлиці: мені здаєть ся, що отя наймичка чесного, доброго роду дитина?

— І я так думаю, Якиме! відповіла Марта, витираючи миску, що вона чесного роду. Лихого чоловіка зараз вгадавш; а вона, бач, яка сумна... А може се вона так з дороги?

— Ні, не з дороги; вона безталанна і сама тямить своє безталання. Он як ти виходила за полуднем, так вона глянула на Марочка тай заплакала. Я питаю: чого ти плачеш? а вона й каже: „І в мене була дитина, та Бог взяв“... Так от воно що. Нешасниця! у неї тільки й радости на свѣті було, що дитина і те Біг одібрав.

— А не казала: хлопчик, чи дівчинка?

— Хлопчик, відповів Яким і замислив ся.

А Марта поставивши миску на мисник, сіла на лаву і теж похнюпилась. Помовчавши хвилин зо дві, вона зітхнула і спитала у Якіма:

— А яка в тебе думка: чи віддавати мемо Марочка до школи чи ні?

— Ех ти голово!... чи ти не подумала про що спитала? Теля ще Біг знає де, а ти вже й довбню лаштувш! мовив Яким трохи що не гнівно.

— Ну от ти вже й розгнівав ся... я тільки так сказала..

— То-то ви цокотухи, все так говорите, а про те й не подумавш, що-то ще завтра Біг дасть. Шко-

ла!... школа, щоб ти тямла, возня, тай не мала. Он у Таринухи, — сина вчили, а що з його вийшло?... Пяниця та користолоб.

— Ну, ти вже як розсердиш ся, так і ради з тобою нема... нічого й спитати у тебе не можна!.. Не хочеш до школи давати, так сам учи.

— Я то вчити му скільки сам вмю; а от тиб його спершу навчила.

— А я чому його вчити му? — Нехай собі здоров рөсте та щасливий буде. Моє діло жіноцьке... чому я його навчу?

— Чому?... гм! чому? наче сама не тямш... усему доброму! От ти тепер йому за матір, так як дасть Біг, стане воно говорити, ти й учи його молитись Богу, а я подивившись, як воно молити меть ся, навчу його сьвятого письма і вміраючи, передам йому свій псалтир сьвятий.

— На силу довів до краю.. Цить, моє серденько, цить!..

Марко прокинув ся. Марта побігла швидче до коліски і колишучи Марка засьпівала:

Ой жила вдова
Та на край села,
Вигодувала сина,
Сина Івана;
Вигодувавши до школи дала,
А з школи взяла..

Взявши потім дитину на руки, вона стала ходити по хаті і приговорувати: „От колиб літо тоб в садок пішли, зайшлиб в пасіку, а там старий дід сидить... у! який страшний. Он — він; он! подиви ся який страшний!“

Вона показала на Якіма, що сидів за столом; а Яким мовчки усьміхнув ся.

Чи тямш ти, чи бачиш ти, нещаснице! свою дитину щасливою?... Бачить вона і тямить. Вона не прислухаючись чула кожне Якимове і Мартине

слово. В глибині своєї душі вона вгадувала Маркову пришість і серцем, повним радощів, дякувала всемілосердому Богові за щастє — яке Він послав.

Час йшов на хуторі своєю звичайною ходою. Нова наймичка швидко призвичаїла ся до челяди; усі її вподобали. До всіх вона однаково була ласкавою, з усіма однаково уважною. Господарям вона найпаче подобала ся за прихильність до маленького Марка. Дійсне — він без неї не засипав і не просипав ся; завждї був у неї якийсь привід бути біля колиски; приносила йому теплі пелюшки такі чисті, що хоч би якому паничеві, так не на сором би. Вона — наче чула, коли Марко проснеть ся і на той час вже було у неї на готові тепле молоко єввіже. Стару Марту дивувала щирість і запопадливість нової наймички. Минув ще місяць: Лукія — наче на досаду старої наймички опанувала усім домом. Марта віддала їй увесь клопіт і орудовання в хазайстві а потім і ключі від комор і від льоху; при собі лишила тільки ключа від скрині, тай то тому тільки, що їй здавало ся неяково, щоб у господарки та не було ключа. Старий Яким, на що вже людина серйозна і не говірка і той було око на око з Мартою не втерпить, щоб не сказати:

— Що за добро послав нам Господь з отівю Лукією!

— Я й сама і встаючи й лягаючи дякую Богові за єго ласку! Ти тільки придиви ся Якиме! де вона не повернеть ся, що тільки не зробить, тільки любити з того. А вже до Марочка так така вона щира, що я й не надивлю ся! от хоч би й ту ніч: Марочко прокинув ся тай заплакало воно сердешне; а я собі сплю наче вбита, не чую; а вона — Господь вже її знає, як вона з другої хати почувала! Проснула ся я, а вона вже рожка йому з молоком дає, та ще й каже до мене: „Не турбуйте ся! я сама його присплю“. Спасибіг їй! така вона добра та щира. От котрий вже місяць живе у нас, а хоч би тобі раз єдиний пішла на село! Якось в неділю я й кажу до неї: „Ти Лукіє! хоч би до церкви

в село пішла“; а вона мені: „І дома, каже, можна помолити ся, аби щирість була“. Така то вже вона щира, що дай тільки Боже їй здоров'я. Я просто паную у неї за плечима“.

— Еге! і отаке добро Господь посилає якому небудь ледачому чоловікові!

— І не кажи Якиме! инколи, дивлячись на неї, я аж заплачу! Чомуб тобі Господи! не дати їй талану та радісного життя? Та хоч би вона коли небудь усміхнула ся тобі, або пожартувала! хіба тільки з Марочком, а то раз-у-раз така вона смутна та не весела.

Такі балачки трапляли ся часто між Якимом і Мартою: вони дивували ся наймищчній журбі, але їм простосердим і в думку не приходила причина її журби. Їм здавало ся досить бути ласкавою, щоб бути безталанною. Про її рід вони якось наче бояли ся здійсмати бесіду, інстинктивно розуміючи, що у нещасного не треба розпитувати про його колишне щастє.

Хвала вам прості люди! Своїм розпитуваннем ви примусили-б її не говорити правди, значить двичі страждати; бо у неї не було вдачі вигадувати небувалі сповіди свого серця: вона була простою, розумною і прекрасною дитиною природи. Вона всім своїм чистим серцем покохала улана-офіцера за його красу і за ласкаві речи. А коли він, награвшись з нею, кинув її наче дитина ляльку, так вона нерозумна тільки заплакала, та й досі не спроможеть ся зрозуміти, як отсе людина може клясти ся, присягати ся а потім збрехати. Проста, неблазна душа її не тямила сего; а от поміж людей більш чи менш цивілізованих, так се річ звичайна... все одно, що взяти й не віддати.

На Різдво Яким з Мартою поїхали на село до своїх знаємих, між ними й до вітця Ниля і до днякона і до всего причту церковного. Челядь, опріч старого наймита, пішла теж до села на музики. В домі лишила ся сама Лукія, та Сава наймит, що ночував і днював з волами в загороді. Вона лишила

ся сама з своїм щасливим сином і була зовсім щасливою. Випровадивши господарів і зачинивши за ними браму, Лукія перш за все уважно огледіла двір і прийшовши в хату засунула двері закруткою. Марко спав. Вона підійшла до колиски, зняла з личенька його вкривальце і дивила ся на його, доки він не прокинувся: тоді взяла його на руки і з глибокою ніжнотою поцілувала його. Дитина ніби розуміючи, що її цілує рідна мати, обвила її суху шию своїми пухкими рученятами. Потім Лукія зняла однією рукою килим з скрині, розкинула його на полу і посадовила Марочка; тоді відступивши від його ступнів зо два, дивила ся на його, плачучи і усміхаючись; нарешті сіла на килим, взяла Марка на руки і притисла до свого лона. Якоюж вона в ту хвилину була прекрасною і щасливою і які чудові радощі торжественні лили ся тоді по всій їй! Ну що колиб в ту саме хвилину можна було глянути на неї її спокусникові! та він би пав перед нею на вколішки і помолив ся до неї, наче до сьвятої. Ну! брудна душа його заскориніла, таке почуття не приступне до неї!

Довго вона бавила ся з Марком: піднімала його висше своє голови, становила на полу, знов піднімала, знов становила, розмовляла з ним; цілувала, сьміяла ся, плакала, знов сьміяла ся; одно слово грала ся буцім семилітка, сьпівала йому пісні, казала казки, давала йому всякі ласкаві сердешні наймення; а дитина, ніби спочуваючи радощам щасливої неї своєї, впродовж цілого дня ні разу й не заплакала. Якеж воно прегарне було! великі очи карі самоцвітами блищали і вельми походили на очи своєї матери прекрасної; їх відтінювали чорні вії довгі; се надавало якогось не дитячого виразу.

Лукія й не помітила коли той і вечер прийшов. Що тут їй робити? требаб вечеру варити, а Марко про колиску й не гадає; розпустувала ся дитина так, що її до ночі не вложиш! Хоч би з села хто швидче вертав ся, а то приїдуть господарі, що вони казати муть? Думати муть, що вона

і цілий день і цілий вечір проспала! Аж ось заскрипіла брама... приїхали господарі. Лукія, відчиняючи їм двері, жаліла ся, що Марко не дав їй в печі затопити.

— А що він тут робить, все плаче? — спитала Марта.

— Де там плаче! за цілий день хоч він скривив ся! все пустує.

— Ах ти волоцюго, волоцюго! мовила Марта підходячи до Марка. Ти йому ще й килима послала?

— Колиж не лежить в колисці; все на руки просить ся.

— Бач який непосидящий! Тривай! ось я тобі дам!... Скинувши кожух і свитку, Марта взяла Марка на руки і дала йому в руку позолочений медяник, гостинець від отця Нилія.

Лукія заходила ся піч топити. За кілька хвилин прийшов в хату Яким оббиваючи пужалном сніг з нової смушевої шапки.

— Добрий вечер вам; мовив він.

— Добрий вечір! — відповіла Лукія.

— От дякуючи Богові ми й до господи вернули ся. А що наш хазяїн порабляє? Мабуть, ради сьвята, плаче?

— Де — тобі плаче! цілий день спокою Лукії не дав; все пустує, та пустує — відповіла Марта.

— Ах ти гайдамако! глянь як він обіруч медяника гарбає.

Поклавши на стіл узла і скидаючи свиту й кожух Яким мовив нїби сам до себе:

— Горе менї з отсією матушкою Ликеривю. На дорогу таки, хоч ти їй що! от і надорожив ся! а тут ще й дякониха і титариха з своєю сливянкою. Ну що ти з ними робити меш?! Збили окаянні з пантелику тай годї. Лукіє! покинь ти к недоброму свою піч, та ось ходи-но сюди!

— А щож ви вечеряти мете, як я піч покину? мовила усміхаючись Лукія повернувшись до Якіма і тримаючи ожог в руці.

— Не хочу я сьогодні вечеряти; тай завтра не хочу, і позавтрому не хочу... тай стара моя не хоче вечеряти... Чи правда, Марто?

— Чи бач, який ти розумний! Добре тобі: сам наїв ся, так думає і всі ситі; а бідолашна Лукія може за цілий день і рисочки в рот не брала.

— Ну, ну! пішла вже! з тобою й пожартувати не можна.

— Гарні жарти вигadaв.

— Та ну вас! варить собі хоч три вечері разом; а я добре знаю, що я не вечеряти му.

— Ого комусь шкода з того! нам більш зістанеть ся.

— Нехай зістанеть ся, мовив Яким, сїдаючи за стіл. А засьвіти Лукіє свічку.

Лукія засьвітивши свічку постановила на стіл, а Яким розв'язуючи узіл, тихенько засьпївав:

Та виріє я в наймах, в неволі,

Та не було долі ніколи

Та гей!..

Ой виріє я в наймах в дорозі,

При чужому возі в дорозі

Та гей!...

Та чужії воли пасучи,

Та чужії вози мажучи,

Та гей!

— Лукіє! кинь кажу, свою піч! та ось возьми собі дочко моя безталанна! возьми та носи на здорове, мовив Яким, розгортуючи червону велику хустку. На тобі й на очіпок; ось і на юшку, і на спідницю! бери дочко! та носи на здорове. Ходи ти у нас не так, як сирота, а так як роменська міщанка ходи, так ходи, як нашого голови дочка. Отсе зносиш, друге куплю; бо ти у нас не наймичка, а господиня! Ми з старою за твоїма плечима живемо, наче в Бога за дверима.

— Возьми Лукіє! возьми дочко; мовила Марта: се ми тобі у московських крамарів купили.

— На щож ви такого доброго накупили? мовила Лукія, тільки марне гроші тратили.

— Не твої, дочко! гроші а Божі; Біг дав, Біг і возьме; мовив Яким, даючи Лукії гостинці. А Лукія, приймаючи їх, кланяла ся і крізь сльози мовила:

— Дякую вам, дякую мої добродії рідні.

— Отак воно ліпше; сказав Яким. Ти Лукіє! послужи вже нам на старости літах; а ми, Біг по-може, потроху з тобою сквітуємо. Сама бачиш: ми люди старі, Господь знає, що з нами буде завтра а у нас дитина мала, одинока. Ну крий Боже! моєї старої не стане... куди воно дінеть ся!

— Перехристись Якиме! що ти нам, наче пугач на коморі, віщуєш?

— А щож! все в руках Божих.

Марта вкладаючи Марка в колиску, тихо промовила:

— Не слухай його, Марку! се йому так титарева сливянка.

— Що-о-о? протягом спитав Яким: як дам я тобі сливянки, так знати меш ти мене.

— Ну вже! й слова сказати не можна...

— Не можна!

В хаті стало тихо; тільки Марта тихенько сьпівала над коліскою позираючи на сердитого Якима.

Небавом посходила ся челядь; вечера була готова, усі посідали за стіл опріч Якима. Повечерявши пішли спати. За хвилину все на хуторі спало. Не спав тільки старий Яким: він сидів в сьвітлиці за столом і схиливши сиву голову на міцні жиливі руки варнякав:

— Ой воли мої половії.

Та чому ви не орете.

Досьпівавши піснї до краю, він мовив сам до себе:

— Піду чумакувати! невідмінно піду. Справді! що я тут всижу з бабами? Опріч гріха нічого! Не те в дорозі! товариство, степ, могили, міста а по

містах церкви Божі, базарі, купецтво! Підійде до тебе пузатий бородач: „Почім питає, чумаче риба або сіль?“ „Потому й тому, господа-купець“. — „А менш не можна братец-чумаєк?“ „Ні, господа-купець! не можна“. — „А коли не можна, так нехай і так буде“. От ти гребеш собі червінчики в гаман!“ — Е-ех! чумацтво, чумацтво! коли то я тебе забуду!... Ні! шабаш! піду чумакувати, дай тільки Господи! літа діждати; а то отут з бабами я зовсім скисну.

Вставши з за столу, він довго ходив по хаті; потім став перед образами, помолився, взяв псалтир і прочитав псалму „Господь просвіщенє моє, кого убою ся“. А потім став роззувати ся говорячи:

— От безталання! і чобіт нікому стягти.

Роззувшись він погасив сьвітло і лг спати, читаючи з голови молитву: „да воскреснет Бог“.

Одноманітно минула зима на хуторі. Прийшов великий піст: одповіли ся, піст провели і великодних сьвят діждали ся. На сьвятах, коли хазяїни поїхали знов гостювати до о. Нилія, Лукія з своїм синком знов грала ся так само як і на Різдво; тільки телер і одміни, що вона вперше наділа нову спідницю, і юпку, а голову вивязала шовкою хусткою, що подарував ото старий Яким.

Після полудня зайшов на хутір венгер з ріжними „краплями“. Спершу він постукав ся в вікно; Лукія бавлячись з сином, аж здрігнула з того несподіваного стуку; але зараз же отямилась, відсунула закрутку в дверях і впустила венгера в хату.

На йому був бриль з широкими крилами; широкий плащ синій; за плечима коробка; в руках палиця. А вуси у його такі довжезні.

Лукія прохала єго сідати. Він скинувши коробку сів на лаві а Лукія тим часом поклала Марочка в колиску і закрила, боячись лихого ока.

— А чи є у вас ліки? спитала вона у венгера.

— У мене всякі ліки є! краплі є всякі: і на зуба, і на голова і на рука, і на нога; всякі краплі маю; аби тільки хорощий фрау гроші не буде жал-

кувати — відповів венгер всміхаючись досить нахабно.

— Ну добре! А чи є у тебе такі ліки, щоб від усяких недугів дитині помагали?

— А якже!.. від різних недугів — різні краплі є.

Він розкрив коробку і показуючи каламар по каламарю, говорив:

— От се од зуба; се на голова; се на пропа-
сниця, отсе рука, отсе нога, а отсе живіткового
трошки.

— А чи нема у тебе семибратньої крові? вона
одна на всякі недуги помагає.

— Є, є! ось зараз покажу...

І він хутенько достав з коробки загорнену в па-
пір семибратню кров. То були невеличкі шматочки
чогось скаменілого; ніби ополонички темнорожевої
барви. З якої речі воно зоветься семібратньою
кровю — того й самі венгери не тямлять.

— А що коштувати ме сей шматочок?

— Два карбованець і один коповика.

— Боже! яка сила! щож мені діяти? У мене
тільки три копи?

— Тільки один карбованця і одна коповик?
Сего мало трохи! Хиба от як хороший фрау: ча-
рочку шнапе значить — горілочки і трошки за-
кусить.

— Добре! я дам горілки і їсти, тільки ви ради
Бога уступіть мені за три копи.

— Добре, добре! уступаю — і подав їй шмато-
чок чарівних ліків.

Лукія прийняла його побожно, загорнула в білий
шматочок полотна і заховала за образи; тоді взяла
з скрині мідні гроші, розплатилася з венгром; са-
мого його посадила за стіл; достала з мисника гра-
нясту розмальовану пляшку з горілкою і постано-
вила на столі перед венгром і горілку, і паску,
і холодну поросятину і пироги з сиром і з смета-
ною; нарешті поклала йому на коліна білий ру-

шник вишиваний з країв червоною заполючю. Тоді сама відступила до колиски.

Венгер хоча прохав шнапсу трошки, але випив дві чарки одна по одній а третю з'ївши шматок поросятини. З'ївши усе, що було на столі, венгер ввічливо поклонився Лукії, попрохав огню, запалив свою порцелянову люльку з дужковатим чубоком і почав збирати ся в дорогу. Скинувши коробку на спину, плаща на плечі, бриль на голову, ціпок в руки, він ще раз поклонився Лукії і пішов з хати.

Лукія випровадивши венгера за браму, вернула ся в хату, підійшла до колиски, розкрила Марка і побачивши, що воно спить, перехрестила його і ледві доторкнула ся губами до його щічки; бо бояла ся, щоб цілуючи не розбудити його.

— Тепер хвала Богові я спокійна, говорила вона собі на думці; тепер я добре знаю, що мій Марочко буде живий і здоровий; тепер я маю ліки на всякі недуги; а про талан його я певна, я виблагаю йому у Бога і віку довгого і щастя доброго... Чи сказати йому коли небудь, що я йому рідна мати? чи не казати? — Вона задумала ся... „Ні, не скажу, до віку не скажу; а хіба перед смертю на сповіді покаю ся, а то нікому в світі не скажу...“

Говорячи отсе вона поприбірала на столі, підійшла до колиски подивила ся на сина, впала перед образами на вколішки і плачучи молила ся про життя і долю любленого сина.

От вже й сонечко закотило ся. Челядь сьпіваючи вернула ся на хутір. Нарешті брама відчинила ся і господарі приїхали.

— А ми Лукіє! на дорозі венгера зустріли, хвалила ся Марта входячи в хату: я кушила у його сьмибратньої крові про нашого Марочка. Сьвятий його знає, може коли що й трапить ся, дак от у нас і ліки наготові. А що він спить? спитала вона нишком.

— Спить, відповіла тихцем Лукія: і сюди заходив венгер і я купила у його семибратньої крові. А веселий Яким, входячи в хату присьпівував:

Ой гоп по вечері,
Затуляйте діти двері,
А ти стара не журись,
Та до мене пригорнись...

— Цить ти, п'яний лобуре! — мовила тихцем Марта, вказуючи на коліску.

Яким примовк і нїби то злякавшись, скинув шапку і почав хреститись до образів; потім роздягся і ліг на постїл.

— Ну тай отець ми Савелїй!... а бодай же його...

— Цить, кажу; просичала Марта.

Яким замовк; положив голову на подушку і небавом заснув. Не задляли ся і всі останні хуторяни його теж зробити.

Хутко розвивала весна зелене убрання в Якимовому гаю; вишні, черешні і всі родючі дерева облили ся молоком, а зеленю вкрив ріжнобарвий ряс. Почала ся робота в полі Яким вирядив я дорогу своїх чумаків з пшеницею; але сам не пішов з ними; побояв ся, щоб на чужині в степу не довело ся зложити старих кісток; як се часто трапляеть ся з завзятими чумаками. Випровадивши чумаків, він щиро взяв ся до пасіки говорючи:

— Де вже минї тепер по дорогах ходити, да з купцями торгувати ся! Моє діло — вертоград да птаство Боже... Нехай молоді чумакують.

Він трохи що не зовсім поселив ся в пасіці. Раз на день заходив до хати, тай то тільки пообідати. Прибравши і улаштувавши в пасіці усе як слїд, доки пчолы ще не роїли ся, він було розгорне собі псалтир і голосно читає його з ранку до вечера від краю і до краю. А коли вже язик йому заболить, він тоді латає стару свитину сіру. Інколи до його в пасіку навідувала ся стара Марта з Мар-

ком. Се було йому велике сьвято: він підрізував меду з найліпшого улїка і потчував свого дорогого гостя — Марка.

Як почала ся весняна година Лукія з другою наймичкою копали за гаєм грядки під городину, а коли впорали ся з городиною, вона в гаю між деревами скопала дві грядки, засїяла їх квітками і що вечера поливала.

Прийшло літо; настали жнива, прийшов і день народження Марка, відомий самій тільки Лукії. Вона того дня ледві почало сьвітати пішла в гай, нарвала найліпших квіток, зплела з них вінок і прийшовши в хату так, що Марта й нечула, положила вінок на голову сонного Марка. Скоро сьвіжі та вохкі квітки доторкнули ся до Марка, він прокинув ся і заплакав. Марта й собі прокинула ся. Побачивши, що злякана Лукія стоїть біля колиски, вона спиталась:

— Се ти його розбудила?

— Я його не будила; воно само прокинуло ся; я тільки віночок йому принесла; бо воно сьогодні... — і вона ледві ледві не проговорила ся.

— На що йому твій вінок! тільки дитину злякала; возьми його та повісь перед великомученицею Варварою.

Лукія мовчки взяла вінок і повісила перед образом.

В той день було якесь велике церковне сьвято. Лукія позичила у другої наймички карбованця і вперше попросила ся у Марти піти на село. Вона прибрала ся в свою спідницю і юпку, голову вивязала шовковою хусткою, подивила ся в зеркальце, що було вмазане в стїні і з радощів аж почервонїла. Тай правда таки: скільки пролила вона слїз; скільки перетерпіла горя, а все таки лишила ся красунею і все ще живо нагадувала вона ту, завітчану вінком з пшениці, щасливу Лукію, царцю на обжнках.

Попрощавшись з Мартою і з Марком вона пішла на село. Ще в усї дзвони не дзвонили, як вона була вже в церкві. Людей в церкві було чимало

кожне помітило незнаєму молодичю. Дівчата і молодичі нишком одна одну питали: „Чиє се така гарна молодичя?“ А вона ні на кого не звертала уваги, поставила перед намісними образами по свічці і подала на часточку „о здоровії младенца Марка“. А після служби вона наняла молебень „о здоровії рабів Божих Якіма, Марти і младенца Марка“. Отець Ниль вивіс їй проскурку і прохав зайти до його пообідати.

Вона зайшла. Попада Якімина привітала її наче рідну; богацько розпитувала про хуторян, а найпаче про Марка: чи він здоровий, чи великий вже виріс і т. ин. По обіді Лукія попрощавшись з отцем Нилом і з попадею пішла на хутір. На селі довго говорили про неї парубки і дівчата; але ніхто не довідав ся: хто вона і звідкиля?

Вернувшись на хутір Лукія переказала старим Якиму і Марті привіт від попа і від попаді, проскурку до завтрого положила за образ; полюбовала з сонного Марка, скинула з себе празникову одєжу, затопила піч в некарни і заходила ся варити вечеру.

Отак минув перший рік Лукіного перебування на хуторі; майже так само без жадної пригоди минув і другий рік. Марко почав виразно вимовляти слово „мама“. Господи! скільки було усїм з того радощів! Ёго сердешного раз-по-раз примушували наче напугу ту вимовляти оте чарівливе слово! За тиждень, чи за два старий Яким добив ся, що Марко став вимовляти і друге слово: „тато“. Старий так переняв ся радощами, що хотїв вже вчити Марка грамотї, алеж на превеликий йому жаль, Марко не спроможен був вимовити ні єдиної літери; а Марта що дня мняла йому голову за те, що він по дурному мордує бідну дитину.

Ще торік якось сидїли вони в трох під хатою та коштували краснобокі яблука спасівські а Марко біля їх лазив собі по споришу. Яким може сотенним разом розповідав їм як раз їдучи з Дону загубив з задного воза колесо і лушню. Заслухавшись

Якими вони й не вгледіли, як Марко спяввшись на ніжки, дибав до них, простягає рученята і усміхаючись вимовляє: мамо! тату! Щож то була за радість, як побачили вони, що Марко йде! Лукія з радощів аж затремтіла, кинула ся до Марка, взяла його за рученьку і підвела до старих. Старі заходили ся по черезно водити його біля хати і доти водили, доки Марко заплакав і скрізь слези мовив: „мамо!“... Старий Яким просто захватом радів!

— Так їх синку! так! бач! старі баби замучили дитину сердешну, мовив Яким не вважаючи на те, що він більш зо всіх мучив дитину першою ходнею.

Тогож року в осени по першій поросі якісь мисливці, женучись за зайцем, прибігли до самого хутора. Горопашний заяць сховав ся від хортів кудись в хуторному гаю: мисливці стали на тому, щоб вигнати заяця з гаю. Тим то вони під'їхавши до брами, стали голосно гукати, щоб їм відчинили браму. Яким, накинувши на плечи кожущину, вийшов і знявши шапку, спитав у мисливців: чого їм треба?

— Відчиняй браму! кажуть тобі, старий хахол! Яким надяг шапку і не кажучи ні слова, вернув ся в хату.

— Що там таке за брамою? спитала Марта.

— Татарва набігла, спокійно відповів Яким.

Брама була замкнена на великий шведський замок. Мисливці мабуть були з „намоченими вже мордами“ (се термін з їхнього лексикону); вони позлазили з коний і заходили ся ламати браму. Але! марна праця! брама не подавала ся; а се ще більш дрочило їх. Яким вийшов друге. За ним не втерпіли не вийти Марта і Лукія. Один з мисливців переліз в двір і піднявши в гору нагайку, біг до Якіма але тиць! зразу став наче вкопаний і спустив нагайку. Се був вродливий, стрійний паробіка з вусами, що ледві почали пробивати ся. Се був безсердешний спокусник Лукиї. Побачивши її він з'умив ся і руки

опустив. Нарешті схаменувшись, він ввічливо мовив до Якіма:

— Слухайте дідусю! коли вже не хочете пустити нас на польованне в вашому хуторі, так пустіть хоч в хату трохи погріти ся.

— Будьте ласкаві! заходьте! відповів Яким привітливо.

— Ідїть панове! на дорогу! гукнув мисливець той на своїх товаришів.

Лукія пізнавши його поголосу, швидко побігла до світлиці, взяла з колиски сонного Марка і понесла в другу хату.

— Що се ти робиш? спитала її Марта.

— Вони п'яні, підуть в світлицю і розбудять дитину.

Лукія не помилила ся; мисливці ввійшли в хату з гомоном і несучи велику обплетену пляшку: посідавши за стіл, вони нахабно казали дати їм закуски і заходили ся „мочить морди“.

Молодий корнет, випивши дві склянки, більше не схотів пити? він все водив очима по хаті а потім спитав у Марти:

— Бабусю! Я бачив на дворі з тобою була ще одна молодця; хто то така?

— То Лукія наша наймичка.

— А отсе колиска, мабуть задля її дитини?

— Ні, то наша дитина.

— Кудиж твоя наймичка сховала ся? між не звірі, чого їй лякати ся? — питав чорнобривий з масаковим носом і довгими вусами мисливець: се був командір уланського баталіону.

— Вона поравьт ся в другій хаті, відповіла Марта.

— Чи не можнаб бабусю! покликати сюди твою наймичку. Здається вона з себе така гарна, мовив отой ротмістер, закручуючи вуса.

— Така як і всі люди; та їй тепер ніколи, відповіла Марта.

— Ну, панове! запалюйте люльки, тай гайда! Я гадаю, що конї вельми змерзли... Бабусю! ке-те огню.

Марта засьвітила їм сьвічку. Мисливці позапаливали люльки і вийшли з хати. Яким випровадив їх за браму, побажав їм щасливого полювання і вернув ся в хату.

Лукія принесла Марка; дитина плакала; вона покляла його в колиску і почала колихати, сьпіваючи тихенько якоїсь пісні. Марко замовк і небавом заснув.

Яким довго сидів мовчки за столом, схилившись на злогн; нарешті невиразно мовив:

— Господь його знає, коли отсеї улани підуть від нас. Прогнівили ми Бога! от вже четвертий рік стоять вони тай стоять, неначе на віки вже тут оселили ся. І що той дурний турок гадає собі? Хоч би швидче війну розпочинав; можеб дав Бог, що й від нас уланив погналиб на війну... А то тільки дурно хліб вони їдять, добре що дешевий! Ну, на хліб байдуже! у нас його доволі; а то гріха з ними, гріха!... От хочби й наші Бурти: село не ведичке, а добрі люди кажуть, що вже трейтю покритку покрити.

Лукія здригнула...

— Еге! трейтю покритку! То не жарт! А яково то батькам безталанної? А їй горопашній!? Пронащі, навіки пронащі!...

Лукія тихо заплакала.

— Плач, моя доню! плач! Ти ще добре, що хоч московка, все таки не покритка: у тебе лишило ся добра слава; а у тих бідолашних горопаш, що лишило ся? Сором, до самої могили сором!

Марта сиділа на скрині, підперши голову старими руками, потім і вона озвала ся:

— Так Якиме, так! вічна наруга; вічний проклін на землі! а що на тім сьвіті? Огонь пекельний... сказано... блудниця.

— От ти дурна бабо! до церкви ходиш, а не чуваєш як отець дякон в евангелії читає?

— Щож він таке читає?

— А те, що Господь прощає усіх покаючих грішників; навіть і блудниць.

— Та се правда, правда Якиме! От і Марія Єгипетська, що ти життє читавш...

— Тото-ж і воно... От яка була, а й вона приподобила ся.

— Не плач дочко, Луків! тобі нічого плакати; ти чоловікова жінка. Нехай плачуть, да молють ся оті нечесницї а ти й без чоловіка знайдеш шматок чесного хліба... А нуте справді давайте пообїдаймо, а то за тими уланами і про обїд забули...

Лукія мовчки закрила стїл чистим настільником. Яким перехрестившись почав хліб різати тоненькими скибочками, зробивши спершу ножом хрест на хлібі. Марта перехрестила ся і теж сіла за стїл а Лукія насипала борщу в миску.

Заяць вискочив в поле в ту саме годину, коли ото Яким, бажаючи мисливцям доброго полювання, зачинив за ними браму. Мисливцї, углядївши заяця, помчали ся з хортами за ним, гукаючи: „а ту його! а ту!“... Сніг аж курив зпід ніг. Один з мисливцїв пробїгши трохи, відстав від них, спинив коня, трошки постояв, неначе все про щось міркував, потім повернув коня на Ромодан і рушив. Се був той молодий корнет, що ото в хатї пив горїлку склянкою. Але се байдуже! Можна й горїлку пити і чесною людиною бути; одно другому не шкодить. Одначе тому корнетови, здасть ся горїлка, а може й вихованне, не дали бути чесним чоловіком; може тим, що він був з „благородного“ кодла...

Довго він їхав мовчки; буцїм переняв ся якоюсь думкою. Про що він думав? Мабуть згадував собі минуле; мабуть він згадав свій лиходїйний вчинок з простою селянкою і совість почала мучити молоду, хоч вже й попсовану душу? Ну! часом він говорив собі на думцї так:

— От Біг би її взяв, як вона родивши з покращала! просто бель-фам! Шкода, що не бачив дитини, а повинно прегарненький хлопчик! я памя-

таю його оченята, зовсім такі, як і в неї!... А що, колиб гуляючи, та заходить ся знов біля неї? Далеко, Біг його батькови, їздити, верстов з тридцять; не менш!.. Тай покращала!.. І чого вона — дурна збігла з свого села? Сьміють ся!... велика річ! посьміють ся, тай перестануть... Ба! пречудесна думка! В обох селах один ескадрон. Так!... Подарую ротмистрови Мурау свою, аби він перевів мене в трейтій „взвод“ (відділ), що стоїть в тому селі, як бо його?... Гурти, Бурти? чи що... Гарно! чудесна думка! Тоді що дня можна бувати на хуторі. Ну тоді моя чорноброва Лукіє! тоді заграємо! Згадаєм колишне!... Гайда! нічого довго роздумувать...

З сим словом корнет пустив коня на взаводи. Пробігши верстов зо дві, він спинив коня, дав йому перепочити і знов говорив собі:

— Добре! Але якже я розлучу ся з „братами-розбишаками?“ День, другий; нехай і тиждень можна буде їсти рябчиків, а потім забажавш і куропатки. А про те можнаж буде хоч раз що тиждня провідувати свою братию; воно буде більш ріжноманітне і більш цікаво. Так! Вжеж про такі случаи жертва неминуча... Неси мене мій бистрий коню!

Він вдарив нагайкою по ребрах свого коня. Кінь помчав ся чуючи, що вже не далеко до знаемого села. І от в широкій покритій снігом долині знати стало синю смугу: то було рідне Лукієне село. Корнет ходою проїхав царину, а потім тупцем поїхав селом. Перша жива річ, що впала йому в вічі, був п'яний мужик. Корнет пізнав, що то батько Лукіє.

— Здоров був! мовив до його корнет, спиняючи коня.

— Доброго здоровля! ледві промовив п'яний, скидаючи шапку.

— А я знайшов твою Лукію.

— Вона тепер не моя, а ваша — мовив мужик і насунувши на очи свою поруділу шапку, пі-

шов хитаючись до своєї давно вже немазаної хати. А корнет, подивившись у слід його, промовив :

— Дурний мужик, а ще й він просторікує... і взявшись в боки поїхав ходою вподовж села.

А дурний мужик прийшов в свою нетоплену хату, подививсь на голі стіни і ніби протверезившись, скинув шапку, тричі перехрестив ся і ліг на дубову, давно вже не миту лаву, говорячи, наче зо сну :

— Отсе тобі й постеля, старий дурню! не вмів спати на перині, тепер на лаві, під лавою, в помийниці, на сьмітнику, в калюжі з свинями снц старий п'янице! Господи Боже! на все твоя воля. Еге! а здаєть ся була вона така тиха, така сумирна... Отже й одурила мою сиву голову! і не підводячи голови він ридма заридав...

В хаті було пусто. холодно; під лавою валяли ся черепки з горшків та розв'язаний деркач. З столу і з ослона валяли ся тільки останки; а з другої лави і останків не видно. Кочерги, макогону, рогачів нема біля печи; попів в печі інеем нав. Пустка, чисто пустка! а чи давно була та хата білою, сьвітлою, веселою! Деж поділа ся проста привабливість мужичої хати?

Стара Лукііна мати не пережила сорому своєї єдиної дитини: плакала — вона — плакала; потім занепала, та небавом і оддала Богові душу. Старий поховав свою дружину тай сам не встояв; горе повалило його; почав він пити; за два роки пропив усе до снаги, вже заходив ся коло хати... Отакі-от трапляють ся добутки з хвилевого маніння!

Довго ще буркотів старий, ніби зо сну, на-решті замовк. Перегодом на середину хати вилізла мвша з нори, покрутила голівкою і мабуть помітивши, що на лаві спить хазяїн, повернула ся подісла в свою нору...

А на хуторі час минав без пригоди. Марко зростав не по дням, а по годинам: зуби йому повирізували ся без недугу, як се буває з иньчими дїтьми, він почав вже ходити по хаті, не придер-

жуючись за лаву або за ослін. А старий Яким цілими годинами дивлячись на Маркову ходню, любував з неї і давав йому різні призвища: гайдамака, чумак, запорожець а раз неумисне назвав його уланом. Лукія, почувши се слово, затремтіла і вийшла з хати. Марта того не помітила і гукнула на Якіма: „Перехристись божевільний! який він у тебе улан!“ і взявши Марка на руки цілувала і христила його, приговорюючи: „Заступи і сохрани тебе Мати Божа від усякої лихої напасти“. Та приголубивши його поклала в коліску. Коли Лукія вернула ся в хату, Марко вже спав: в хаті стояла тиша.

За тиждень після сего Яким по обіді — своїм звичаєм відпочивав. Марта на печі дрімала а Марко, зазброївшись пугою, що умисне для його сплела Лукія, бігав по хаті і махав пугою. Лукія любила з свого сина: вона, обгорнена тихими радощами дивилась і не знала й краю своєму щастю. Аж ось почувла вона, що надвірні двері рипнули; вона здригнула... За хвилину відчинили ся хатні двері і перед нею стояв в убранню мисливця — корнет. Лукія крикнула, вхопила Марка і побігла з хати. Корнет за нею; одначе не вдало ся йому наздігнати її: Лукія сховала ся в клуню а він туди не відважив ся бігти, бо там були молотилки. Походивши трохи по двору, корнет вийшов за браму, сів на коня і поїхав.

Марта прокинула ся на печі; не бачачи в хаті ні Марка, ні Лукію, вона перелякала ся. Прокинув ся і Яким: обидвое вони не тямилі, що стало ся і дивили ся одно на одного.

— Де Марко? питала ся Марта.

— Не скажу, — відповів Яким.

— Хто тут у хаті кричав?

— Теж не скажу.

— Ти ніколи нічого не відаєш, промовила Марта і пішла з хати.

— А ти так добре відаєш, коли ідять та тобі не дають — промовив Яким, повагом встаючи з постелі.

Марта пішла в другу хату; і тут Марка, ні Лукії нема; вона вийшла на двір.. бачить — Лукія йде з клуні перелякана, а сердешний Марко аж посинів на холоді і голосно плаче.

— Та що се ти, Лукіє! Бога не боїш ся! гукала Марта. Де таки можна на такий холод виносити малу дитину. Дивись, як воно сердешне, посиніло. Дай мені його... Та що отсе тобі в голову прийшло? — Скажи ради Матері Божої?

— Я злякала ся...

— Якого там рожна ти злякала ся?

— У нас у хаті був...

— Хто там у нас у хаті був?

— Здасть ся улан, нишком промовила Лукія.

Коли вони ввійшли в хату Яким спитав:

— Що там з вами трапило ся?

— Лукія каже, що у нас у хаті улан був...

Яким засьміяв ся і мовив:

— А вовка з уланом не було?

Лукія нічого не відповіла. Трохи по троху Марко заспокоїв ся. Яким знов спитав:

— А скажи Лукіє! який то улан до нас приходив? рудий, сірий, волохатий? А бодай тебе! От насьмішила, так так!

Яким простосердо зареготав; а Лукія мовчки усьміхала ся; Марта-ж заколихувала Марка і нишком говорила:

— Цить! а то своїм клятим сьміхом дитину розбудив; воно бідне тільки що оченятка заплющило.

— Та як же його й не реготати! Бач! вовкулака, чи пак, той як його — улан рудий в хату заходив...

— Та нехай собі й заходив, тільки ти замовкни — говорила Марта, колишучи Марка.

Не було дня, щоб старі не пожартували з Лукії, так воно було, аж доки корнет не навідав ся

вдруге. Се стало ся за тиждень. Старі і Лукія втішила ся дивлячись, як Марко возить по хаті візок, зроблений Лукією з редьки та сам себе поганяє нитяною пугою. Аж ось відчинили ся двері і в хату війшов корнет — і трохи не збив з ніг „чумака“ Марка. Лукія кинула ся до дитини, вхопила її і побігла з хати; Марта за нею, а корнет, знявши шапку привитав ся до Якіма :

— Доброго здоров'я — відповів Яким, встаючи.

— Чого отсе вони у тебе такі дикі ?

— Та бачте добродію! сказано — баби; а баби як кози ті, аби вгледіли чоловіка, так і посकोком. Дурні хуторяне; жадного звичаю не розуміють.

— А я отсе полював трохи, та й тебе провідав, мовив корнет, сідаючи на лаві.

— Дякувати вам! Просимо сідати. Чи не хочете пополуднувати по просту? Полюючи мабуть таки зголоділи ?

— Та ще й добре зголоднів; бо зранку нічого не їв; не пошкодить пополуднувати.

— От і добре! посидьтеж трохи, а я піду пошукаю своїх диких хуторянок.

Яким пішов з хати; а корнет пройшовши двичі по хаті, зупинив ся біля колиски і мовив :

— Ба! добра думка! — з сїм словом він виняв з кишені червінця і поклав його в колиску під подушку; ледві встиг він сісти на лаві, як прийшла Марта; вона мовчки поклонилась гостю; взяла чистий настільник, накрила стіл і почала мовчки лаштувати полудень. За кілька хвилин вернув ся в хату і Яким і мовив :

— Хоч ти їй кілка на голові теши, не хоче йти в хату, та годі!

— Хто се не хоче? — спитав корнет.

— Та наймичкаж наша. Така дурна! будім вона людей з роду не бачила.

— А не йде, то й нехай собі не йде! справимо ся і без неї, промовила Марта.

Постановивши полудень, Марта вийшла з хати.

— Просимо вашої ласки: сїдайте за стіл та полуднуйте, що Біг послав — мовив Яким, сїдаючи на ослонї.

— Еге! я забув, що у мене є роменська кизлярка. Корнет дістав з своєї торби пляшку з горілкою, і поставив на стіл.

— Не турбуйтеся, добродію! у нас і своя є, та ми з старою мало вживаємо; коли там не коли; через те й добрих людей не забудемо почастувати.

Яким хотїв вставати; корнет спинив його, говорючи:

— Стривайте, дядьку! у вас хоч і є, так не така; а у мене кизлярка! Він виняв з торби срібну чарку.

— Не знаю, мовив Яким: на своїм віку доводилось коштувати усякі вина, а такого не пив.

— Так от коштууй, дядьку! — Корнет подав йому чарку.

— Покоштуємо, що воно за кизлярка? мовив Яким, приймаючи чарку. Потім перехристив ся і каже:

— Господи благослови! — Випивши трошки, помовчав і мовив:

— Добра горілка, нічого сказати... А дорога?

— По карбованцю за пляшку.

— Е! цур же їй, коли так! У нас за карбованця ціле відро купиш.

— Купиш та не такої.

— Ат! воно все однаково, аби на завтра голова болїла.

Вони мовчки закусували салом та холодною ковбасою. Правда, корнет сала не їв; не тямив він, що свиняче сало смачнійш за всяке патефруа. А про те! у всякого свій смак.

Мисливець до речі нагадав приказку, що по першій не закушують; насипав по другій... Потім, що без трійці хата не строїть ся; далі ще та й ще приказку а за приказкою чарку. Не минуло й години, як у пляшці вже видно було дно, наче у п'яниці в кишенї.

Беседа йшла жвавійш і голоснійш. Мисливець наговорив Якимові трохи що не цілу торбу любязностей, майже великопанських і нарешті мовив :

— Ти мені, дядьку! з першого разу подобався! пам'ятавш?

— А якже! а ви мені кажучи правду, зовсім тоді не подобалися; а тепер бачу, що ви собі людина добра.

— То то й воно! ти розкуси мене, дядьку, так ще й не те побачиш.

— Ні! я кусати тебе не буду; а знаємити ся — просимо.

— Я, коли казати тобі правду, задля тебе і на квартиру перебрався до вашого села, щоб бач в гості до тебе ходити.

— Дякуємо, дякуємо! Яким встав з ослону і гукнув: Марто! прями явшню з ковбасою! подавай ведро вистоялки! Гей ти стара бабо! не тямш, який у нас чоловік сидить.

— Годі, годі! дядьку! нічого не треба! я зараз поїду.

— Поїдеш та тільки не зараз; я ще покажу тобі нашого Марка.

— А хто се такий Марко?

— Дитина наша! хіба ти не відавш, що у нас син є?

Яким пішов за двері, бубонячи: от я вам дам вражі баби.

За хвилину він приніс на руках Марка. Дитина плакала. Заним прийшла і Марта.

— Глянь! подивись! яке нам добро Господь послав на старість. На, Марто! його, та забавляй по своєму.

— Іди, іди, гайдамако! сякий-такій сину! — мовив Яким; а потім розповів про Марка усю історію. Мисливець слухав не уважно, потім мовив:

— А хтож у його мати?

— Господь про те знає. Гадати треба, що якась покритка безталанна.

— У тебе все покритка; а може й чесна молодиця та вбога, сказала Марта.

— Може й так! Біг його святий знає! кудиж ви? обернув ся він до корнета: посидьте ще; ви у нас рідкий гість, стара! нубо: вистоялки та яєшні!

— Дякувати вам, дядьку! я тепер приїздити му до вас часто, але сьогодні не держи, не можна; дома у мене діло є.

— А коли діло — то иньча річ; як волите. Самі ліпше знаєте. А добре б було покоштувати нашої вистоялки.

— Ні; дякую! нехай другим разом. Прощай дядьку!

Мисливець вийшов з хати.

Яким провів за браму дорогого гостя і в сотенний раз прохав, не минати його хутора. Вертаючи до хати, Яким бубонів сам собі:

— Притча, тай годі! От тобі й москаль! от тобі і улан! та дай Боже, щоб і хрещені люди такими росли на землі. Молодець, нічого сказати! І де він отаку дорогу горілку купув. Каже: в Ромні... Еє! треба буде з'їздити в Ромен тай собі купити такої; щоб не соромно було, коли він вдруге заїде. Так мабуть чи й дістанеш; пани всю повипивали. Ну вже за отсіми панами нашому брату ніде не поспіти! Еге! алеж і він пан, хоч і московський... Людина, одначе добра; дуже гарна! Хоч би і в нас таких панів насїяти. А що в Московщині теж... ростуть пани?

Задавши собі таке мудре питання, Яким хитаючись вийшов в хату.

Лукія перестилаючи у вечері Маркову постільку знайшла під подушкою червінця і зараз догадала ся, чие се діло; взяла червінця в руки і не тямила, що з ним робити? але трохи подумавши пхнула його за пазуху і робила своє діло.

Мисливець додержав свого слова: що тижня, він двичі а то й тричі навідував ся на хутір; поїв Якими кизляркою, а Яким його діяти — лїтною вистоялкою. На тому й край його приїздам. Лукія

завжді, скоро угледить було його, втече до другої хати; а сам він, чи то з лукаввання, чи з скромності, ні слова не сказав старим про їх наймичку, буцім він її ніколи і в вічі не бачив. Любував з свого Марка, як зовсім з чужого йому; привозив йому пряників і иньчих гостинців, за те й дитина до його горнула ся: отсе було, як іде в хату, воно й біжить йому на зустріч, простягне рученята і кричить; „да-да“...

Великим постом старі говіли; в п'ятницю проти суботи вони заночували у отця Ніля, щоб не проспати утрені; а корнет тоді саме і приїхав на хутір; він відав, що старі на селі і не ночувати муть в господі. Лишивши коня за брамою під доглядом свого слуги, він нишком-тишком, наче злодій, пробрав ся в двір, а потім в хату. Лукія тоді саме грала ся з Марком: угледівши улана в хаті, вона скрикнула і трохи-трохи не впустила дитини з рук. Вони мовчки спинили ся одно проти одного. Марко простяг до його рученята і промовив своє „да-да“. Але „да-да“ ні слова на Маркове привітання; а Лукія вхопивши його ручки притисла їх до себе. Довго вони мовчали, нарешті корнет мовив:

— Скажи, Лукійко! за що ти мене не любиш? чому ти ховаєш ся кожен раз, коли я сюди приїду?

Лукія мовчала.

— Я мучу ся! я страждаю, я вміраю без тебе, квіточко моя прекрасна! промов хоч одно словечко! хоч подиви ся на мене...

Лукія глянула на його, але не промовила ні слова.

— За що я зробив ся тобі нелюбом? Нагадай собі темний садок і ті короткі чарівні хвилини, що ми з тобою знали?

Вона знов глянула на його і з прекрасних карих очей їх покотили ся буйні сльози.

— Чого ти плачеш, моя красуню? може тобі шкода стало минулого? Що ж? аби твоя охота; почнемо знов...

Лукія плюнула йому між вічі.

— Не гнівай ся, моя пташечко! Я тобі усього себе, усе життя своє віддам.

Лукія огидливо глянула на його, підійшла до дверей, відчинила їх і голосно гукнула: „Катре!“

— Не клич нікого! побудь зі мною на самоті, я тобі все скажу по правді, по щирій і коли є в тебе хоч крихітка почуття, ти вибачиш мені.

Тим часом в хату ввійшла Катря з качалкою в руці.

— Катре! голубонько! побудь з отсім паном, а я винесу Марка в другу хату, а то він його бо-ть ся і плаче.

З сім словом вона вийшла з хати, але за хвилину вернула ся, в руці у неї був червінець. Підійшовши до свого ніжного любленика, вона віддаючи йому червінця мовила:

— Візьми його, Марко й без твоїх грошей богатий.

Улан відвів її руку; вона кинула червінця на долівку і вийшла з хати.

Улан зняв червінця і вертів його в руці, немов міркував, що з ним робити? Потім підійшов до Катрі і даючи їй того золотого мовив:

— Отсе тобі, голубонько! тільки ти поможи мені укоськати її.

Катря, взявши золотого, сказала:

— Який гарненький дукачик? чом же в йому дїрочки нема? як же його носити? От тепер, колиб ще добре намисто...

— Куплю і намисто, тільки укоськай її.

Добре, укоськаю.

Корнет вийшов з хати.

— В чому там укоськати прохав він? спитала Катря у Лукії, коли та прийшла.

— Не відаю.

— Глянь! якого гарного дукачика він мені подарував!

Лукія глянула і ні слова не промовила.

Катря пішла а Лукія, лишившись самотою в світлиці, усю ніч плакала.

В суботу після вечерні старі вернули ся до господи і все хвалили свого знаємого мисливця за його гостинність. Після обіду він покликав їх від отця Ниля до себе і чим вже він їх не частував! і чаєм, і цукром і всякою всячиною! всего й не пригадаєш! Одно тільки Марті не подобало ся: скрізь у його тютюн; а вона гадала, що в його і чай з тютюном, тим то вона з'їла грудочку цукру; другу сховала задля Марка, а до чаю й не приторкнула ся

Ще їй не подобало ся, що на ліжку товчуть ся собаки, а старий слуга у його такий обідранець та брудний! на руках у його стільки бруду, що й віхтем не одмиєш! а ще чудніш те, що він лає старого слугу, гукає на його: „Гей! малий!“ А може по їх московським звичаям дак так воно й треба! Господь їх відає.

Корнет навідував ся на хутір; алеж бажаного добутку він не зазнав. Часто він дарував всякі дрібнички дебелий придурковатій Катрі, а та з дуру брехала йому, що Лукія що дня і що ночі вбиваєть ся за ним і що коли дасть Біг діждати великодня, так можна буде просто до церкви та „Ісаія ликуй!“

Піст доходив до краю; треба було і Лукії відповіти ся. Алеж як його? він же тепер кватерує в Буртах; він не дасть їй і Богу помолити ся, не то одповіти ся. Поміркувавши, вона просила старих, пустити її до свого села, провідати батька та там і відповіти ся.

Старі охоче згодили ся; дали їй саний і коняку. Вона не хотіла того, відмовляла ся, але старі поставили на своєму і Яким дав ще їй карбованця на говіння. По обіді в вербну неділю Лукія маленькими саїночками поїхала з хутора просто на Ромодан. Не хотіло ся їй сердешній їхати в своє село; алеж доччина любов перемогла покритчин сором. Вона вже третій рік не мала жадної звістки про своїх родичів.

Тремтіла вона, їдучи селом. От вона приїхала до свого двору і глянувши на його, скрикнула! горюжа повалила ся, браму розібрано; соломяну кришу на хаті вітром розносило; чорні крокви видавали ся

немов ті ребра з напів струхлявілої марюки! Вона привязала коня до верби, що ще стояла біля воріт і пішла в хату. Пустка!... і з надвору і в середині пустка!

— Деж вони поділи ся? невжеж повмірали? мовила вона собі на думці і вийшла з хати.

Деж їй тепер захистити ся?

Давно колись, три роки тому назад, була тут у неї на краю села знаєма „московка“, де, колись збирали ся вечорниці. Лукія поїхала до неї.

У сієї старої московки була на вигоні, — не скажеш — хата; а те що зовуть „куренем“; походило воно, як глянути здалека, більш на купу гною ніж на людське житло; з близькаж те житло було як кажуть „мальовниче“, та ще таке, що я, хоча й не люблю таких „мальовничих“ речий а про те, беру ся намалювати на те, щоб мої майже сонні слухачі, бачили, що я не брешу.

Ахнули в селі добрі люди побачивши, що у московчишиного куреня стоїть конячка і копильчаки.

— Звідкіль отсе у неї взяло ся? аж вечорниці давно вже у неї не збирають ся? питали ся люди. І покотила ся селом гутірка така, як звичайно буває в повітовому місті, коли по головній і єдиній вулиці його побіжить трояном жандар.

Лукія розпрігши конячку, привязала її до саний, підкинула сінця і пішла в московчишин курінь. На дворі вже смеркло. Війшовши перехристила ся і ледві помацки знайшла свою стару знаєму.

— Добривечір!

— Добривечір ледві чути відповіло щось.

Лукія намацала якесь дрантя а в дранті тому щось живе.

— Не здужаю! стара, погана, погана я стала.

— Чи нема у вас лою? яб каганець засьвітила.

— Нічого нема і печи не топила. Я позавчора ходила в гості, вернула ся до дому, тай занедужала.

— Щож у вас болить?

— Усе болить, моя голубонько.

Лукія вийшла з хати. За пів години вона принесла дрова і затопила стару, напів завалену, піч. Десь під припічком знайшла шерbate горща, напихала його снігом і приставила до огню.

— Спасибіг тобі — мовила недужа.

Заким розставав сніг і гріла ся вода, Лукія вийшла з хати подивити ся на конячку та на сани і сама до себе говорила:

— Господи! у мене хоч чужі — та добрі люди є, а у неї нікогісеенько! Суща сирота.

Знявши з саний торбу з паляницями, вона вернула ся в хату. Коли вода закипіла, Лукія відставила від огню горня і мовила до недужої:

— Чи нема у вас якої-будь мисочки?

— Є, голубонько! поглянь на печі. Якось Майчиха, дай їй Боже здоров'я! прислала менї рибки, так я ще й досї не відносила їй мисочки.

Лукія справді знайшла невеличку мисочку, вимила її, найшла горячої води і подаючи недужій мовила:

— Напий ся трохи теплої води та з'їж шматок паляниці, то воно й полекшає. Колиб де дістати шавлії, так би ще ліпше.

Говорячи се, вона відломилла шматочок паляниці і подала недужій. Недужа напилла ся води, зїла паляниці і дякуючи свою лікарку, мовила:

— Сама Божа Мати послала тебе до мене.

— Лежи, не вставай, я тебе вкрию.

Лукія вкрила її своїм кожухом.

Тим часом піч протопилла ся; Лукія заткнула верх. Недужа почала дрімати. Задзвонили до вечерні. Лукія надїла білу свиту, ще раз огледїла недужу і пішла з хати до вечерні.

Якже вона ввійде в церков? на неї усі пучками показувати муть! кожне в вічі їй скаже, що вона батька й матір вігнала в могилу!

— Нехай! думала собі Лукія: нехай вказують, сьміють ся, знущають ся; я все витерплю, все вистражду. Я повинна вистраждати. Я велика грішниця. Одного тільки благаю у Тебе, Милосердний

Боже! пошли здорове і талан добрій моїй єдиній дитині.

Одначе марне вона турбувала ся про насьмішки, в церкві людей було немало і ніхто її й не помітив: вона стояла біля самих дверей; а в церкві люди наші ніколи назад не озирають ся.

Вже було темно, як Лукія вернула ся до московчишиної хати: побачивши, що недужа все ще спить, вона тихенько знов вийшла з хати і повела свою конячку до Сули напоїти. Вернувшись привязала, підкинула сїнця і обійшла навкруги хати, вибіраючи, деб лїпше захистити конячку. Хоча було вже й на провесні, одначе про случай вітру, не завадив би захисток. Алеж жадного захистку не було.

— Господи! думала Лукія: якаж вона тяжко убога! хоч би тобі хлївець який, хоч би тинок, нічогісенько нема і як вона горопашна отак живе!

Коли Лукія прийшла в хату — недужа вже не спала і хотїла підвести ся, щоб достати води. Лукія подала їй води, знов вложила її, вкрила і сама сіла біля неї. Недужа мовила:

— Наче рукою хто з мене зняв! Колиб не ти, не тямлю, щоб і було зі мною. Дякувати тобі! Нехай тобі Господь заплатить.

Лукія мовчки зітхнула.

— Чого ти так тяжко зітхаєш?

— Так...

— Може й ти не здужавш?

— Ні, хвала Богові, здорова.

— Ой, ти моя безталаннице! через свій недуг я й забула про твоє безталання: скажиж мені горличко! чи воно живе? чи здорове воно? моя рибонько!

— Хвала Богові, здорове.

— Якже його наймення, моя галочко?

— Марко! неохоче відповіла Лукія.

— Ой горе мое, тяжке горе! Щож ми з тобою будемо вечеряти? у мене нічого нема.

— У мене паляницї є.

— У тебе... у тебе є... та в мене нічого нема.

— Біг дасть — і в тебе буде.

— А деж ми сьвітла візьмемо?

— Сегодні й так повечеряємо -- відповіла Лукія і знайшовши помацки свою торбу, подала шматок паляниці недужій і собі взяла.

Повечерявши, чим Біг послав і навідавшись до коня, Лукія помолила ся Богу і лягла спати на полу. Говірка бабуся пробувала балакати з нею, але Лукія промовивши до неї „на добраніч“ зараз заснула, чи прикинула ся, що спить.

Другого дня вранці Лукія, вернувшись з утрені, застала недужу на ногах: вона топила вже піч і приставляла з чимсь горшки до огню. Побачивши Лукію, вона повернула ся швидко до неї і заторохтіла:

— Добрий день, моя голубонько! добрий день! а я вже й піч топлю.

— Добрий день!

— А ти стала ще кращою ніж була... У тебе і коняка є?

— Не моя! добрі люди позичили.

— Добрі люди! спасибіг їм! Побудь же, моя голубонько! не довго в хаті, заким я збігаю до добрих людей, чи не роздобуду чого на обід. Ти знавш, що я живу, де день, де — ніч.

— Візьми у мене гроший. За гроні швидко дістанеш, ніж випросиш.

— Правда твоя, голубко сиза, правда! — і взявши у Лукії копу гроший, мовила: — от тепер можна розжити ся і на сьвіжу рибку, і на олїю і на все добре. Хозяїнуй же, моя ластівочко, а я духом верну ся — і побігла з хати.

Задзвонили на часи; московка не вертала ся; вже й на шестий і на дев'ятий дзвонять, а її нема. Лукія хотіла замкнути хату! йти до церкви, але-ж! дверий нічим і засунути, не то щоб замкнути. Треба сидіти; хати не можна так покинути. Хоча, правду мовити, злодію зовсім нічого було там робити. Вже геть з півдня звернуло, коли вернула ся московка і опріч харчів, принесла чотири сьвічки і навіть

деяку посуду: дві ложки і щось наче черепок; а до того й сама була грохн під чаркою. Невтерпіла сердешна, щоб не забігти таки до своєї приятельки шинкарки.

— Отсе тобі, моя голубонько сиза! — торохтіла вона до Лукії, — і все наше господарство. Тепер захожуймо ся обід варити.

— Вари вже сама, — відповіла Лукія, усміхнувшись, — а я піду до церкви.

— Хиба вже дзвонили?

— Зараз дзвонити муть.

Справді небавом заблаговістили до вечерні. Лукія одягла ся і пішла до церкви, а московка пораючись біля печи, присьпівувала:

Упила ся я,
Не за ваше я;
В мене курка неслась,
Я за яйця впилась.

Не тямлю — як назвати отакі прояви в сем'ї людськості? чи жалістними, чи щасливими? Мабуть швидче — щасливими; бо отакі люди з усякого життєвого горя глузують; та не гадайте, щоб се вони діяли через те, що їм бракує того, що ми називаємо почуттем, зовсім ні! Вони по своєму почувують. От хоч би і отся горопашна бабуся, що висьпівує! Господь її відає! Може вона своєю піснею висловлює злий сарказм; а може і елегію чутливу. Часом вона ладна, сьміючись широ, розповісти вам про свою скорботню подорож до Казані і назад, а часом з чужого півлиха зарідає і за хвилину витре слези, наче й не плакала. На мою думку такі люди щасливі.

Коли Лукія вернула ся з церкви, у „московки“ була вже готова вечера: замість столу, вона поставила порожню бодню; на неї засьвічену свічку, сьвіжу рибу і чвертку горілки.

Лукія — горілки не пила, тай риби не їла; звістно — вона говіла.

— Не хочеш, моя голубко сиза! як собі хочеш, а я на старости випю.

— Випий на здорове.

Повечерявши вони ще довго сиділи: Лукія за роботою, а „московка“ то розповідала або розпитувала. Лукія шила своєму синові к сьвяту обнову: білу сорочечку з мережаним коміром і жупанок з червоної китайки.

— Так ти, голубонько сиза! з того часу і не бачила його?

— Ні, не бачила.

— Нещодавно його з нашого села вивели до якогось пичого. Щож би ти думала! знайшли ся такі дурні, що й туди за ним помандрували. От Одарка Норівна; може знавала? Тай лихож він з нею тўт витворяє! Правда: хіба з нею одною тільки?!

Слухаючи Лукія то блідла, то червоніла.

— Безталанна молодице! чи вжеж до тебе в душу залазить злість або ревність? Забудь ти про його! не варт він споминок!

Отак, чи трохи що не так проводили вони вечері цілий тиждень. Відговівшись Лукія попрощала ся з „московкою“, запрягла свою конячку і виїхала за село. В полі снігу майже не було вже; лежав потроху ще на дорозі, та й дорога вже почорніла. Сяк-так допхала ся вона до Ромодану, а тут покинула саньчата і повела коня за повід.

В селі довго говорили

Дечого богато,

Та не чули вже тих речей

Нї батько, нї мати.

А улани, як довідали ся про полюбовницю свого начальника, так дивлячись на неї, як йшла вона з церкви, тільки всьміхали ся та вуси крутили.

А куми-сусідки як довідали ся, що Лукія у „московки“ кватерувала, так тільки руками махали!

Вернувшись на хутір, Лукія ніяк не налюбуеться було з свого Марочка. Вона ще ніколи на цілий тиждень з ним не розлучала ся. На radoшах хотіла зараз прибрати його в ті обнови, що пошила та якось спиняла ся. А старі, радіючи повідали їй, що того самого дня, коли вона поїхала говіти, приїздив до них улан-мисливець, брав Марка на руки, цілував, любував з його, і обіцяв ся на свята подарувати йому щось таке, що всі ми здивуємось.

А Лукія навіть і не всміхнула ся: старим се не подобало ся і коли вона вийшла з хати, то Марта, голублячи Марка, говорила:

— Та що їй до тебе, моя дитино! ти їй чужий, так вона про тебе й байдуже.

— Ну ти вже підеш прибирати! — пробубонів Яким, надів шапку і пішов з хати.

До свята улан не навідував ся, за те надолужив на святах, не було й дня того, щоб він не приїхав і кожен раз все говорив, що почта з Петербурга не прийшла ще, мабуть, через розпутицю. Трапляло ся, що він заставав Лукію на самоті. Тоді вже й міри не було його клятьбам, що він кохав її ще більш. Вона на його майже не гнівала ся вже.

Паскудна ти, лукава людино! Чого ти від неї хочеш? Чи вже ради поганого раювання на один мент, ти знов хвилюєш їй серце, що ледві трохи втихомирило ся?

Бідолашна ти, слаба ти молодице! ти знов не від того, щоб слухати його диявольські підступні речі! Ти не від того, щоб забути своє горе минуле; горе батьків; навіть могили їх забути! Та вонаб і забула (сатана-ж і святаго спокусив), вонаб знов упала в безодню, і можеб упала вже без вороття, та на її щастя на провідному тижні велено уланам виходити в другу губернію. Отсе єдине і спасло її.

А якої праці треба було їй ужити, щоб перемогти себе! Тільки висока, благородна любов матері спасла її від тієї ковбані, що вдруге стояла перед нею. Без отієї любови пішлаб вона за ескадроном, так як ідуть тисячі иньчих таких. Спершуб твій ми-

лий, чорнобривий, обтяв би тобі коси, одяг би хлопцем (отак як сердешну Оксану), щоб потаїти від товаришів твою статъ! За місяць би вже й не таївся; а ще за місяць п'яна молодіж жартувала-б з тобою десь на біваці. На третій місяць ти вже старою стала про них; огидлаб їм; бо ти знов сталаб вагітною і возилиб тебе на возі в гурті з дорогими псами. Щож! відкараскати ся від тебе не можна, а захиститись тобі нігде, окріч уланського обозу. І от десь в дорозі ти привелаб дитину під возом! сьвідком твоїх стражданъ був би тільки німий місяць, а Біг милосердий один тільки втішав би та заспокоював твої сердешні скорботи. От тиб трохи заспокоїлась, трохиб висушила свої слези, прислухавш ся... навкруги тиша; тільки чути десь далеко фиркають коні, а поблизу цьвіркун цьвірчить... Дитина твоя мовчить; ти ледві підвела ся на ноги; береш її та крадькома, нишком плентавш ся з табору... вийшовши на шлях, ти знов збочувш; бо ти боїш ся шляху! Ти знов в степу! далеко і від табору і від шляху кладеш свою дитину на запашну траву і немов та вовчиха вовченятам рив нору, так ти в нестямі ривш могилу своїй дитині! Спинись! Воно плаче! Алеж! ти не чувш! Тобі ввижасть ся, що в степу вовки скіглять! От яма готова! Ти цїпко хапавш свою дитину, кидавш її в яму... У тебе не стало духу засипати її землею! Ти, буцім божевільна біжиш в степ! О! яким би великим добром було задля тебе, колиб ти збожеволіла! Алеж! ти знесиліла! Падавш на траву і небавом, немов після тяжкого сну, прокидавш ся і прокидавш ся на лихо! Ти хоч і не виразно, одначе все собі пригадала... Алеж знесплена ти не спроможна встати на ноги! Силкувш ся, силкувш ся... Марне! Так тебе застане і сьвіт, і ранок; так тебе і південь пекти ме. Смерть наближасть ся до тебе; алеж смерть грішників люта. Вечер тебе трохи осьвіжить. Ти, зібравши останню снагу, дізеш по траві, і, на лихо собі, вилазиш на шлях. Тебе ледві живу, зняли чумаки, привезли в село і віддали на руки добрим людям. Ти повагом

оживаєш. Видужуєш і, трохи не гола, йдеш до шинку. Ти згадала собі, як тебе улани вином напували: весело тобі було! Алеж хто тепер дасть того вина тобі, — злидарці змарнілій?! В шинку ти нанялася до жида носити воду за чвертку горілки. Овва! горілка не допомогла а ще гірше нагадала тобі, щети душогубниця!... Розпалене виображення твоє показує тобі страждання без краю. Несамовита — гукавши ти: „Щож мені діяти?!“ А сатана на вухо шепоче тобі „Утопись!“ Ти послухала ся диявола і біжиш, може до своєї рідної Сули, щоб утопитися. Косарі тобі не дали. Ти розповіла їм про свій лихий вчинок! Тебе повели до волости, потім в острог, потім в твоє рідне село; та не знімаючи кайданів — на кобилу,^{*)} а з кобили простісенько на Сібір!

Могло стати ся і инакше: ти могла подружитися з уланами і ходити собі за їх ескадроном, під усяку погоду, як ота у Котляревського єдинородна Єнева мати:

„Задріпана, боса простоволоса“.

І часто густо сердешна богиня пафоса

„В шинелі сірій щоголяла

Манішки офіцерам прала,

Горілку з перцем продавала“ і т. д.

Отак може й тобі довело ся б калатати своє ображене, грішне, не прикаянне життя! Але тебе спас ангол прекрасний; тебе спас твій син і твоє пришло. хоч і гірке і сумне та не лиходійне і не безрадісне...

В понеділок на проводах Яким з Мартою поїхав на село поминати батьків. Лукія і за своїх батьків дала їм на часточку.

*) Кобила — пристрій, на якій клали під час катовання „кнутомъ“ або „плетьми“, людей засужених на кару по тілу Перекладник.

— От що, Якиме! — мовила Марта — запишім і її батьків в нашу грамотку, та нехай укупі і поминають; вонаж у нас як дочка рідна.

— Добре! запишім.

Лукія, попрощавшись з старими, засунула з середини двері, прийшла в хату, стала біля коліски і довго дивила ся на сонного Марка, а потім мовила:

— Господи Милосердий! Укрепи і спаси мене! де я на цілому світі знайду таких людей, щоб мене до него звали, а батьків в свою грамотку заводили!

Вона тихцем заплакала і стала молити ся. Тоді саме Марко прокинувся і, простягаючи, до неї рученята, промовив: „Мамо!“ Вона наче злякала ся! взяла швидче його на руки, цілувала його, плачучи і говорячи: „Сину мій, сину! дитино моя!“ А Марко, немов він розумів її, обгорнув її шию своїма пухлявими рученятами і лепетав: „Мамо! мамо!“

Отямившись, вона стала перед образами на вколішки, перехрестила ся, взяла Маркову ручку, склала його рожеві пучечки і почала вчити його хрестити ся, говорячи скрізь слези: Моли ся синку! моли ся, моя дитино! моли ся, янголе Божий за мене грішну!

До обіду Лукія грала ся з сином в хаті, а по обіді одягла його і пішла з ним рясту рвати. Погулявши в саду і нарвавши рясту, вона вертала ся в хату. Вже взяла ся вона за сінешну клямку, аж чув, хтось її кличе. Вона озирнула ся і затремтіла: за брамою стояв її коханий. Вона хотіла швидче в хату, але він знов кликнув її.

— Відчиниж браму! мені не хочеть ся з коня злазити.

Лукія не рушала.

— Та що се, стовпом тебе поставило, чи що? Готова ти, чи знов передумала?

— Передумала!

— Тьфу! яка ти незносна! Годі дуріти; одягай ся швидче! За хутором тебе коні ждуть.

— Нехай собі ждуть!

— Та не дрочи-ж ти мене, а скажи на одруб: чи поїдеш, чи ні?

— Ні!

— А ти клята! та без тебе-ж я жити не спроможен!

— То й не живи.

— Не живи?! Тварюко ти, безсердешна! Щож вішати ся мені через тебе, чи що?

— Вішай ся.

— Жартуєш ти, чи що? Останнім разом питаю у тебе: поїдеш, чи ні?

— Ні, не поїду.

— Дурна-ж ти, дурна! а я тобі добра бажав, хотів щасливою тебе зробити.

Лукія сумно глянула на його. А він каже:

— Хотів в Ромні перевінчати ся з тобою.

Лукія ще раз глянула, відвернула ся і хотіла йти в хату.

— Тривай! одно слово!

Лукія сивнила ся.

— Підійди ближше.

— Ну, кажи, що там таке?

— Ну скажи, дурненька! хіба мужичкою тобі ліпше бути?

— Ліпше.

— Та отям ся ти! аж ти будеш офіцершою!

— Не хочу! досить з мене того, що я мати офіцерського сина.

Лукія відвернула ся.

— От, уперта „хахлуша“! — Він вдарив її нагайкою по голові і процідив: „клята!“ Повернув коня і побіг в поле. Лукія подивила ся у слід його, спустила дитину на землю і пішла з ним до хати. Але не спромогла ся увійти в хату, бліда і знесилена вона сіла на призьбі, випустила з рук Марочка і затулила свою твар долонями. Довго вона так сиділа. Марко сидів біля її ніг і розсипав повялий вже ряс. Нарешті Лукія нишком мовила:

— Офіцерша! бреше! За що він мене побив? Що я йому заподіяла? сина привела?

І вона гірко-прегірко заплакала. Марко, дивлячись на неї і собі заплакав. Вона взяла його на руки, поцілувала і мовчки пішла в хату.

Старі під вечір вернули ся на хутір і, сьміючись, розповідали як улани виходили з села; як одна, вже вагітна дівчина пішла за возом знайомого їх мисливця.

— Як бо її зовуть, — мовила Марта, — тривай! от і забула... Господи!... от память!... згадала — Одаркою.

Лукія затремтіла. Марта додала:

— Тільки з якогось другого села; не Буртянська.

— А щож отсе нашого знаємого не видно було між уланами?

— Не видно, еге! я наумисне дивила ся, та ні, не було.

— Повинно — чи не поїхав по переду?

— Повинно, що так.

Мирно і спокійно на Якимовому хуторі минали місяці і роки. Якимові комори начинали ся всяким добром; воли, корови і иньча худоба множила ся. Чумаки його що літа вертали ся з дороги з великим заробітком; бжолы його по тричі на літо роїли ся, так що він що року самого меду продавав сотень на пять, коли не більш, не кажучи вже про віск. Садовини він не продавав, а тоб і за неї лупонув не одну-б сотнягу. „Нехай, каже було, добрі люди споживуть, так спасибіг скажуть“. Одно слово: на двір до Якіма всіма сторонами добро лило ся; немов сама доля-непосідниця, в образі Лукії і Марка, поселила ся у його на хуторі. Правда й те: з Лукії хозяйка була невсипуща і дотепна.

— Господь її відає, — каже було стара Марта, — де вона усього так навчила ся! От тобі й московка! та з нею сама благодать Божя. Мабуть розумного вона батька дитина.

Старим лишило ся тільки дивити ся на Лукію та Богові дякувати. Вони, таки, й не забували про Бога: Марта що року ходила в Київ на прощу, а Яким хоч і не ходив, за те вироковж року кілька молебствій наймав: коли не криницю, так пасіку сьвятить, а то й просто покличе отця Ниля правити молебень „о здоровіі і долгоденствіі“. Тай й без того він, сидячи в пасіці, коли роїв не здійсмає так псалтир читає.

Отак щасливо йшов час на хуторі. А Маркові тим часом минуло с'єм літ. І щож за дитина з його вироста! Тиха, прекрасна, слухняна, хоча і всі її, найпаче Лукія, з рук не спускали. Отсе було в неділю, коли старі поїдуть на село до церкви, Лукія прибере його в жупанок, в червоні сап'янці, в сиву з кримських смушків шапку, постановить його перед себе і любить з його, наче з намальованого! А тимчасом вона ніколи й виду йому не подала, що вона його мати. Господь її знає чому вона так діяла! може опасувала ся старих, а може й так. Старі казали, що требаб Марка до школи віддати, та все ждали, доки мине йому с'єм літ.

Нарешті і сего діждали ся. Се випало саме в зелену неділю. Прямо з церкви привезли на хутір отця Ниля з усім причтом. Відслуживши в саду молебень з водосьвятієм, він прийшов в ризах*) в хату, окропив сьвяченою водою усю оселю; а потім взяв Марка за руку, постановив його на вколішки перед образами, розгорнув псалтир, тричі перехрестив ся і прочитав псалму: „Боже! в помощь мою вонми“. Тоді скинув ризи, сів за стіл і спитав у Якима буквар. Буквар був у Марти в скрині; вона там його ховала, принісши його з Києва. Яким подав буквар.

— Приступи до мене, чадо мое! — мовив отець Ниль до Марка.

Марко підійшов.

*) Ризи — фелон.

— Говори за мною.

Марко боязливо говорив за попом: „аз, буки, віди“ і т. д. Перечитавши азбуку, отець Ниль загорнув буквар і мовив: „корень науки гіркий, за те плоди солодкі. На сьогодні буде з нас, а на далі більш попрацюємо. Тепер віддавши Боже Богові, віддаймо і кесарево кесареві“.

Яким, сам людина письменна, зараз імкнув до чого отець Ниль річ веде; моргнув на Марту і на Лукію, а сам побіг до комори, сказавши:

— Просимо, пан-отче! сідайте за стіл.

За хвилину на столі стояло повно і наїдків і напоїв, різний квас з садовини і настоянки, а по серед столу Яким постановив шкляне, мудро зроблене, барильце з вистоялкою. Отець Ниль прочитав „Отче наш“ і „ядать убозі і наситять ся“, поблагословив „яство і питіє“ і сів за стіл. За ним сїли і всі инчі, опріч Марти і Лукії і почали воздавати кесарево кесареві.

По обіді отець Ниль з усім своїм причтом пішли в сад і сїли на траві під грушею біля криниці. Отець Ниль отверз уста своя і в притчах глагола. І чого вже тільки він не глаголав! і про Симона Столпника і про Марию єгипетську і про страшний суд. Ледві почав був „отолєть серце ихъ“, як прийшла Лукія з килимом, а Марта з шкляним барильцем; та вже не з вистоялкою, а з сливянкою. Отець Ниль побачивши їх, промовив:

— Хвалите отроци Господа... і господиню, — додав він усміхаючись ласкаво до Марти.

Лукія розіслала килим, а Марта, постановивши на його барильце, прохала отця Ниля „благословити“. Він, хрестячи барильце „возгласив“: ізийди із тебе душе нечистий, а всели ся в тебе сила Божа і яви чудеса мирови“.

Підійшов і Яким: на тарільці у його були великі сьвіжі яблука. Отець Ниль, побачивши яблука, промовив:

— Благ муж щедрая дая. Тільки скажіть менї, Якиме! яким чином ви їх зберегаєте?

— А от як з'їсте, поздоров Боже вас, так я й скажу, — відповів Яким, становлячи на килим тарілку з яблуками.

— Добре! покоштуємо. Та де се ваш новий школяр? Нехай би він сливянкою почастував, — говорив о. Ниль беручи яблуко.

Одним ментом Лукія привела Марка в сад.

— А ну ти, новий школяру! — мовив Яким сьміючись, — почастуй сливянкою отця Ниля, а вони тебе, колись березовою кашою почастують.

— Корень науки гіркий, — саме до речі мовив отець Ниль.

Лукія взяла барильце, а Марко чарку і почали частувати гостей. Коли Марко підніс чарку дяконові, сей беручи її, промовив: „Не упивайте ся вином, в нем же есть блуд“.

— Таки-так! блуд! — мовила Марта, — а ви, отче Єлисею, випийте ще чарочку нашої сливяночки. Отець Єлисей випив.

Під грушею сиділи вони до самого вечера, та все слухали отця Ниля; а він до того договорив ся, що замість пророк Давид, говорив пророк Демид. Потім усе духовенство засьпівало: „О всепїтая Мати“, далі „Богом ізбранная Мати Отроковице“, потім „О горе менї, грїшнику сушу“. Тут вже і Яким не втерпів, і підсьпівував тихенько басом.

— От коли-б тимпан і орґани, або хоч гусла доброгласні! отут би ми воскликнули Господеві! А чи не послати нам по гусла? — Спитав отець Ниль.

— Послати! послати! — гукнули усі в один голос.

— А послати так і послати! — сказав Яким. — Лукіє! кажи Сидорові нехай зараз коний запрягає; я сам поїду. А тим часом прошу до хати, отче Ниле! отче Єлисею! і ви, і ви! — говорив він до причту. — Бачте на дворі і темно вже і холодно.

Товариство пішло в хату. А що там в хаті діяло ся, про те Господь відає. А я тільки й знаю, що Яким по гусла не поїхав.

Ключчальна неділя тягла ся аж до вівторка. У вівторок, поснідавши, гості поїхали до дому, а Яким з Мартою, провожаючи їх, все жалкували, що вони не зістали ся у них ще на годиночку, себ то ще днів на два.

Другої неділі рано вранці прибрали Марка в найліпший його жупанок, засунули йому за пазуху граматку, посадили його на воза і повезли в село до церкви наче, а дійсне — до школи.

Лукія хоч і не плакала, розлучаючись з сином, а все-ж таки шкода їй була розлучати ся. Журливо розлучала ся вона з своєю утіхою єдиною; але-ж вона не зупиняла і не відмовляла так як стара Марта. Марта плачучи, говорила Якимові:

— Ти, скажи мені, де ти бачив, щоб з школи виходило що добре? Вийде якийсь п'яничка, а може ще й злодій! Тільки дитину зіпсують.

— Мовчи бо. доки я не розсердив ся! — говорив Яким, надягаючи на Марка поверх жупанка нову свитку.

— Ну, куди ти його, отсе, кутаєш?

— Куди? в дорогу! аж він там зістанеть ся, так не возити же за ним свитку.

Отак виражали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки дивила ся на все; і слухаючи Мартині змагання і сама, майже, годила ся з нею. Коли-ж Яким, помолвившись Богові, і виходячи з хати, промовив: „Наука сьвіт, а невченне тьма“, так Лукія зовсім згодила ся з ним, кажучи: „Принаймні хоч Богові молити ся навчить ся“.

Лукія провела їх за браму і довго дивила ся у слід, аж доки не стало не видно вже воза; тоді вона тричі перехрестила по повітру в той бік, куди вони поїхали і промовила, вертаючись в хату:

— Пошли тобі Господи свою благодать сьвяту.

У вечері Марта розповіла Лукії, що Марко плакав, пращаючись з ними, і що він жити ме у отця Няля, а до школи ходити ме тільки вчити ся і що вона сама заходила в школу, подивити ся, де там буде вчити ся Марко.

— Пустка, — казала вона, — така пустка, що самій страшно й зайти; а школярі такі жовті, бліді, неначе їх з хреста поздймали. А під лавою все різки, та різки та такі колючі. Господь їх відав, де вони їх беруть. Шептина все! А на стінї, біля самого образу, дротяна тройчатка. Дяк такий сердитий, аж страшно на його дивити ся. Я дала йому копу гроший, щоб він не вельми силував Марка, хоч на перших днях. Треба буде, ще чогось йому послати, хоч полотна на штани, та на сорочку, а то замордує бідну дитину. Чи не віднесла-б ти. Лукіє! завтра; а то, я бою ся, уба він, занівечить сердешного Марка.

— Добре! — відповіла Лукія, — я віднесу, тай сама подивлю ся на ту школу.

— Подивись, подивись! та ще от-що: вчини ти на завтра паляницї. Я думаю, треба хоч зо дві паляницї однести Маркові; а то воно бідолашне хоч і обідає у попа, та який там обід. Я думаю, воно завжди голодне.

Завтра Лукія пішла в село з паляницями і з полотном. Вона не зайшла до о. Ниля, а пішла просто в школу. Дяк — був зовсім не сердитий, а школа зовсім не походила на пустку: хата, як хата, тільки що школярі сидять, та читають — хто що втне. І Марко між ними сидить і теж читає. Лукія, побачивши, що й Марко читає, трохи не заплакала і подумала: „Як воно, сердешне, швидко навчило ся читати“! Вона глянула під лаву — різок там нема; глянула на образ — і нагайки біля образу не видно. Віддавши дякові полотно, вона спитала, чи можна її побачитись з Марком?

— Чом же не можна! можна, можна — і покликавши Марка мовив до його: — ти, Марку добре сьогодні вчив ся, так увесь останок дня можна тобі гуляти. Йди з миром.

Марко загорнув граматку, положив її за пазуху, встав з лавки і побачивши свою наймичку — заплакав. Лукія теж трохи не заплакала. Вона взяла його за руку, попрощала ся з дяком і пішла з школи.

Вийшовши втерла своїм рукавом Маркові очи, тай сама заплакала.

Тихою ходою пішли вони до двору отця Нияля. Отакі гостинці давала вона що тиждня дякові і Маркові, а в неділю Марта привозила дякові копу грошій, меду, чи шматок сала, чи що инче.

Місяців за два Марко вивчив граматку аж до самого „іже хоцет спасти ся“. Давним старосьвітським звичаєм треба було кашу варити. Про се задалегідь сповістили хutorян. Марта, варячи кашу, положила в неї шість пятаків, а Лукія, коли Марта одвернула ся од каші, вкинула туди сороківку.

Лукія понесла кашу до отця Нияля, а від отця Нияля Марко поніс її в рушнику, вишитому Лукією, в школу: тут він постановив її на долівку, рушник відніс учителю, а до каші прохав товаришів. Школярі посідали навкруги горшка, а Марко взявши тройчатку, став біля них і без милосердя бив всякого, хто упустив хоч крихточку дорогої каші.

Коли хлопці виїли кашу, Марко погнав їх тройчаткою до води і тут заходили ся громадою горщок бити. Розбили!... Тоді дяк на більшу учту, розпустив їх по домівкам. А Марка пустив на хутір на два тижні, щоб спочив після граматки. Але Марка, замість спочинку, зустріла нова, несподівана праця. Яким загадав йому щодня при Марті і при Лукії читати граматку від краю до краю навіть і „іже хоцет спастися“.

— Та на що-ж ти його примушуєш читати і оте „іже хоцет спасти ся“? — питала Марта: — дитина того ще не вчила, то й читати не треба.

— Ти, Марто, людина не письменна, так і не втручалась би не в своє діло, — говорив Яким, — а ми відавмо, що діємо.

Під кінець другого тиждня Марко ладен був з „батьківського“ хutora тікати в школу. В школі були ровесники, а дома хто йому товариш? Правда: воно і в школі не тепло, та все таки лучче ніж дома.

За два тижні Марка знов вирядили до школи, надавши йому всякої їжи і „часослов“, що того літа Марта принесла з Києва.

Великим постом, коли Яким і Марта говорили, так Марко читав вже посеред церкви велике повечерів. Старі з того невимовно раділи. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голівці і дав йому мідну гривню на бублики, кажучи: „Учи ся, Марку! учи ся! Науки за плечима не носять“.

А Марта, вернувшись до господи розповідала Лукії про Марка чуда. Вона говорила, що дяк, як прирівняти до Марка, так просто дурень. Небавом Марко і самого о. Ниля за пояс заткне. Хиба тільки на гусла не вміти ме грати. Так сего йому й не треба.

— Та що-ж він там? та як же він там читає?
— допитувала ся Лукія.

— Так читає, що хоч би й самому дяку так не сором. Та мабуть дяк і загадує йому таке читати, чого сам не втне.

Лукія нетерпляче дожидала вербного тижня, коли вона зібрала ся говіти. Нарешті діждала ся і почула, як Марко читає не тільки: „Не скверная, не блазная“, а й всенощну, навіть „часи“.

Невимовно вона раділа, коли виходячи з церкви чула як люди казали: „Який гарний школяр! як він прехороше читає немов пташка — та щебече! Наділив же Господь добрих людей такою дитиною“.

За те-ж Марко не малі й гостинці мав від неї: цілий тиждень усю школу він бубликами годовав. Швидко рушав Марко на ниві осьвіти. Під кінець другого року він, на диво всім, а більш за всіх на диво учителеві, перейшов через увесь псалтир навіть з молитвами. а за читанє кафизем в церкві усе село його хвалило і шанувало. На що вже Денис Посяда, дак нікого не хвалив, а й він, виходячи з церкви, скаже було: „нічого сказати! славний школяр! прегарно читає“.

Довго Яким з о. Нилом радили ся: чи вчити Марка письму, чи нехай на псалтирю і край буде?

З своїми на хуторі Яким про се не радив ся: він знав, що Марта буде проти його; тим то він і мовчав. Попомірковавши з о. Нилом став він на тому, що треба Марка вчити письму.

Мудрость книжна дала ся нашому Маркові, але й мудрость скорописна і не відцурала ся від його. За пів року він зрозумів усі тайни каліграфії і було так ловко виведе літеру ф е р т, що сам учитель його тільки було плечем стене, тай нічого більш. Але хто більш за всіх радів з його писання — так се Яким. Марко раз-у-раз писав до його листи, надписуючи на адресі: такої-от губернії, такого-от повіту, на „благополучний“ хутір такий от — учителю Якому Миронову сину такому — от. Яким невимовно радів одержуючи листи від свого сина з школи.

— От воно що значить людина письменна, — каже було він Марті і Лукії, тримаючи в руці листа; хоча й сам того листа не втне було прочитати, бо він читав тільки друковане. — От я й не був в селі, а відаю, що там діється ся, а ви баби! ну сказати: що ви знаєте? Тото й воно! А от я так і знаю, що вчора отець Ниль на гуслах грав: „Ісусе мій прелюбезний“, а попада з иньчими мироносицями прнсьївувала йому. От-от воно що! Еге!

— Ат! ти вже з того листу такого наговорюш, що й на вербі груші ростуть.

— Коли не ймеш віри, так на, сама прочитай!

— Читай вже ти, а ми й так будем!

Яким було через п'яте та в десяте, складуючи по літері і прочитає їм:

— „Любі та дорогі батьки мої! Хвала Всевишньому, я жив і здоров, чого і вам бажаю. Єдинородний син вам. М. Г.“

— Тай годі? — питає Марта.

— А ти-б чого ще хотїла?

— А ти-ж казав, що в листі і про попа з попадею написано?

— Дзуски вам до того, цокотухи — і Яким клав листа за образ.

Сьміючи ся пролітав час над хутором. Марко зростав і виріс паробок з його. Та який паробок! Просто на предиво! Сільські красуні так було не налюбують з Марка Гирла.

Покинути школу спричинило ся йому ось що: Раз якось Марта, вертаючи з Києва, занедужала; та пролежавши сім тижнів і Богу душу віддала. Довго вбивав ся старий Яким і плачучи перебрав ся жити в пасіку. На втіху старому треба було взяти Марка з школи. Лукія так і зробила. Нехай вже, думала вона, чому не довчив ся в школї, доучить ся дома, а старому все таки буде розвага, а то з журби та з туги і він бідолашний помре. І в неділю поквітувавши дяка і о. Ниля, вона привела Марка на хутір. Яким зрадїв, ожив, побачивши біля себе людину, яка тільки і вабила його до житя.

Доки не було ще Марка, Яким скидав ся на Афанасія Івановича, після того як вмерла Пульхерія Іванівна*): ріжниця була тільки та, що нї в господї, нї в господарстві не знати було тієї тужливої пустки, яка стала ся в господї Афанасія Івановича після смерти Пульхерії Іванівни. Бо у Якіма була Лукія.

Отсе було горопаха-дідусь кілька годин сидить в пасіці, не підводячи голови; зітхне, утре слезу, що скотить ся йому на сиві вуси тай знов зітхне, знов заплаче. Та отак і просидить, доки Лукія не прийде кликати обідати. Тодї він мовчки встане і йде за Лукією в хату. Здіймала вона з ним річ і про господарство і про чумацтво і про бжолу і про яблука. На все він тільки й промовить: „так“ або „нї“. Раз якось вона мовила:

— Ви-б взяли псалтир та почитали за її грішну душу, вам би й легше стало.

Яким мовчки взяв з полиці псалтир і пішов в сад. Мартина могила була в саду під старими ли-

*) Дивись повісти Гоголя. . . Перек.

памі. Спинившись біля могили Яким розгорнув псалтир, перехрестив ся і став читати: „Блажен муж“, а як став читати: „со святими упокою“, так вже не спроможен був виговорити „рабу твою Марту“. Він залив ся слізьми, книжка випала йому з рук і впала на могилу.

Отак то час і самотність звязують простосердих людей одного з одним. Благословенїї і час і самотність і простосерді люди!

З кожним днем Яким оживав більш та більш. Лукія догоджала йому і доглядала його наче малу дитину. А Марко не вважаючи на свій молодий вік і на свою, як каже Гоголь, „юркость“ (вьюнкость) ні на хвилину не покидав його. Він вже відав, що він не рідний Якимів син і в глибинї своєї молодої душі почував все те добро, яке зробили йому чужі добрі люди. Инколи, замислившись, він питав сам себе: хто-ж мої батьки рідні? Відповіді не було.

Що суботи читав він псалтир над Мартиною могилою; а Яким, стоячи біля його, плакав, молив ся та инколи шепотїв:

— Хто-б тепер за твою душу псалтир читав, коли-б ми його не віддали були до школи? Читай, сину! читай, моя дитино! вона з того світу почув і спасибіг тобі скаже. Душа її праведна тепер по митарствах ходить, — і він заливав ся слізьми.

Тим часом Маркові пішов 20-й рік, час було й на вечорницї навідатись і подивити ся, що там діється. В осени він так і зробив і після першого раз став прохати у Якіма благословення — одружити ся.

— От тобі й на! — мовив Яким, — я гадав, що він все ще школяр, а він, бач, куди лізе! рано, рано, синку! Ти ще погуляй, попарубкуй, почумакуй; привези мені гостинців чи з Криму, чи з Дону. А то... ти сам посуди: яка за тебе піде? хіба така, що захистку немає. Та от спитаймо ся у Лукії: я гадаю і вона скаже, що ще рано.

Спитали: Лукія сказала, що рано. Марко й носа повісив; а тим часом ночувати став ходити у клуню; в хатї, бачте, стало йому душно.

— Тямлю я, чого тобі душно в хаті, — казав, усьміхаючись, старий Яким, а Лукія нічого не казала, тільки по цілим годинам молила ся Богові, щоб він відвернув Марка від усякого паскудного діла, від усякої нечистої спокуси.

Раз якось, коли Яким по обіді спочивав, Лукія покликала Марка в другу хату і ласкаво спитала :

— Скажи, Марочку, по правді, по щирій: кого ти покохав? з ким ти хочеш брати ся?

Марко, як і всі закохаві, розписав свою коханку, що вона така гарна, та красуня, що краще за неї і в цілому світі нема. Лукія умильно слухала свого сина і нарешті мовила :

— Я йму віри, що краще її й на світі нема, але скажи мені, якого вона роду? хто її батьки, що вони за люди, як вони з людьми живуть?

— Вона честного і багатого роду?

— Багатства тобі не треба, у тебе й свого доволі, а скажи мені, чи ти кохаєш її?

— Як свою душу, як Бога на небі!

— Я тобі вірю, що ти її кохаєш; а коли кохаєш, то й лиха їй не заподієш. Дивись Марку! Сохрани тебе Мати Божа! тільки ти її погубиш, не буде тобі прощення ні від Бога, ні від добрих людей.

— Скажи ти мені: як же я її погублю, коли я її кохаю?

— Як погубиш? Дай Боже, щоб ти й не знав як ви нас губите і як ми самі себе губимо.

— Лукію! от ти давно у нас живеш, чи не відаєш ти: хто моя мати?

Від отсего несподіваного питання Лукія затремтіла і не спроможно було ні слова відповідати.

— Скажи мені, скажи! Напевне — ти відав.

— Не скажу, — ледві промовила Лукія.

— Ти відав, далєбіг відав! скажи-ж мені моя голубко, моя матінко! — він вхопив її за руки.

— Марта! — тихо відповіла Лукія.

— Ні, не Марта; я знаю, що не Марта. Я відаю, що я байстрия, покинько.

Лукія вхопила його за руку і промовила:

— Мовчи! хтось іде, — і швидко пішла з хати.

— Вона запевне відає, — подумав собі Марко і пішов з хати у слід Лукії.

Скоро прийшла весна, Яким усе своє господарство препоручив Лукії, а сам з Марком подав ся на прощу до Києва. Лукія що неділі ходила на село; з церкви вона що разу заходила до попаді і пообідавши, довго балакала з нею на самоті. Вона все розпитувала у попаді про свою сподівану невістку і довідала ся, що вона честного і доброго роду і недоброї слави про неї нема. Через попадю вона й сама спізнала ся з нею і запевнила ся, що й попадя і син кажуть правду.

За місяць Яким з Марком вернули ся на хутір і навезли своїй наймищці усяких коштовних гостинців, а собі привезли синього сукна, китайки, „Житіє Ефрема Сирина“ і „Житя Святих отець“ на цілий рік.

Отеї книжки Марко читав в літку і в осені довгими вечерами. Яким, слухаючи, оновляв духа свого: він потроху прийшов в себе і ніколи не від того був, щоб послухати, як отець Ниль грає на гуслах; або як отець дякон сьпівав: „всякому городу нрав і права“ і т. ин., тільки кожного разу він було промовить: „Ох, як би тепер зо мною буда Марта! дали-б ми себе знати“! І зараз же після того зажурить ся було, часом і сплакне, кажучи: „Сирота я! отак сиротою і в могилу ляжу!... Марко!... Так щож Марко? Звичайно — він не чужий. Оженю його. Невідмінно після Покрови оженю; а літом нехай сходить в дорогу та привезе мені з Криму шапку сиву; щоб така була сива, як у мене голова“.

А Марко, перечитавши житіє якого там сьвятого, йшов ночувати в клуню; себ то на село до своєї коханки.

Лукія-ж уложивши спати старого Якіма молвила ся Богові, щоб відвернув від її сина усе лихо, та недобре.

На весні, спорудивши нові вози з новими ярмами мережаними, нові притики, лушні і занози, Яким вирядив свого Марка чумакувати на Дін по рибу.

— Іди, мій сину! — казав він Маркові, — та привозь своїй молодій подарунки. Після Покрови, дасть Біг, ми вас і скрутимо.

Пішов Марко, зітхаючи, на Дін по рибу. А Лукія, скинувши торбу на плечі, пішла до Києва помолити ся св'ятим угодникам, щоб сину її гаразд в дорозі повело ся і в гараздї вернув ся до господи. На хазяйстві зістав ся сам Яким. Оборудувавши весняними роботами, він повиносив з омшанка бжіл, розстановив їх, як слід, у пасіці, взяв „Ефрема Сирина“ і на все літо поселив ся в пасіці. Лукія, тим часом, прийшовши до Києва, заквартирувала у якоїсь міщанки, та щоб не платити їй за квартиру і за харчі, взяла ся носити їй воду. Опівдні вона було наносить води з Дніпра, а ранком і в вечері по св'ятих церквах та по печерах ходила. Відговівшись, вона на ті гроші, що зберегла, купила невеличкий образок св'ятого гробокопателя Марка; перстень у Великомучениці Варвари і шапочку Івана Многострадального: покладала все те в торбу, попрощала ся з хазяйкою і пішла до свого хутора. Не доходячи до Прилуки, в селі Дубовому гаю — вона занепала на пропасницю. Сяк так доплентала ся вона до Прилуки а далі і до Ромна: хотіла зайти в Густиню, що тоді саме оновляли, та не вдало ся. З Ромна йти далі — не було вже снаги, мусила вона наняти підводу до хутора. Злякав ся старий Яким, глянувши на Лукію, так вона змаріла, постаріла „не мов її з хреста знято“, казав він.

— Чи не покликать би ворожку? — снитав ся Яким.

— Пошлѣть по неї, бо я вельми нездужаю.

Яким не послав, а сам поїхав в село і привіз ворожку. Ворожила, ворожила й лічила Лукію і місяць і другий, та не помогла!

На своїм дитинному віку, коли мені було тільки 13 літ, я з батьком чумакував. Виїздили ми з Гуляй-Поля: я сидів на возі і дивився не на Новомиргород¹⁾, що лежить в долині біля Тикача, а на степ за Тикачем. Дивився і думав собі: що я тоді думав — те відав один тільки Біг. От же переїхали брідьма через Тикач, виїхали на гору, дивлюся знов степ і степ без краю; тільки в ліворуч щось вріє, ніби гайок. Питаю у батька: що то таке видно?

„Девята рота“,²⁾ — відповів він. — Але про мене сего не досить! Я міркую: що воно таке „девята рота?“

Степ... все степ і степ!

Нарешті ми стали на нічліг в „Дідовій Балці“.

— А он і Єлисавет, — каже батько.

— Де?

— Он на горі циганські шатри білють.

Опівдні приїхали ми в Грузівку, а ранком другого дня в Єлисавет.

Скорботно мені, журливо мені згадувати тепер мою молодість, мій дитинний вік безпечний. Сумно мені споминати ті степи широкі, безкраї, що я тоді бачив! ніколи вже я їх не побачу.

Побувавши в Таганрозі і в Ростові, Марко з своїма чумаками виїхав в степ; йшли вони не поштовим шляхом, а прямували через Орелю³⁾ на Старі-Санжари.⁴⁾ В Санжарах переправились через Ворсклу тай завдали добрим людям бенькет. Купили три цебри горілки, наняли троїсту музику тай понесли горілку поперед музиків. Кого тільки стрінуть — чи пана, чи мужика — все одно: „Стій! ций го-

¹⁾ Місточко в Херсонщині, недалеко Єлисаветграду.

²⁾ Ротами називалися села, де жили так звані „воєнне поселяне“. Перек.

³⁾ Лівобережна Дніпрова дотока. Перек.

⁴⁾ Місточко Полтавського повіту, колись було сотенним. Перек.

рілку!“ Музики грають, а чумаки усі, як один, танцюють. З такою учтою перейшов Марко через Санжари.

В Білоцерковці¹⁾ справив теж саме, а в Миргороді, хоч і не було переправи, а чумаки таки своє справили.

— Хорол, — казали вони, — хоч і не величка річка а треба сьвято відбуту.

І відбули. В Миргороді вони взяли вже не чотирі цебри, а цілу бочку горілки і все місто покотом положили. А вже про музики та про танці нічого й казати!

З Миргороду вийшли, за Божою допомогою, на Ромодан; та попасши волів і потягли шляхом Ромоданом на Ромен.

„Ідуть собі чумаченьки
Та йдучи сьпіввають.“

А чом же ти, Марку, не сьпівавш в товаристві з чумаками? Ге! От чому я не сьпіваю: покинув я дома дівчину молоду, що то тепер з нею? Везу їй з Дону аксаміту, парчі і всего коштовного, а вона, моя молода, може вже з другим одружила ся.

Чим ближше підходили вони до того шинку, біля якого їм треба звертати вправоруч на хутір — тим більш Марко сумним ставав.

— І чого отсе ота наша наймичка не йде в мене з голови? а може вона скаже... — думав собі Марко.

Минули й Лохвицю; прийшли й до шинку. Марко попрощав ся з своїма товаришами-чумаками як слід; подякував їм за науку та з своїми мажами повернув собі на хутір.

До хутора не далеко, верстов з пять, а проте Марко з своєю валкою став на нічліг в полі. Наймити ночують собі в полі біля волів, та біля возів, а Марно метнув ся до своєї коханки.

¹⁾ Місгочко Хорольського повіту. Перек.

„Серце моє, доле моя!
Моя Катерино!“

мовив він до неї, коли вона вийшла у вишневий садок. Чимало балакав він до неї отакі речі; балакав, бо не видав, що діється дома. А дома діяло ся ось що:

Ворожка своїми ліками довела сердешну Лукію до того, що Яким мусив прохати отця Ниля відслужити над нею маслосьвятіє. Після сего духового ліку Лукії полегшало; принаймні вона здужала говорити. Першим словом вона спитала:

— Чи ще не прийшов?

— Хто не прийшов? — спитав Яким.

— Марко! — ледві промовила вона.

Під вечір їй ще полегшало. Вона прохала Якима послати їй постіль на полу. Коли її перенесли на під, вона прохала Якима, щоб сів біля неї. Яким сів: вона йому нишком мовила:

— Я не діжду ся його, помру. У мене 6 гроші; віддайте йому. Усі гроші, що я у вас заробила, я сховала в коморі, на горищі під стріхою. Віддайте йому, то я для його ховала їх; та ще віддайте йому образок святого Марка Гробокопателя, що з Києва я принесла; а молодій його, як йти муть до церкви вінчати ся, віддайте перстень святої Варвари, а собі, мій тату, візьміть шапочку святого Івана.

Трохи помовчавши Лукія знов мовила:

— Ох! трудно мені став! я не діжду ся його, помру, а він, мабуть, десь близько... Я його бачу.

Знов трохи помовчавши спитала:

— Чи ще далеко до світу?

— Трейті півні отсе тільки просьпівали, — відповів Яким.

— Дай Господи мені до ранку дожити, та подивити ся на його. Він вранці приїде.

А Марко тієї ночі, коли його мати сповідала ся Якимові, цілував свою молоду, стоячи з нею під калиною: довго говорив він їй солодкі, палкі, сердешні речі; потім замовкав і довго дивив ся на неї мовчки, цілуючи її карі очи прекрасні.

Засьпівали трейті півні. Небавом почало займати ся на день.

— До завтраго! мов серце єдине, — мовив Марко цілуючи свою кохану.

— До завтраго, мій голубе сизий!

Вони розійшли ся.

— Іде, іде! — шепотіла недужа Лукія, коли сонце зійшло. — О! чуєте! брама скрипнула.

Яким вийшов з хати і стрів Марка з чумаками: вони саме в'їздили в двір.

— Іди швидче в хату, — мовив до Марка зрадлий Яким, — а я тут і без тебе ладу дам.

Марко вийшов в хату. Недужа, побачивши його, здригнула, підвела ся і простягла до його руки, кажучи:

— Сину мій! дитино моя! йди до мене.

Марко підійшов до неї.

— Сядь отут біля мене; нагни до мене свою голову.

Марко мовчки зробив все те. Вона своїми змарнілими руками, схопила його кучеряву голову і нишком на ухо йому промовила:

— Прости! прости мене! я... я... я твоя мати...

Коли Яким вернув ся в хату, так побачив, що Марко, плачучи, цілував ноги помершій вже наймичці.

25. Лютого 1844. Переяслав.)*

Р. С. На оригіналі повісти надрукованій в перше в Києві р. 1888 в збірнику Шевченкових творів, писаних новою московською, стоїть отся дата. Лишаючи її і під перекладом, мушу сказати, що признаю її зовсім непевною. Про одну з причин, що викликали непевність, я говорив вже в статті своїй „Шевченко підчас перебування в академії“. (Див. Зоря 1894 чч. 16—21). Після того п. Франко в своєму габілітаційному відчиті, надрукованому в VI. т. Записок Наукового Товариства ім. Шевченка, говорячи про отсю повість і про поему „Най-

ничка“, і доводячи, що перша була паписана Шевченком ранійш останньої, додав, що „до повісти „Наймичка“ маємо дуже докладну дату: 25 лютого 1844. Переяслав“. — Одначе думка моя супротивлена думці п. Франка, і після відчиту його не переїнилася ся і не переїнилася ся не тому тільки, що п. Франко не подав жадних доказів на те, щоб уважати ту дату за „дуже докладну“. Опріч причин, що доводять не певність дати, висловлених мною вже в Зорі, а ще більш в статті поданій до VIII. т. „Записок“ „Проба улаштовання хронології до творів Шевченка“, опріч причин, які подам иньчим разом вкупі з історією повісти „Наймичка“, на сему місці мушу сказати тільки ось що.

Читаючи хоч трохи уважно повість „Наймичку“, не можна не спостерегти, що дата під нею не певна, що автор писав її не 1844 р. а пізнійш і писав її не в Переяславі, а десь инде на заслання, значить вже після червня 1847 р. В одному місці повісти читаємо, як автор, говорячи про українські долини, згадує про марево, що буває „на безлюдних, безплідних і безводних степах киргійських“. Уже-ж р. 1844 Шевченко про киргійські степи може чи й відав, а яке там буває марево, він на власні очі довідав ся тільки тоді, як його заслано на ті степи. — В другому місці повісти читаємо фразу „чим трупом вас начинено“, а ся фраза є в віршах „Буває в неволі“ написаних Шевченком р. 1850 на першому заслання. В третьому місці повісти автор каже, що Лукія „хотіла зайти в Густиню, що тоді саме оновлювано“. Оновлення Густині, чи Густинського монастира почали справляти р. 1845 і того року і Шевченко був там вперше і зробив малюнки з Густинських церков. Нарешті в четвертому місці повісти, автор висловлюючи з журбою споминки про степи українські (по сей бік Єлисаветграду), які він бачив, як ще чумакував з батьком, каже, що тих степів не побачить він вже ніколи. Річ очевидна, що пишучи „Наймичку“ в Переяславі, звідкіль до Херсонських степів, як кажуть, рукою подати, і де Шевченко був, можна сказати на порозі степів, не могла переняти його така сумна безнадійність, що він „ніколи не побачить вже“

тих степів, до яких їзди з Переяслава менш ніж на день кінями... Така думка безнадійна опанувала нашого кобзаря вже на другому заслання, в Новопетровському форті, куди його заслано в жовтні р. 1850; де він і написав усі свої повісти мовою московською, що надруковано вже по смерті його.

Київ р. 1895. Серпень.

О. Я. Кониський.

БЕЗЩАСНИЙ.

Фортецу О. тубольці-киргізи називають Яманкала; назва така незвичайно вірно визначає образ місцевості і фортеці. Таку безхарактерну місцевість трудно зустріти деінде. Рівно і рівно. Про киргізів, звісно, се байдуже! Киргіз з таким пейзажем зріс ся. Але яково то воно для людини приїзжої, що звикла бачити красу і грацію навкруги себе в природі! Яково то їй нараз опинити ся перед суворим, одноманітним обрієм неісходимого степу безкрайого! Страх, як прикро такий пейзаж впливає на самотню душу приїзжого!

Фортеца О., як вже не можна більш, в гармонії з природою навкруги її: така-ж рівнина, така-ж одноманітність. З кольориту загального видала ся тільки невеличка церква мурована, що стоїть собі на горі, та ще — уважайте! — на горі на яшмовій! Під горою з одного боку мостять ся татарські саклі брудні; а з другого інженерний двір з казематами про варнаків: против сего двору довга деревяна будівля понизька з чотирикутними вікнами невеличкими, — то баталіонні казарми. Одним краєм казарми доходять до деревяної комори — ексерцис-гофу, а другим виходять на чотирикутний майдан, оздоблений церквою мурованою і оперізаний нікчемними халупчинами деревяними. А деж сама фортеца? — спитаєте ви. Ба! Я їй сам два дні розпитував про се, заким вже на третій день один старожилій порадив мені вийти в поле: тоді я помітив невеличкий вал, а за ним рів. Рів і вал завбільшки за той рів, що у нас добрий господар обкопує свою ниву.

От вам і фортеця другої класи! Налюбовавши до сходу на те диво фортифікації, я під вечір вже вертав ся через слобідку до себе на квартиру. Звернувши за ріг однієї убогої халупчини, я побачив, що йде гурба жовнірів з балабайкою і з бубном. Проти тієї халупи жовнірі спинили ся і поставали в круг. Під бубон, з присвистуванням залунала з натовпу весела пісня. З гурту чуто було:

— От дак „поміщик“ [дідич]! От дак дворянин!
Просто орел!

Мене спинили отакі вигукування. Я вже ладен був підійти до веселої гурби та поцікавити ся, що воно за „поміщик“. Аж тоді саме круг розступив ся, не перестаючи співати. Наперед за всіх був постатний юнак, білявий в розірваній сорочці. Взявшись в боки, він витинав навирисядки.

Мене зумила твар юнака: було в ній і щось благородне і щось мерзене, огидливе. За натовпом не можна мені було добре розглядіти його. Пішовши собі геть, я повернув ся до одного жовніра, що здав ся мені тверезійшим за всіх товаришів; його і спитав я:

— Хто ото такий так гарно у вас танцює?

— „Безщасний“, — відповів мені жовнір і подав ся швидче за гуртом.

Якось чудно вимовив жовнір оте слово „безщасний“. Мені здало ся, що жовнір розумів якийсь стан, а не той тямок, який властиво визначає слово: „безщасний“. Потім вже я довідав ся, що опріч жовнірів і інші так само вимовляли те слово, розуміючи те, що й жовнір розумів; а коли я при звичаїв ся до сего слова, то й я так само вживав його. Людина сама не спостерігає, як вона швидко при звичаюєть ся до людей, що навкруги її.

Впродовж цілої ночі все мені вживав ся білявий атлет молодий і чув я слова: „От дак поміщик; от дак дворянин!“

Другого дня пішов я довідати ся, хто той „безщасний“. Звістно, нічого не можна було довідати ся, тому, що не один він такий, як сказано мені, перебуває в О(рській) фортеці.

Було якесь сьвято. Від нічого робити пішов я по-вештати ся по безрадїсним околицям фортеци. Під вечір, вертаючись до господи, зустрїв я, саме біля цеголень, купку веселих людців з бубном і з балабайкою. Бачу, знов тут той веселий танцюриста, і чую знов ті самі слова. Щоб знов його не загубити, я покликав на узбіч одного жовніра і нищечком спитав його: як на призвище той дворянин, що танцює? Він повідав, а я другого дня в баталїонній канцелярії перечитав його конфірмацію скорботну. То був юнак, що рідна няня прохала забрати його в жовнірі. Отака подія дуже зацікавила мене; але яким робом відгадати загадку? Ліпшого я нічого не приміркував, як те, щоб спізнати ся особисто з тим юнаком та з уст самого його і довідати ся сущої правди.

Овва! якже вельми я помилив ся!

Він показав ся чимсь, наче той ідіот: мовчав німо; з однієї чарки горїлки п'янів і починав клясти і свою матір і себе самого і всіх навкруги. Одні танці мали ще про його якусь привабливість; а більш нічого.

Я спробував зняти бесїду осьвічену; але він нап्लував такої нісенїтницї, що ліпше було може й не пробувати. Раз якось приходить він до мене на підпитку: бачить, у мене на столї розгорнена книжка; він і питає:

— Що се ви читаєте?

— „Мертвыя души“.

— А! Се твір „Ейжена Сю“!

— Саме так, — відповів я.

Вже потім, за довгий час довідав ся я про його історію, та й то уривками. От її я й хочу розповісти.

II.

В одній з осередкових губерній нашого неіскодимого „отечества“ біля повітового міста Н. над великим шляхом лавою простягли ся дерев'яні, тьмяні хати; нараховав я їх більш, як дві сотні. Вікна в них засажені димом. Виходить, наче-б то село добряче, а дійсне не так воно. Чудно: навкруги села темні

ліси, а в селі бодай би хоч одна оселя добра була. Бачиш: одна хата без сіний; друга похилила ся; а третя й зовсім валить ся. Навкруги все росте, зеленіє; а в селі голо, жадного дерева нема. Чи то мужикам заказано дерева садити, чи сьвятий його знає! Може вони самі не схочуть, а пан не догадаєть ся примусити їх; бо йому добре, у його під рукою цілий парк англійський з усіма вигадками. А дівтора!... Коли вибіжить на вулицю подивити ся на проїзжого, дак тільки слава та, що діти; просто ведмежата ті, та й годі!

Посеред села церква з високим хрестом, звінниця доволі вигадливого стибу; мало вона сьвідчить про смак будівничого, а й то самого титаря. Колись округи церкви була огорожа; се знати з напів зруйнованих стовбчиків мурованих. Стовбчики недалечко один від одного і всі в grazюці; треба гидотні, що їх свинота забруднила чухаючись.

І церква і село і напів голі замурзані діти — все отсе має свій мальовничий вид, зовсім під смак Ван-Остада, наших жанристів, що подають надії.

Переїхавши село, ліворуч недалеко від почтового шляху, видко на горі панський будинок, з бельведером; навкруги темний гай, обкопаний, бодай від шляху, глибоким та широким ровом; понад ровом жива огорожа. За дерев блищить став, а за липовою ірурою видко куток альтанки хинської, куц акації, чи що инше, на подобу клеопатриної голки зроблене на спомин приятні та кохання. Одно слово: привабливість! Так і тягне тебе скочити з воза, переплигнути через рів та й піти погуляти по всіх доріжках панського саду гого.

Признати ся, я так і зробив. Алеж то було давно вже; тепер я такого вибрику не заподіяв би. Тоді я перейшов усім садом з краю до краю; памятаю, наче зараз же, як мене вразила страшенна тиша. Я бачив велеліпний будинок, павільони, альтанки; біля берега на ставу під вітками дерев колихав ся човен мальований, а посеред ставу гордо плавала пара лебедів. Але я не бачив жадної людини живої, щоб оживила отсю картину. Недостача чоловіка неприємно впливала на мене; се все одно, що прекрасний пейзаж без людської по-

статі. Я навіть кавав ся, що зайшов до того зачарованого парку.

Е! Колиб то я тоді відав, що мені доведеть ся писати історію мешканців отої розкішної самотини, я не вдовольнив ся-б оглядом околицинім; а попилъновав би подивити ся і в будинку і скрізь, де можна-б було побувати. Тоді-б моє оповіданне було може і повнійшим і кругліїшим. Та вжеж минулого не вернеш; треба обмежувати ся тим, що тепер є.

Проїхавши верстов зо дві, я спитав у погонича:

— Чиє ото село, що ми минули?

— Панське, звісно.

— Знаю, що панське, та пана як прозивають?

— Пан? Хлюпин.

— Мабуть він мало коли живе на селі у себе?

— Тільки за оброком ¹⁾ і приїздить, та й то не що

року.

На отсе-ж мабуть і край би був моїм відомостям, колиб за 30 років потім не стрів я в О(рській) фортеці отого безщасного молодого парубка, що ото про його згадував в горі. Він був рідним сином дідича отсего самого села і наступником на те село і парк.

У батька безщасного юнака ротмістра Хлюпина зовсім не було охоти дружити ся; але обставини примирили його побрати ся з богатою і немолодою вже вдовою. На віно за нею і взяв він оте село. Жінка його породивши йому сина, а потім доньку, небавом після того померла. Маєтність записала вона дітям, а батька призначила над ними опікуном. Мабуть вона не хотіла, щоб після неї він брав ся з другою, та ще з молодою. У ротмістра взагалі не було прихильности до життя родинного. Взявши своїх сиріток з няньками та з мамками, він рушив до Петербурга. Не скажу, чи довго він там бурлакував, чи ні; одначе-ж, хоч який він не був низькооккий що до дітий, а бачив, що їм треба матері, се-б то, що йому треба оженити ся.

¹⁾ Оброкъ = чинш; податок.

От з такою доброю думкою раз якось він вийшов з двору. Йде собі Литейною,¹⁾ виходить на Невський; зирк! на зустріч йому плине по пішомуду, наче лебідка біла, наче зоря рожева!... У старого гузарина палке серце так і обомліло. Така красуня, яку він отсе зустрів, ніколи і в сні йому не ввижала ся.

„Що-ж! — міркує гузарин, батько родини: — спробувати хіба? Дігнав — не дігнав, а побігти можна; лякея за нею не видно; значить, стати на перешкоді — нікому.“

От він і поплентав ся слідом за красунею. Довго вона водила його по всіх переулках, нарешті привела трохи що не до Тавридського саду та й пурхнула вперед очий гузарина в один мізерний будиночок з двома крихітними вікнами. Гузарин лишив ся на вулиці, та ще й на брудній. Простоявши на вулиці проти того будинку з добру годину, він махнув рукою і пішов назад. Здавалось би, на сему і край; то-то, що ні! Тут тільки що починаєть ся історія, чи ліпше мовіти, починаєть ся лихо.

Колиб така пригода трапила ся якому іншому військовому, а не абшитованому гузарини, він її зразу-б скінчив, та й кінці в воду. А ротмістер мій, хоча його і вважали за людину відважну, довго і без жадної користі ходив біля того будинку та й скінчив на тому, що вирядив сваху... Сказано — зроблено! І от щасливий ротмістер з красунею-дружиною їде до себе на село, а слідком за ними і дітки з няньками, з мамками і з усякими пожитками.

Отут, здаєть ся мені, не пошкодить розповісти хоч коротко, що за людина — друга жінка нашого ротмістера.

Батько її служив прапорником в якомусь пішому полку, що стояв на Волині. Закохав ся він в якусь панночку. Річ звичайна; да не обійшлоь без гріха... Треба було вінчати ся. Він не змагав ся, по-

¹⁾ Литейная і Невскій проспекть = назви вулиць в Петербурзі.

вінчався і пішов з своїм військом в похід. Того часу військо почали зтягувати до Вознесенського.¹⁾ На останньому спочинку перед Вознесенським молода жінка породила дочку — Марусю. Три чи чотири роки горопашна офіцерша ходила з дитиною за своїм чоловіком, певніш: за своєю ротою. Нарешті убожество, всякі недостачі і горе довели її до сухот і небавом вона вмерла.

Беумна, тричи беумна та молода дівчина, що береться з армейським поручником, а коли з прапорником, і поготів, коли він не командує ротою. Та й з ротним командиром, щоб побрати ся, треба великої відваги! Тут повинно бути глибоке, щире, суще коханне. По моему дак в сему разі дівчина приносить таку величезну жертву, що мужчина, аби хоч трохи він порядна людина, не повинен би не тільки домогати ся, а навіть і бажати її.

Поховавши жінку-мученицю, прапорник віддав дитину на руки слuzі „денщику“ і пустив ся доганяти кінцями свою роту. На службі йому щось не пайдило: начальство було про його не доброї думки; товариші його давно стали хто підпоручником, а хто й поручником, а він все прапорник та й годі. Господь його відає, яка тут причина: на службі він ретельний; зайвої чарки не вживав; тільки що трохи рано одружив ся; так яке кому до того діло! От він думав-думав, та й ну запивати: спершу по маленькій, а потім і по більшій; та й скінчило ся на тому, що йому, горопасі, велено виходити з служби. Він став прохати, щоб перевели його до якогобудь линейного баталіону. Згодили ся і переписали його в 23. дивізію, що перебуває постоєм в Оренбурському краю.

Заким те да те, — дивись: донька вже на десятому літечку та бідолашна й читати ще не вмів. Та й деб вона навчила ся? Батькови ніколи; слуга неписьменний, а сільські хлопці навчили її в паці трати.

¹⁾ Містечко Єлисаветгородського повіту в Херсонщині.

Батько її гадав, що як приїде в Оренбурщину, поселить ся собі на одному місці і тоді візьметь ся за освіту і виховання доні. Де там! Не встиг він огледіти ся на новому місці, як його вирядили до однієї степової фортеці. Лихо та й годі!

Нічого діяти! Пішов він в степ. Хто не бачив степових отих фортець, тому ражу я щиро помолити ся Богови, щоб ніколи не привів їх бачити. Тут люди цурають ся всего, що хоч натякає на освіту; тут темнота, усякі недостачі, злидні, а вже про звичаї — ліпше мовчати.

Так от в яке гніздо попав мій горопашний прапорник з своєю, тоді вже 12-літньою донькою. Другого дня, скоро вона прибула до фортеці, її придражнили „кантоністою в спідниці“.

Була вона дівчина вродлива, розумна і така метка, хоч би й хлопцеві її віку, дак би саме в пору. На лихо батько привіз з собою няньку якусь бабусю, з тварі препогацу, а до того — не сказати, яку ледачу. Отсе було як він з нею підгуляє, дак Маруся втече в казарму, де люди жонаті, да там і ночує. Відолашна дитина!... Якийсь жовнір навчив її читати. Отак минуло два роки. Маруся виросла і стала красунею на предиво, та й більш нічого. Воно й то правда: головне є, а до останнього кому яке діло?

Вернувшись з фортеці до свого баталіону, батько хотів взяти ся до Марусі; та ба! Маруся вже не та! Їй вже 15-ий рік!

„Ну, що-ж! міркує собі поблажливий батько: за писарину і такою піде“.

Заким він так міркував, Маруся росла та росла і виросла красуня на предиво: не то що за писаря, а хоч би і за снорала, дак би не в сором.

Якийсь урядник, — не памятаю, чи з акцизи чи з комірників, запевне не скажу, тільки не військовий; мабуть з комірників таки — приїхав до міста чогось по службі, побачив десь Марусю та й закохав ся. Довідавшись, хто вона, чия доня, де живе, сунув няньці в долоню 5 карб., а вона йому й поворожила, коло чого треба... Поїхав він знов по службі до Петербурга,

взяв туди з собою і Марусю, да там і покинув її, бо йому треба було знов кудись їхати. Отаким от шляхом вона й опинила ся в Петербурзі. А якою стежкою опинила ся на „Пісках“,¹⁾ то вже инша річ. Про се я ладен і не розповідати через те, що там опріч огидливого нічого не почуємо. Як би воно там не було, а Маруся, хоч і неосвічена, а ролю свою справила лїпше за всяку „синю панчошу“.

Так ото, хто така друга жінка мого бравого ротмистра!

Тепер ми вже звати-мемо її не Марусею, а Марією Федорівною. Другого чи третього дня по шлюбі вона стала на тому, щоб зараз же їхати на село. На те були у неї певні причини. На селі хто там знати-ме, з якого вона кодла; а живучи в столиці, треба підтримувати чоловікові знайомости; а знайомі у його може все грапи та князі! Господь його відає: людина він богата, всего може трапити ся; а вона, як кажуть, і ступити до ладу не вміє. Добре ще, що жовнір навчив читати, а тоб і того не вміла.

Отак чи майже що так, міркувала собі Марія Федорівна і, правду сказавши, міркувала не безбач. Знати, що розум у неї був практичний. Не минуло ще й місяця, як вона стала провинціальною панією-господинею. Усе у неї рушало, ходило.

А ротмістер тільки дивить ся да очима дупає. Колиж вона приняла сусідок-панійок, що поприїздили з візитами, дак так гарно приняла, що всі тільки ахнули. Вплив її в господі перш за всіх почув на собі ротмістер: він так пригнув ся перед нею, що походив більш на лякея, ніж на пана.

На дітйї вона спершу жадної уваги не звертала; а як почувла, що вона вагітна, дак і діти пішли до неї під кормигу. І стали вони, бідолашні, почувати на собі щось тяжке. Дівчинка ще так-сяк пустувала, а безталанне хлопятко, дак зовсім принишкло: воно, бачте,

¹⁾ Частина Петербурга.

пішло в батька; а батько пиндючив ся тільки, доки його не пострахають. Отож як вона на його визьвірилась, він став нязше води, тихше трави. Щоб уникнути сварок, яких силу добачав він на переді, він перебрав ся в затилок, недалечко від дому і став жити анахоретом. Спершу приходив до дому пообідати, повечеряти, спитати про здорове дорогої дружини, а потім всім покинув свої провідування; навіть не питав вже про здорове Марії Федоровни у чоловіка що приносив йому обідати. Дітей своїх він бачив тільки в сьвята, та й то з жінчиного тільки дозволу. А проте він не почував в своєму побитті великих утисків; може він і не вдатен був почувати їх. Більшу половину дня він бавив ся або з собаками або на стайні біля коний, абож стріляв в мету з пістоля. Мету ту він, щоб часом негодь не шкодила йому, спорудив в кабінеті. Треба сказати, що в тій сьвітлиці тільки й було, що дзиґлик та мета; навіть не було там люльок і книжки розгорненої на 11-ій стороні! Я не тямлю, з якої речі він ту сьвітличку називав кабінетом.

Спостерігши перші ознаки вагітності, Марія Федорівна, як ото я вже казав про се, почала уважати на чоловікових дітей. Увага її була в тому, що вона стала що дня навідувати ся в сьвітличку до дітей; перше було тільки один раз на місяць провідає їх. Приходила вона дивити ся, як годують дітей і чим їх годують, як їх кладуть спати, як вранці умивають, як одягають. Більш піклувати ся і рідна-б мати не змогла. Але чудно! Діти її не любили, навіть бояли ся її. Отсе було, скоро котре з них заплаче, аби нянька промовила було: „мама йде“, воно в одну мить перестане плакати. Дітки виглядали сущими сирітками, найпаче хлопятко. Дівчинка та, спершу пустотлива, румяна, зблідла і притихла з того часу, як почали запопадливо її доглядати.

Є такі люди, що їх усі люблять і всі до їх горнуть ся; кажуть, що їх навіть скажені собаки не рвуть. Догурту таких людей належав і знаменитий Вальтер-Скот.

Є знов люди й такі, що вони до всіх ласкаві, а їх усі ненавидять або боять ся і ненавидять. От до таких належала і Марія Федорівна. А може опріч та-

кої антипатії є ще щонебудь такого, через що мачуха здасть ся дітям ненавистною.

Вже як би там воно не було, але діти під доглядом Марії Федорівни хиріли і блідли. Колиж вона стрівала ся з своїм чоловіком, дак тільки й розмови було, що про дітей; і він почав вже прохати її, щоб вона себе берегла, а дітки, дасть Біг, і без неї виростуть.

Літо минало. Діти давно вже стали ходити, але їх не пускали в сад, щоб часом не застудили ся; бачте, став близько, з води — сираво... Прийшла осінь: стали дітей посилати в сад гуляти; бачте, тепер вже холодно, став не може тепер недобре впливати. Так се по думці Марії Федорівни; а по думці ротмистра — все одно. Йому аби хорти його не хорували; бо небавом прийде час полювати на зайців. А до дітей — що йому! У них є мати. Тим часом на селі прокинула ся віспа. Ніжному батькови й на думку не приходило, що його діти з такого-ж тіла і крови, як і всі інші люди, і дітей його може постигти такий же недуг, як і чужих дітей, котрим не прищеплено віспи. В Петербурзі про се не згадали, а на селі і зовсім забули. І от тепер дітей напала віспа. Мария Федорівна з журби й сама занемала, в постіль злягла; веліла позачиняти і вікна і двері і курити оцтом в покоях. У неї теж батько забув прищепити віспу; а сама вона тепер тільки про се згадала. Згадала і занедужала; до того ще надходив час злогів.

Округи дому стояв з курева дим, немов чума там була. Дітей попереносили до батька в затилок. Сердешний ротмистер трохи не збожеволів. Нарешті усе обійшло ся гаразд, тільки хлопятко осліпло через те, що й перше очи йому червоніли і гноїли ся. Дівчинка нічого, хоч вісною трохи личенько їй і поцувало. „Се дарма“, говорили няньки нишком: „заросте. Хвала Божови, що сама пані занедужала, а тоб і вона позбула ся очий отак, як панич“.

Тим часом близили ся родини. В домі усі ходили тихцем, звістно опріч сповитухи-професорши, що вже місяців зо три орудувала тут наче у власній господі.

Усі мовчали і тремтіли; а ротмістер учив своє лягаво-
цупеня. Нарешті усе скінчило ся гаразд: Марія Федо-
рівна родила сина. Охрестили його Іполитом.

Хрестити покликали з міста протопопа. Кумами
взяли маршалка, кількох поважаних в повіті дідичів
і дідичок і навіть начальника баталіону стрільців, що
тоді стояли в повіті. Дивлячись на цілу лаву кумів,
можна було гадати, що ротмістер хоче покумити ся,
коли не з цілим сьвітом, так бодай з цілим повітом.
Родини справили на славу. Була у ротмістра думка
справити бенкет і мужикам, та хрестини справляли зи-
мою, через що грища відложили на літо, а замість
сільської гулянки ротмістер покликав своїх гостей, хто
хоче, полювати на ведмеда. Усі на те згодили ся,
навіть і командир баталіону.

Після родин Марія Федорівна нездужала шість
тижднів. Тільки не гадайте, що вона нездужала фі-
зично. Ні! Вже на третій день після родин вона ладна
була хоч на яку подію гімнастичну: вона мучила ся
морально з того, що в домі була людина, що всім
і єю самою. То орудувала була сповитуха. Задля Марії
Федорівни нічого не було гіршого, як корити ся, ко-
му-б то не було.

Нарешті минуло отих тяжких шість тижднів. Спо-
витуху випроводили з хрестом і з молитвою і двері ві-
дідкнули. Марія Федорівна зітхнула вільно; взяла ся
знов до розпорядків і казала покликати до себе чо-
ловіка.

Минуло пів години: чоловіка нема. Марія Фе-
дорівна скаженіє і посилає до його сказати, що вона
його жде. Посланець вернув ся і повідав, що „вони
тільки що поголили ся і одягають ся“.

Треба вам знати, що ротмістер уважав себе за
птаха з високим летом, і етикет, навіть в відносинах до
жінки, був у його трохи чи не першою заповідю. У себе
в хаті, дак він суцций безлюдок; ладен їсти з одного
корита з хортами; алеж у чужій хаті він, як каже
один мій приятель, цілком метаморфоза.

— На силу зібрали ся! — такими словами зу-
стріла його Марія Федорівна.

- Не можна-ж, друже мій!... Пристойність...
- Еге!... От що, друже мій! Тут не до пристойности; а як ваші діла?
- Хвалити Бога; нічого!
- А що Микола?
- Нічого! Осліп; зовсім осліп.
- Еге! Осліп. А хіба не казала я вам [збрехала, ніколи не казала], що треба вісну прищепити, а ви не послухали ся.
- Не памятаю, коли ви мені говорили; чи може я забув...
- А вжеж забули... Ну, да не в тім річ. А от яке там у вас задля дітей поміщення? Чи добре?
- Не зовсім, друже мій! Тісеньке.
- Е, нічого! Не буде тісно; нехай собі там вони і на далі; а ту сьвітличку, що вони тут займали, я звелю перемайструвати задля нашого сина. Розумієш?
- Розумію, друже мій, розумію!
- Та ще от-що! — додала вона помовчавши: Няньок я заберу до себе; а діти вже такого віку, що до їх можна взяти двоє дівчат з села.
- Чоловік з охотою згодив ся. Няньки ті не подобали ся йому, найпаче молодша: і доторкнути ся до неї не можна; кричить, немов її хто вкусив, та ще й панією похваляєть ся. „Ну, а нових“ гадав собі ротмістер: „я примушу танцювати під мою дудку“, і підійшов до коліски свого шеститижневого сина.
- Правда, яка гарна дитина? — мовила Марія Федорівна.
- Прекрасна! Дай мені поцілувати її, друже!
- Не можна, розбудиш. Іди тепер собі до го-споди і пришли до мене прикажчика: я звелю йому покликати до мене усіх дівчат з села і виберу з них на няньок.
- На що тобі, друже мій, турбуватись; я й сам виберу.
- Добре, добре! Ідїть! Я знаю, що роблю.
- Вони розійшли ся.
- Батькови вельми не подобало ся безустанне перебування дітей в його „кутку“ [так він звав свій затилко];

всез таки клопіт... Але з другого боку було йому і до вподоби: подобалися йому сподівані няньки. „Вжеж“ думав він: „не вибере вона на няньку якебудь потороча“... Овва, помилився!

Другого дня привели до його таких двох красунь, що він аж руками сплєснув!

— Отсе утяла! — промовив він, з жахом дивлячись на замурааних дівчат.

— Ви чого прийшли? — спитав їх.

— За няньок, — відповіли в один голос.

— Гарні! Нічого казати!

— Такими вже, пане, вродилися.

— Ну, добре! Йдіть собі до дому.

Ледві дівчата повернулися до дверей, як в двері ввійшла Марія Федорівна. Ротмістер сховався в другу світлицю, бо був ще неприбраний.

— Годі вам дуріти! — мовила Марія Федорівна: Я прийшла сюди не лицятися. Швидче щонебудь накиньте на себе та йдіть до мене.

Ротмістер надяг свій військовий сюртук, вийшов, хвацько поклонився Марії Федорівні і спитав про здоров'я її і її маленького сінка.

— Нічого! Хвалити Бога, здорові. А ваші як?

— Хвалити Бога, нічого!

— А покажіть мені їх... А от вам нові няньки, — вказала вона на дівчат.

— Друже мій! Звідки взяли ви таких потороч?

— Нічого! Няньчина вага не в красі, а в добрій вдачі. Ходім-те!

Через сїни вони прийшли в велику кімнату, де було повно всяких щенят. Марія Федорівна затулила ніс хусткою.

— Нічого, друже мій! Я привичаївся... Се моя загарливість.

За отією пєярнею було щось ніби комірчина, то був покій задля няньок; а далі вже кімнатка з одним вікном задля дітей, небагацько більша за комірчину. Діти були трохи не голі. Няньки грали з ними в піджмурки; вони ховалися, а спієнький Миколка ловив їх. Коли в кімнатці показалася Марія Федо-

рівна, няньок немов ставма поставило. А маленька Ліза, захопивши сліпого брата за рученя, нишком мовила до його: „мама“. Миколка затремтів і став ховати ся за сестру, а сестра за його.

Марія Федорівна бистро огледіла сьвітличку, ледві примітно всьміхнула ся і промовила до дітей:

— Не бійте ся мене, мої крихітки! Я вам гостинця принесла.

Вона дала їм по „леденцю“. Даючи „леденець“ Миколці, вона хотіла сплакнути, але всьміхнула ся і мовила:

— Сердешна дитинко! Що ви гадаєте з ним діяти? — спитала вона у чоловіка.

— Нічого! — відповів той байдуже.

Тоді вона промовила до старших няньок:

— А ви, дурні, тільки й тямите балувати дітей! Геть-те авідсіть!... — А ви, мої любі! — додала вона до нових: зіставляйтесь тут няньчити дітей.

— Чуємо, пані.

— Але мені час до господи; мій енорал запевне вже не спить. Прощайте, мої крихіточки! — мовила вона до дітей. — Ходім! — додала до старих няньок і загуливши носа, пішла.

Ротмістер мовчки йшов за нею. Але в великій сьвітлиці зупинив ся посеред щенят і щось міркував собі; потім, немов в голову до його влетіла з неба якась думка, він ляснув долонею по вузьенькому своєму чолі і промовив:

— Ні, друже мій! Так не буде! Я в твої справи не втручаю ся, дак і ти-ж в мої не втручай ся! І з сім словом він виїшов з хати, не вважаючи на вищанне щенят.

Трохи що не до самого обіду ходив він по кабінеті, заклавши руки за спину, часом спиняв ся згорнувши руки наче Наполіон той. Тоді він був незавичайно сьмішним; він так пильно дивив ся на мету, що, здавало ся, осередок мети переймав усього його.

Кілька разів брав він в руки пістоля, відходив від мети, цілив ся і відводив пістоля, не вистріливши.

„Ні, не можна!“ говорив він з розпучкою в голосі. Потім довго тер долонею чоло; потім закладав руки в кишені і знов ходив по кабінеті. Нарешті поголив ся, вшив ся рожевою водою, одяг ся наче в св'ято, став перед зеркалом; набрав ся важної постаті і грізного виду. Постоявши кілька хвилини, взяв шапку і пішов до жінки, гадаючи перебалакати з нею про оті родинні незгоди; властиво він розумів отих няньок-потороч.

Марія Федорівна вгадувала, чого саме він приходив, і прилаштувала ся до відповіді. Вона одягла ся в темносиню сукню оксамітову, в якій ротмистер любив її бачити; взяла на руки сина і стріла чоловіка в гостинному покою. Страшний Юпитер зник; перед нею стояв звичайний ротмистер і солодко усміхав ся.

„Скажи, серденько: bon jour papa!“ — мовила вона, цілючи сина; і підносячи його до батька, додала: „Тепер і тобі, друже мій, можна його поцілувати. А чи знаєш, що мені сю ніч снило ся? Буцїм би твій Миколка і наш Іполит уже вирости і обидва гузарини, та такі молодці, просто й не сказати, найпаче Іполит! І так скидаєть ся на тебе, наче дві краплі води. Справді, коли добре придивити ся до його, так він буде походити на тебе“.

Вона загарливо почала цілувати дитину.

Після сего усе, що чевріло в невеличкому серці ротмистра, потухло. Навіть няньки здавали ся йому чепурнішими, ніж були вони дійсно.

— Сподіваю ся, що ти сьогодні обідати-меш у мене? — мовила вона і понесла дитину в дїтську св'ітлицю.

— Радо, радо, друже мій! — відповів ротмистер. Але друг його був вже в третій св'ітлиці і не чув. Ротмистер став цілком щасливий і розкинувшись на мягкому широкому фотелю, висвистував з Фрейшюца пісню: „Ой що-б було без вина!“ і вибивав такт по коминку своєю ясно-жовтою рукавичкою.

Марія Федорівна прийшла обідати вже в иншій сукні. Отсе передягання до краю знівечило бідолашного

ротмістра; бо воно було звичаєм людей „високого тону“, а ротмістер — Аллах його відає, з якої речі — уважав, що він належить саме до таких людей.

По обіді вони розійшлися, як розходяться дуже закохані чоловік і жінка в перший день по шлюбі; на сам кінець навіть поцілувалися. Бідолашний ротмістер і не пригадає собі, коли між ними було так любо.

Прийшовши до господи, він не роздягаючись, перецілував на radoщах усіх щенят, а про дітий навіть не згадав. Потім роздягся і потонув в м'якій перині. Трохи полежавши, він тяжко зітхнув; чого він зітхнув, — Господь його відає.

Зачарувавши отак свого дурника-чоловіка, Марія Федорівна з того часу не кидала сієї тактики, аж доки він зовсім не призвичаївся до потороч-нянчок. Тоді вона звернула на иншу стежку: почала виражати його до сусід з візитами, щоб він без людей не здичавів і не кидав знайомости з добрими людьми.

— Поїхала-б і я з тобою! — говорила вона: але ти бачиш, що у мене на руках дитина; не можна її покинути!

— Правда, друже мій! Зіставайся з ними: він такий гарненький, малесенький; а я прохати-му наших добрих сусідів, вибачити тебе.

Колиж він збирався до кого їхати, вона говорила йому: „Тільки ти нікого не проси до нас, доки я годувати-му дитину“. [Вона сама годувала].

— Нікого, нікого! — відповів він, сідаючи в коляску.

Вийшовши з дому, він часом цілий місяць або й два не вертав до господи. Де він тоді перебував, про те відали тільки слуги його вірні, кучер з лякеєм. Можеб вони і розповіли панії про деякі вчинки пустотливі свого пана, напр. в губернському місті, алеж пані не розпитувала їх; яке їй діло до пустотливих вчинків свого чоловіка пустолобого! Вона йде певною стежкою до своєї мети і цілком задоволена.

А мета у неї була ось яка... Та ні! Не треба завчасно розривати приятелювання... Може там сховано щонебудь таке, що соромно й подумати, не то щоб роз-

*

повідати. Вже коли терпеливі мої читачі розпочали читати, так ліпше читайте вже до краю. Тоді самі бачити-мете, що за сатана сидів в прекрасній голові Марії Федорівни.

Одна з нових няньок, саме та, що була більш нечесурна і пентюховата, була людиною душі доброї. Спостерігши се, Марія Федорівна наказала їй няньчити Лизочку, а до Миколки їй не підходити. А другій, тій, що була лихої вдачі і ненажера, веліла доглядати сліпого Миколку, дивити ся, щоб він не пустував і, головна річ, не давати йому обідати. Бідолаха нещасне хлопятко давно-б померло з голоду, колиб сестра його з своєю нянькою не годували його пишком у ночі, коли його нянька-ненажера вже спить було.

А ротмистрови так сподобало ся їздити по гостях, що до своєї господи він і не зазирає; а коли трапляє ся було бути де близько від господи, дак він пошле до жінки лист, просячи прислати йому гроший, чи чого иншого. Вона не змагаючись пильнувала вволити його волю.

III.

Отак минуло три чи чотири роки; усе йшло своєю чергою так, як того бажала Марія Федорівна.

Раз якось в осени, — не пригадую, коли саме, — підїхала до дому коляска: ротмистра з неї не висадили, як се було звичайно роблять, а винесли на руках. Дивлячись на се, Марія Федорівна злобно всміхнула ся; вона гадала, що ротмистер паний. Досі він не пив, а тепер, гадала вона, і до сього дійшов. Алеж вона помилила ся.

Річ в тому, що в одного сусіди було якесь сьвято. Наїхало туди сила гостей; між ними і ротмистер. Повеселившись добре, зібрав ся чималий гурток охочих полювати на зайців. Вжеж пак ротмистер був тут. Він хотів навіть послати по своїх хортів; але йому сказали, що се буде ніяково, і він пішов полювати з чужими псами. Трапило ся так, що він першим вігнав зайця. Що сили було, побіг він з хортами за зайцем. На лихо

Йому набіг він на рів; хорти пошереплигували, а коняка з ротмистром беркиць просто в рів, да сторч головою і полетіла: ротмистер під коняку. А тут ще на більше лихо в рові була вода; поверх води хоч і була вже крига, але ще дуже тонка не видержала, і ротмистер не тільки забив ся, а ще й в холодній воді покупав ся. Коли його виняли з води, він ледві дихав. Отоді його й повезли до господи. Он-то воно, яка пригода стала ся.

Зараз послали до міста по лікаря; на другий день треба було вже попа. А третього дня у вечері, ротмистер поблагословив діток, доручив їх доглядови і заступництву Марії Федорівни, а душу свою гузарську послав в лоно Авраамове.

Хоч як недовго ротмистер хорував, а проте Марія Федорівна ветигла вчинити усе, що треба було, щоб убезпечити прийшле і собі і синові: сей став третім наступником ротмистрового добра, а Марія Федорівна опікункою і повною господинею.

Свого дорогого чоловіка вона поховала в березовому гайку, біля ставка прозорого. На похоронах вона виявила свою незвичайну кебету сценічну: так гарно справила вона ролю вдови неутішної, що дивлячись на неї, ридали найбайдужійші сусіди. А сиріток, найпаче Миколку, вона трохи не втопила в своїх словах; а вже і ласкам і поцілункам дак і краю не було. Да колиб добрі сусіди не спинили були її, вона-б була кинулась в став; а то ваяли її на руки і ледві живу принесли в сьвітлицю і тут ледві-ледві привели її нашареровим спиртом до сьвідомости.

Очунявши, вона побачила, що в сьвітлиці вона сама, а з других покоїв чутно було голоси сусід, що поминали помершого; вона ледві примітно всьміхнула ся і нищечком промовила собі на думці: „Головне само улаштувало ся, а їх я і сама притулю,“ і, вставши з ліжка, вона тихенько пішла до свого любого Іполита.

Під вечір гості роз'їхались по своїм закуткам певні, що Марія Федорівна найбільша нещасниця на цілому сьвіті.

А Марія Федорівна, щоб ще більш заповнити людей в своєму тяжкому горі, веліла на другий день

позганяти з усього села усе жіноцтво з лопатами і з мішками. Чоловіків вже казала не займати: „Вони нехай своє діло роблять!“ — додала вона.

Коли посходилися молодичі і дівчата, Марія Федорівна в чорному, з сльозами на очах, повела їх на могилу свого чоловіка і казала їм [немов Ольга та над Ігорем!] насипати могилу високу. Робота пішла: за два чи за три тижні величезна чорна могила бовваніла над тілом незабутнього ротмістра. Роботою орудувала сама Марія Федорівна і при роботах „річкою лила слези“, як казали простосерді робітничі. Але більш щиро і чистосердо ніхто не плакав, і ніхто так не кляв і небіжчика і його вдову, як самі робітничі. Та правду мовити, і було за що. Холод доходив вже до 10°, а горопашні робітничі мусіли виходити на роботу, як кажуть, в чому Бог послав. Чутка і невтішна Марія Федорівна хоч і бачила те, але їй було байдуже. Сьміливо можна сказати, що та могила-пам'ятник була полита щирими сльозами.

Небавом покотилася по повіту гутірка, що Марія Федорівна не показується навіть своїм кренакам, а щоночи ходить на могилу свого чоловіка і плаче там до самого ранку.

Дійсне вона ходила по ночах на могилу, не вважаючи ні на яку погоду, і там, не скажу я, щоб вона плакала, а голосила.

Отак вона ходила на могилу доти, доки добросерді сусіди не нагадали їй про Лизу та про Миколку. Тоді вона буцім схаменула ся: „А, клятї приятельки!“ мовила вона собі на думці: „Неначе я не тямлю, що чиню.“ Одначе нічого не вдієш! Мусіла вона з ролі ніжної дружини перейти на ролю ніжної матері. Не гаючись, вона заходила ся справити прощальний бенкет з того приводу, що повезе, бачте, пасербицю в „Смольний Монастырь“.¹⁾ Вона скликала своїх сусідок. Сусідки поприїздили, погостювали, днів два лихословили, та й роз'їхали ся благовістити про надзвичайні чесноти Марії Федорівни та про суще янгольську привабли-

¹⁾ Дівочий інститут в Петербурзі.

вість і добрість Лизи. А Лиза була просто собі дівчина сільська та ще й захарчована.

Вельми раділа Марія Федорівна з своєї вигадки і за тиждень після прощального бенкету одного гарного ранку веліла запрягти в криту бричку троє коний; взяла з собою маленького Іполита, безсловесну Лизу, а більш нічого, — жадної слуги не брала — і рушила до Петербурга віддавати Лизу коли не в Смольний, дак в Катерининський інститут.

Приїхавши до Петербурга, вона зкватирувала на своїх любих „Пісках“ у своєї приятельки Юлії Карлівни Шомерової [Шведки з Випорх].¹⁾

Отся Шомерова була вдовою урядника XIV-ої ранги. На „Пісках“ у неї був власний домок з мезаніном. Опріч чиншу з домика були у неї ще заробітки з професії. А професії були у неї всякі: вона й бабувала і білети на льотерії розпродувала; гандлювала старі сукні жіночі, була і свахою, часом і просто... Е, та хйба мало на сьвітї професий! Усіх і не зраховати.

На талан Марії Федорівні мезанін тоді пустував: от вона там і закватирувала. В першій осадї сего дому сьвітлиці в четверо вікон і з дверми на вулицю займав якийсь ніби магазин модний. Хоча воно й трудно уявити собі на „Пісках“ модний магазин, а проте я ладен думати, що дійсне то був модний магазин, а не що инше; бо на одному з вікон раз-по-раз був виставлений капелюх жіночий, а погід останніми вікнами теж раз-у-раз з шиттем в руках сиділи молоді та румяні дівчата.

Марії Федорівні сама доля допомогала. Вона тільки й мріяла про такий захисток, а він опинив ся у неї під носом.

Покликала вона до себе Юлію Карлівну і питає:

— А чий отсе у вашому домі модний магазин?

— Се моєї землячки, теж з Выборгу; вона теж жінка урядника, Каролина Карлівна Шпекова.

— А я привезла з собою крепачку-дівчину, щоб віддати її в науку до модного магазину: так от щоб недалеко ходити, побалакайте з тією Шпековою, чи не

¹⁾ Себ то з Выборгу, — місто в Фінляндії.

прийме вона і моєї дівчини? Тількиж я не хотіла-б за неї платити. Може вона візьме її на кілька літ?

— Може й візьме; вона прекрасна і преблагородна дама. Я зараз піду до неї.

Идучи вузенькими сходами, Юлія Карлівна з підступцем усміхалася, мабуть сподіваючись на приплив барш; бо вони вкуші з Шпековою орудували тим двома значним магазином.

На другий день склали контракт. Лизу замість в Смольний монастир віддали на 10 років в руки старої, користолюбної Чухонки огидливої і віддали Лизу як кречацьку дівчину Кулину. Коли Кароліна Карлівна, взявши до себе Лизу, назвала її вперше Акулькою. Лиза відповіла, що вона не Акулька, а Лиза: за неї її вибили різками і горопашна дівчина згодилася, що вона не Лиза, а Акулька.

Примостивши Лизу, Марія Федорівна справила кілька пар одягу своєму коханому Іполитові і забравши ту одягу, швиденько подалася в дорогу, щоб дурно не проживатись в столиці, любенько поцілувала Лизу і поблагословила її на безрадісне, сирітське та страдальницьке життя.

Здивувалися сусіди, почувши, що Марія Федорівна вже вернула з столиці і бігцем поспішали до неї, щоб повитати з добрим успіхом. Коли вони стали дивуватися, що Марія Федорівна так швидко оборудувала справу, вона їм наторохтіла такої нісенітничі, що ті слухали да тільки ахкали. Вона їм наприклад між иншим розповідала, що сам Лонгінів, головний начальник дівочих інститутів, скоро вона вдалася до його з проською, сам приїхав до неї на квартиру, взяв Лизу і відвіз в Катерининський інститут.

Простосерді сусіди няли віру, і роз'їхавшись, простали по повіту з власними додатками ті байки, що чули від Марії Федорівни.

Марія Федорівна, спочивши після дороги, взялася господарювати: перевірила окозю, господиню і инших слуг; добирала до найменших подробиць економічних, наче та найдосвідніша хазяйка. Треба сказати, що за життя свого чоловіка вона була ощадною

ї не тринькала грошій; а коли він помер, вона стала сущою плюгою, здаючись на те, що добро не її, а сирітське, а вона тільки опікунка і за кожну сирітську копійку повинна відповідати перед Господом. Коли траплялась у неї гуляща година, тоді вона передягала кілька разів свого любого Іполита в те убраннє, що понавозила з Петербурга.

А сліпенький Миколка цілком осиротів, коли сестру його Лизу відвезли в Петербург. То було, коли не сестра, дак нянька її, дадуть йому їсти і пити; а тепер принесуть йому недоїдків, дак і ті нянька його ненажера сама а'їсть. Да огсе важкне його в сьвітлиці, а сама на цілий день в село майне; ще добре, коли йому на розвагу хоч цуценя лишить; все таки він чує, що біля його є щось живого. За недовгий час він горопашний так спав з тіла і зжовк, що навіть і Марія Федорівна злякала ся, побачивши якось його неумисне. Алеж вона хоч і алякала ся, та не подумала, як би так зробити, щоб Миколці поліпшало. Правда, вона прислала йому пошиті на виріст демикотонові штани і жупанець. От в отсій новій одежі нянька повела його на село показати своїм родичам. Родичі були люди мабуть неубогі і добросерді; вони нагодували його кашою з молоком, а на дорогу дали пиріжок з сиром; але його вихопив з рук у Миколки хитрий пес.

На другий день Миколка упрохав няньку знов взяти його з собою в гості. Але на дорозі вона згадала, що їй треба зайти кудись туди, куди саме вона не хотіла брати Миколку. От вона посадила його на вулиці під парканом і наказала йому сидіти нерухомо, „а то“, каже, „собаки тебе з'їдять“.

Отож, покинувши хлопця, вона як пішла до своєї знаємої, дак там і пропала.

Довго сидів Миколка під парканом мовчки і тільки тихенько усміхав ся тоді, коли повертав ся лицем до сонця. Нарешті він почав плакати, спершу тихцем, а потім голосно. На голосіння збігли ся діти хрестян, стали округи його, дивили ся і не відали, чия то дитина. Двоє більшеньких хлопців казали йому йти до власної хати; але він відповів, що він сліпий і нічого

не бачить. Один з хлопців взяв тоді його за руку і повів до своєї хати. Дорогою, щоб поглумити сь з сліпого, він загадував йому плигати на рівному, горючи, що там або ямка або калюжа.

Після довгого плигання нарешті провів єго до своєї хати. Тут господиня нагодувала Миколку борщем, пирогами, кашою, і потім відвела його до панського двору і віддала самій Марії Федорівні. Марія Федорівна, бажаючи, щоб Миколка і вдруге не наробив лиха, щоб не волочив ся по селу, звеліла тут же при собі вибити його різками. Після сего безталанний хлопець довго не виходив з своєї комірчини.

Раз якось в неділю задзвонили до служби. Гук дзвона долітав до бідолашного Миколки: він мовчки слухав і усміхав ся, аж доки дзвін не замовк; а потім спитав свою няньку:

— Що ото так гуло?

— Гуло!... Бач, йому „гуло!“ Не тямить, що то дзвонили до служби! — відповіла нянька.

Миколка трохи помовчавши, знов питає:

— До якої служби?

— Звістно, до якої! До церкви; Богу молити ся.

— До якої церкви?

— Оце ще: до якої! Звістно, до якої; що в селі.

— Ходім і ми туди!

— Бач, забув вже про березову кашу! Заструпіло, дак хиба вдруге хочеш?

Миколка зітхнув і замовк.

Що дня став він прислухувати ся; але дзвона нечутно було у його в комірчині. Нарешті в неділю він знов почув, що дзвонять, і радісно промовив: „Знов гуде!“

— Няню, голубонько моя рідна! Поведи мене до церкви! — благав він няньку.

Усю службу Божу Миколка стояв немов скаменілий. Вельми його переняло доси нечуване їм сьпівання і читання; колиж спиняли ся читати чи сьпівати, він, наче ще прислухував ся, нахилив голівку і ледві примітно усміхав ся. Служба скінчила ся, а він все стояв, сподіваючись, що ще сьпівати-муть. Нарешті нянька взяла

його за руку і повела з церкви, говорячи, що задля його другої служби не правити-муть.

Хрестяни дивувалися з свого сліпого панича, тим паче, що ніхто не спостеріг, щоб він в церкві хоч би раз єдиний перехрестився. Чудно: бо перше, чому мати-християнка навчає свою дитину — складувати три пальчики до купи, творити хрест і промавляти: „Бозя!“

Але у горопашного Миколки доля вельми рано одібрала рідну няню; а мачуха про його науку якось забула, і він, ставши чималим вже хлопцем, не ввів ніже єдиної молитви.

А попови про се й на думку не впадало; бо до панів він приходив тільки в дні урочистих свят: йому платили наче лікарєви за візиту, та й більш нічого. А проте і велика більшість панів так само поводять ся з попами. Се невимовна скорботна правда.

Після служби піп покликав Миколку до себе в господу, познайомив його з своїм сином Іваном, що був на рік старійший за його, нагодував його обідом, дав йому проскурку і звелів няньці, щоб вона що неділі приводила його до церкви.

Цілий тиждень Миколка майже не спав: все прислухував ся, чи не дзвонять. Нарешті діждав ся. Прийшла неділя; задзвонили до утрені. Миколка на radoшах гукав: „До служби! до служби! ходімо, няню!“ А нянька спала. Він помацки знайшов її, розбудив і прохав, щоб вона вела його до церкви.

Нянька з просоння гукнула на його:

— Геть ти, непритаманий! Яка тепер служба! Добре, що ти сліпий: не розбереш, чи ніч на дворі чи день! Тобі все одно!

І повернувшись на другий бік, вона знов захропла. Миколка трохи помовчавши, заходив ся плакати і плакав, аж доки не почали благовістити до служби. Тоді він знов почав благати няньку, щоб вела його до церкви. На сей раз нянька згодила ся.

По службі Божій піп знов покликав до себе Миколку, знов нагодував його і напучував не лїнити ся ходити до Божого храму. Миколка мовив, що він радо ходив би до церкви кожен раз, як дзвонять, так же

нянька не хоче водити його. Під докірливо загрозив няньці не дати їй причастя, як що вона не водити-ме хлопця до церкви. Нянька злякала ся, і з того часу Миколка ретельно приходив до церкви по першому дзвону.

Минуло не більш півроку з того часу, як Миколка почав ходити до церкви і до попа, а вже він вмів на память усю вечірню, утреню і службу; вмів кілька десятків псалмів, недільні євангелії і трохи чи не всі послання Апостола Павла. Попович Іван сприятелив ся з ним і навчав його молитов на ранок і на вечер і на сон. Опріч того Миколці не треба стало поводиря; він сам навчив ся ходити і до церкви і з церкви; заходив до попа і вертав ся до своєї комірчини наче видющий. Няньці те було на руку, бо можна було їй спати та спати. Інколи до Миколки приходив попович; приносив псалтир або історію съвящену. Під добру погоду вони гуляли по саду або купали ся в ставку.

Отак минуло літо. Івана поповича відвезли до семінарії.

Горопаха Миколка знов осиротів; але тепер він читав по памяти псалтир або історію і знав усі стежки в саду.

Марія Федорівна вельми уважно спостерегала його незвичайний хист і не перешкожувала йому розвивати ся; бо в тому вона не бачила жадної перопони зробити ся Іполитови в свій час єдиним господарем маєтності.

Раз якось під переслухавши, як Миколка читає по памяти першу кафизьму, казав йому прочитати її в суботу в церкві на вечірні. Миколка послухав ся і читав наче з книжки. В неділю на утрені він прочитав „перший час“; а перед службою „час“ і 25-ту псальму. І він і парохвіяни раділи, слухаючи, як Миколка читає; лишень деякі старенькі бабусі говорили: „Гарно паннич читає, да тільки вельми вже жалісно.“

Задля Миколчиної душі церква стала єдиним пристановищем, куди він ішов наче до наймилішого друга, буцім до найласкавішої нені. Високі наші прості голоси церковних пісень глибоко переймали усього його; бо-

жественна мелодія та ліризм Давидових псалмів перенесли на небо його душу непорочну.

Отак зміцняла ся його дитинна душа задля приїшлого страждання.

Піп, а ще більш причет церковний, полюбили Миколку як щирого і безкористного помічника. Часто трапляло ся, що він оце було приїде до церкви і сидить собі під дзвіницею, дожидаючи вечірні чи утрені. Паламар взявши у пона благословенне на благовість, одікне церкву і пошле Миколку на дзвіницю благовістити; він собі і давонить аж доки тричи не перечитає „Помилуй мя Боже“. Або от помре хто: йдуть до дяка, просять псалтир читати; дяк просить Миколку, Миколка візьметь ся за цінок або за полу мужика і йде за ним, куди він його приведе. Приїде ото, стане біля небіжчика, вичитає: „Трисвяте“ і „Прийдіте поклоніть ся“, та й як почне з „Блажен муж“, дак і до „Мал бих“, хоч би тобі одну яку єдину помилку зробив: і читає він так виразно, в голосі стільки сердешного, жалісного, що бабусі слухають та аж плачуть.

Так як же причетникам було не любити його!

Трапляло ся, що в великий піст він і до дому було не навідаєть ся і заїде до пона або до дяка, побідає, аж тут і до вечірні пора дзвонити: по благовісту стане він посеред церкви і почне читати велике навечеріє і коли дочитаєть ся до „З нами Бог, розумійте язици“, дак зупинить ся, переведе духа і чистим, сердешним тенором протяжно вичитає: „З нами Бог, розумійте язици і покоряйте ся, яко з нами Бог...“ І так він вичитував отсю молитву, що не можна було слухати, не зітхаючи. А коли по вечірні він з попом і з дяком сьпівав: „Все упованіє моє на Тя, Мати Божа“, дак мало хто, виходячи з церкви, не плакав.

Марія Федорівна була тієї думки, що сліпий Миколка ідиот та й годі, і не змагала ся-б, хоч би він і зовсім поселив ся на дзвіниці. Одягала вона його на її думку, як задля ідиота, дак ще й прехороше: давала на рік шість сорочок з полотна дома тканого, дві пари демикотонового убрання і инше. Чого-ж ще? Квартира йому — цілий затиллок; як говорила вона: хоч псів

ганяй. От тільки й лиха, що Господь очи взяв, так вона-ж тому не причинна.

Сусідки її спершу говорять було, що ліпше-б було віддати його до інституту сліпих.

— Ат! чому там, матінко моя, навчать його?... А очий, все одно, не вернуть йому.

Сусідки, звісно, не змагали ся і в один голос згожувались з нею.

От через таку політику її Миколка був собі на догляді у долі, і вийшло з того добре. Доля поріднила його невинну і перенятливу душу з сьвятими словами і гуками, і він, возносячись душею в гуках божественної гармонії, був в тисячкрат більш щасливий, ніж тисячі людий зрячих. А Марії Федорівні се й на думку не впадало, а тоб вона замикала його в його комірчині підчас служби Божої.

Не було задля Миколки дня; все йому ніч. Тим він часто цілі ночі в літку сидів в саду або під дзвіницею, читаючи голосно любу свою псалму: „Не ревнуй лукавнующим, ниже завидуй творящим беззаконіє“.

Хрестяни спершу бояли ся в ночі ходити пова дзвіницю, бо гадали, що то який жрець, що не похоронений, сам собі вичитує відходну; а як довідали ся, що то сліпий панич, дак і опівночі проходили пова церкву, навіть не хрестячись.

А Іполит теж виростав, наче той велетень в казці, не по дням, а по годинам, і купав ся наче сир в маслі. Мария Федорівна до всего заскориніла серцем, а до свого сина була без краю ніжною. Вона не забороняла йому нічого з того, чого не забороняє мати, яка нерозумно любить свою дитину. Вчити його вона й на думці не мала. „Ще навчить ся, — говорила вона: — на що завчасно дитину знеслювати!“ І от Іполит вростав і розвивав ся між няньками та покоївками.

Але одним прекрасним ранком Мария Федорівна все таки покликала з своєї контори писаря Федька і казала йому вчити Іполита читати; „так тільки задля проформи“, мовила вона.

А Іполит її, опріч того, що був вельми вередливим, показав ся ще й незвичайно тупоголовою дитиною. Про

його, звісно, се байдуже; але вчителя його, крепака, часто-густо водили на стайню під різки. Відолашний Федько довго мучив ся з своїм дурнем-учнем; нарешті таки дійшов до розуму. Раз якось Іполитко вкупі з иншими іграшками приніс в шкільну сьвітлицю кілька мідних пятаків. Федько їмнув; розпитав свого учня: де він бере оті кругленькі іграшки, і довідав ся від його, що у матері під ліжком у скрині повна торба таких іграшок.

— Дак от що, паничу! — промовив Федько: — хочете ви зовсім не вчити ся?

— А вжеж хочу! — відповів той весело.

— Дак подаруйте мені отсі іграшки, а самі йдїть гуляйте цілий день; а завтра, як іти-мете вчити ся, дак ще принесіть да наберіть яко мога більш: та тільки вважайте, щоб мама не бачила, а то вона все таки неволити-ме вас до науки.

Марне турбував ся вчитель: учень його давно вже тямив те „художество“, що зоветь ся крадіжкою. Вже буде років зо три, як нянька Оксана користувала ся від свого годованця краденим цукром і иншими лакоминками, а часом, хоч і рідко, і круглими мідяними іграшками.

На другий день учень приніс учителеви, як було умовлено, з десяток пятаків; учитель ослобонив його від науки. На третій день приніс ще більш, теж і на четвертий. День кризь день ішло те саме, і під кінець місяця торба з пятаками стала порожною. І коли учень повідав учителеви про таку сумну пригоду, дак цей, трохи поміркувавши, мовив:

— А чи не помітили ви, паничу, де у матусі лежать такі самі іграшки, тільки біленькі?

— Не скажу; не бачив, — відповів панич.

— Коли так, дак сїдайте вчити ся.

Учень злякав ся і промовив:

— Завтра я довідаю ся і принесу тобі скільки хочеш, тільки не вчи мене.

— Добре; ідїть гуляйте, да тільки намятайте про завтрішний день.

А на завтра Марії Федорівні на щось треба стало мідяних грошей; вона до торби, а торба порожня.

Покликали покоївок і няньок. Прийшли.

— Ви, сякі-такі! — каже пані: — гроші з торби повитягали?

— Ні, панійко; ми й не бачили!

— Різок! — гукнула вона на лякея.

Принесли різки; прийшло ще двох лякеїв. Почалась сікуція. Усі її покоштували. Оксани не було дома. Послали по неї, привели; вона й каже: „Та ви, панійко, за що людей мучите! Панич попереносив гроші своєму вчителеві.“

Та й дорого-ж заплатила Оксана за таку відвагу! Її проти інших двічі більш висікли.

Відпустивши покоївок, Марія Федорівна пішла шукати Іполитка; а він, хоч і дурний був, а імкнув, що не дурно-ж то дівчата голосять, і, не дожидуючи, доки скінчиться ся голосіння те, дременує в сад. Не знайшовши Іполитка нігде в сьвітлицях, Марія Федорівна розігнала усю челядь і сама пішла шукати єго. А він заховав ся в кущах і сидів, доки не захотіло ся їсти; а як угледів, що Миколці понесли обідати, пішов до його і з'їв його убогий обід. Ова! Отут то його саме за обідом і злапала Марія Федорівна. Вжеж і дістало ся Миколці за те, що він переховував злодія. Опріч того, що Марія Федорівна вилаяла його, вона не веліла давати йому, аж доки вона не скаже, нічого опріч шматка хліба і коновки води.

Ніжно, ласкаво, зовсім як годить ся матері, вона випитала від Іполитка, кому і коли він віддавав гроші. Довідавшись усе як треба, вона казала Федька учителя вибити різками і до Кузьми і Демяна заслати його до кошари з товаром, потім відвезти до міста і віддати в солдати. Як сказано, так і зроблено.

Тепер треба було поміркувати і про Іполитка, що з ним діяти. Кому вже 15-ий рік в селі, того й не дивись, що мужики зіпсують його. Треба відвезти його в Петербург та й віддати до якогобудь „благородного [шляхетного] пансиону“. Так гадала, так і вчинила Марія Федорівна.

Наказавши прикажчикови, як без неї правити економією, вона взяла своє любе чадо, взяла любу його няньку Оксану та й подала ся до Петербурга, навіть не попрощавшись з найближшими і найбільш довгоязикими сусідками своїми. Та тепер їй не треба розповідати їм, куди вона міркує віддати свого сина; а то поклич їх, а вони якнебудь і винишпорять про Іполитів вчинок, тоді на цілу губернію рознесуть про його неславу, що він злодій; а того дурні їх голови не тямлять, що він ще дитина.

IV.

Приїхавши в столицю Марія Федорівна закватрувала не на „Пісках“, як можна було сподівати ся, а в „Ямській Слобідці“ на заїздному дворі біля церкви Івана Предтечи.

Другого дня вона пішла шукати собі квартири, бо на заїзді і вигоди нема і брудота і, головна річ, дорого; а вона гадала лишити ся в Петербурзі років зо два або й більш.

Вийшовши за ворота, вона перехрестила ся на церкву і, не переходячи через Лигівку, пішла до Знаменя; тут трохи постояла, подивила ся вповодж туманного Невського проспекту, помарила трохи про своє минуле і рушила далі на Піски до знайомого їй будинку з чотирма вікнами і з мезаніном.

В одному з вікон сего будинку видко було такий самісенський капелюх, як тут був і десять років назад; в останніх вікнах видко було дівчат так само по прежнему, немов вони за десять років і з місяця не вставали. Між дівчатами була й Лиза, але вже не та мовчазна Лиза, підліток подзьобаний віспою; а сиділа біля вікна 19-літня, повна наче рожа, розкішна красуня. Лиза сиділа згорнувши на грудях руки і схиливши прекрасну кучеряву голівку. На свіжому молодому личеньку не було й сліду ряботиння; на те, щоб спостерегти його, треба було близько і уважно придивити ся. Тоді саме, як Марія Федорівна йшла попід вікна, Лиза підвела

свої довгі оксамітові вії, глянула в вікно і взяла ся крейдою. Вона, горонаха, пізнала свою мачуху і зразу перед неї стала журлива її минувшина. Вона затулила лице руками, хотіла встати і не спромогла ся; підвела ся вдруге і снопом повалила ся на підлогу.

Товаришки зняли її і віднесли за стінку.

А Марія Федорівна проходячи попід вікна і не гадала собі, що спричинила ся такій пригоді. Вона спокійно ввійшла в знайомий її двір, підійшла до халупчини, що стояла біля ями на помії, постукала в маленькі і доволі ветхі вже двері. Двері скриплячи відчинили ся і перед нею стояла Юлія Карлівна. В руках у неї була перекинена чашка; бо, бачте, вона до всіх своїх професій додала ще нової: ворожити на гущі з кави.

Поохавши на порозі, Юлія Карлівна ввела Марію Федорівну в свою халупчину і тут вже старі приятельки поцілували ся. Заспокоївшись і посадовивши свою дорогу гостю на трохи поломаному дзиглику, Юлія Карлівна швидче представила перед неї молоду, стрійну і вельми убого одягнену дівчину з великими чорними і заплаканими очима.

— Отсе — мовила вона — моя добра, можна мовити, приятелька, панна Шпрррбернівна, моя землячка; по батькови вона доброго роду. Я оце ворожила їй, і так гарно виходить, що ліпше вже й не можна; а вона все не йме віри та плаче.

— Я два роки вже няла віру, — відповіла панна.

— Так, що-ж! Люди ждуть і по десять років та не плачуть, — промовила ремствуючи Юлія Карлівна: — Що діяти, коли вже така ваша доля! А коли вже прискучило ждати свого суженого, дак я давно кажу вам: перебирайте ся до мене. Не хочете жити вкупі з паннами, живіть собі в мезанії; я з вас не візьму багацько. І мені буде вигода і вам користь.

Панна заплакала і ледві промовивши: „прощайте!“ , пішла собі з хати.

— Прощайте! Приходьте завтра; у мене буде сьвіжа гуща, я ще вам поворожу, — говорила Юлія

Карлівна, проводячи очима свою пацієнтку; а коли зачинила за собою двері, вона додала:

— Вельми дударить ся. Ось підожди ще рік-два свого суженого, не те скажеш: просити-меш ся до мене, а я не прийму; бо тоді яка з тебе користь! Ти й тепер скидаєш ся на стару бабу, а тоді ніхто не схоче й глянути на тебе!

Потім повернувшись до своєї гості, промовила:

— От де, Маріє Федорівно, суще нещастє! Помітили ви: красуня, можна сказати; шляхтянка, а пропадає; ні за що ні про що пропадає! І хто-ж тому винен, як не батьки. Жили вони в Кронштадті; на добрій посаді чоловік був. Що тижня вечірки справляли. Унадив ся до їх якийсь мичман. Ну, діло відоме: молодий парубок, молода дівчина, побачились раз, другий, і закохали ся; а там вже хіба довго до гріха? Так воно і стало ся. Отсе було в домі танці, а вони нишком на двір або на вулицю; загорнуть ся його шинелею та й женихають ся, наче голуб з голубкою. А мати й собі з молодими офіцерами лицяєть ся. Я батька не винувачу: не батьківське діло дивити ся за донею... Всьому винна мати. Вона, стара дурепа, усе бачила: бачила, що молодий парубок вєть ся біля доньки. Ну, що-ж би? Язык не став би руба спитати: „А чого тобі, голубе мій, треба? Коли ти тільки так, щоб поженити ся, дак от тобі й двері; а коли ти не жартома, дак і берись!“ А вона байдуже! Міркує собі: нехай молодята попустують; він людина шляхетна, ні до чого зайвого сам себе не допустить. Отже й не вгадала!... Він, що треба йому було, заподівав та й перебрав ся чи в Астрахань чи ще кудись дальше; а батьки тоді тільки помітили, коли вже сусіди почали на дочку пучкою вказувати. Спорудять отсе вони вечір, осьвітять сьвітлиці: а гостей Біт ма, хіба один чи два паних ластових прийдуть. Бачать що діло не гаразд: нумо перебирати ся з Кронштадту! Тепер вони в Петербурзі без посади проживають ся; а вона, дурна, ворожити! Кудиж пак! Багацько я тобі виворожу! Дожидай, приїде!... Бач, кращих за неї не видав! Кажу: переходь до мене, заким ще хоч

щонебудь є; а то зістарієш ся, тоді... Ох, лихо, лихо, як подумаю! — додала вона зітхнувши.

— Еге! — озвала ся перегодом Марія Федорівна: — у мене до вас є велика просьба.

— Кажіть: яка? Задля вас я все на світі рада зробити.

— Найдіть мені невеличку квартиру, світличок три; да колиб так, щоб поблизу був пансион задля шляхетських дітей, бо я, знаєте, сина привезла.

— Є, є!... такий пансион у пані... пані... як бо її! І квартира є... квартира. — Вона почала рахувати на пальцях усі доми тієї вулиці, де був пансион пані Н. „Е, да якнебудь знайдемо!“ додала вона, дивлячись влєсливо на Марию Федорівну.

— Ви зробіте мені велику ласку; тільки щоб не більш, як три світлички. Я зовсім зубожіла, зовсім без гроший: неурожаї були, товар повиздихав; пожежі... зовсім розорили мене... — І з сім словом вона трохи-трохи не заплакала. Небавом, помовчавши, вона мовила:

— От! Ледві не забула зовсім. Що-ж поробляє у вас моя Акулька? Мабуть велика вже виросла?

— Дуже велика! Да яка з неї майстриця! Яка красуня! Тільки щось вона все ніби нудить ся.

— Тим, що молода, більш нічого... А от що, Юліє Карлівна! Чи не взялись би ви її висватати? Мені її тепер не треба; я жити-му в Петербурзі, а тут своя швачка, самі здорові знаєте, тільки нашійниця.

— Та жених давно її є, тільки що я без вас не посьміла; а написати до вас не знала куди; адресу вашу загубила. Отак собі й не тямила, що діяти, і ждала, чи не принесе вас Господь до нас. Жених гарний, куховар; на 50 чоловіка обід дає; по 5 карб. в місяць бере!... Яка сила гроший! Так же вона не хоче. Лицяєть ся ще до неї якийсь пянничка урядник. Правда: людина він молода; але знати, що гольцем голій. Не скажу: чи він так тільки ходить до неї, чи справді має на думці сватати.

— Воно-б лїпше за куховара: певний хлїб; алеж коли не хоче, нехай собі і з урядником дружить ся.

Я і посаг невеличкий дам. Уладняйте її справу, Юліє Карлівна! Вельми вам дякувати-му.

— Попильную, невідмінно попильную. Та кудиж се ви?

— Піду; час мені. — Марія Федорівна заходилась збирати ся.

— Подождіть часиночку! Зараз кава буде.

— Ні, дякувати вам, нехай другим разом. Будьте здорові, та не забудьте про квартиру!

— Ні, ні, не забуду, Маріє Федорівна!

Приятельки розійшли ся.

Вернувшись до господи, Марія Федорівна застала, що Іполит її грав з сторожем, білявим здоровим парубікою, в паці. Се була перша лекція осьвіти Іполита. Він сієї великої науки за цілий свій вік не спроміг ся-б навчити ся на селі; а в столиці, скоро приїхав, дак на другий же день вже тямив, що воно таке „свинчатка“.

Днів за два Марія Федорівна навідала ся до своєї приятельки. Добра Юлія Карлівна знайшла їй квартиру саме таку, якої і треба було: сьвітленька, захистна і, головна річ, дешева, та ще й опостінь з „благородныхъ пансіономъ“, се-б то з елементарною школою.

Випивши чашку кави, певнійш цикорії, приятельки пішли подивити ся на квартиру. Проходячи через двір, вони почувли, що в „модньому маґазині“ в супроводі фортепяна верещить чийсь жіночий голос, а чийсь хрипкий бас, окселентуючи, виразно і твердо виводить пісню:

„Во лузяхъ, лузяхъ, лузяхъ,
Во монастырскихъ лузяхъ...“

Приятельки переглянулись, всьміхнули ся і пішли на вулицю. Йдучи, Юлія Карлівна жалкувала, що вельми клопітно і прикро орудувати таким „маґазинном“, найпаче в такому закутку, як „Піски“, куди путяща людина боїть ся й зазирнути.

— Еге, от до речи! — мовила Марія Федорівна: — Чи нема у вас знайомого писаря, та щоб не дорогого? У мене єсть справа одна, зовсім нікчемна, шага не варта; тільки з амбіції не хочу поступитись. Дак

треба, бачте, писаря; я йому говорити-му, а він писати-ме.

— Ба, у мене писар є з головного штабу! А вже як він лицяєть ся до вашої Акульки, дак просто на предиво!... Та чи знаєте, що? Чого тут довго клопотати ся: ви йому приобіцяйте щонебудь, от вам і жених задля Акульки.

Тоді саме вони підійшли до одного вельми не нового дому: на брамі був наліплений білетик з написом, що там є в найми квартира і куток. Вони постукали у фіртку. Замість сторожа вийшла до них вельми ветха бабуся в чіпчику і впустила їх в двір.

Квартира була саме до смаку Марії Федорівні: і світленька і захистна, така точнісенько, як казала Юлія Карлівна. Тількиж трохи непоцінна: десять карбованців на місяць з топливом. Дорого! Таким робом недовго, щоб і Покотилівку прожити.

Марія Федорівна спробувала зняти річ про те, що вона майже злидарка, вдова безталанна; але хазяйка не вважала на те і, щоб швидче довести справу до краю, мовила, що й вона сирота без пристановища і вдова безталанна і що їй ні з чого годувати других і давати їм захисток; і додала: „А колиб ви були чоловік, а не молодиця, дак би я й за 20 карбованців не пустила-б; бо наше діло жіноцьке, усього може трапити ся.“

Марія Федорівна мовчки виняла карбованця, віддала його господині і мовила: „Квартира за мною; я завтра переберу ся.“ Дійсне другого дня вона трактувала вже в себе на квартирі Юлію Карлівну, хоч і ріденькою, але справжньою кавою.

Нянька Оксана встигла вже посварити ся з господинею. А Іполит навчаючись, як ліпше цілити пацею, вибрав собі за мету білого півня, що уважно перебирав сьмітте на дворі, і так метко уцілив його, що бідолашний півень тільки крилами замахав та й одубів.

— От свинчатка, дак так! — крикнув Іполит на радощах: — Не дурно мама за неї сороківку дала.

Швидко довідала ся господиня про трагічну смерть білого півня. Підняла такий івалт, що колиб була не

вмішала ся Юлія Карлівна, так довело ся-б Марії Федорівні перебирати ся на другу квартиру. Помирили ся на тому, що Марія Федорівна зацлатила за півня ковчика.

Отся прикра пригода мала ту користь, що нагадала Марії Федорівні, чого вона приїхала до столиці. Вона зараз же прохала Юлію Карлівну, щоб та, коли можна, завтра прислала до неї якогонебудь учителя з „благородного пансиону“; у неї така думка, щоб Іполита спершу дома повчити, а потім вже в пансион віддати.

Добре. На другий день прийшов педагог з елементарної школи. Умовили ся, що Іполит ходити-ме вчити ся до його на квартиру до обіду і по обіді; так буде веселійш Іполитови, бо у його, у педагога того, на квартирі вчили ся ще кількох хлопців. Скінчивши сю справу, треба було захожувати ся коло другої більш важної. Треба було Марії Федорівні написати до однієї своєї protégée, сільської сусідки, що Лиза вмерла саме того дня, як вона приїхала до Петербурга. А хто-ж їй напише? Самій би написати, дак вона-ж ледві вміє підписати ся; так напише, що сьміяти-муть ся з неї. Прочати про се писаря не хотіла вона: раз, ніяково, а вдруге ї те, що він же і з Лизою знаємий. Біс його знає, може він відає, що вона справді Лиза, а не Акулька. Ні! Не можна йому довірити такої важної кореспонденції.

— Ох, та ї чи не дурна-ж я! — скрикнула Марія Федорівна після довгого міркування: — Чого-ж я це думаю? А учитель на що? — І зараз же послала Оксану покликати до себе учителя. Прийшов: вона, будцім би то на пробу, прохала його написати такого листа, зміст якого вона йому розповіла.

Педагог подумав трохи і мовив:

— Тема не аби-яка; добре треба обміркувати. Я спершу так тільки накидаю, а коли ви скажете, що добре, тоді перепишу чисто. Завтра принесу.

— Добре; приносьте завтра.

Через день чи через два дні педагог прийшов до Марії Федорівни. Під пахою у його був рукопис. Вона про хала його сісти. Педагог сів і розгорнув рукопис,

зразок каліграфії. Марія Федорівна полюбовавши з писання, прохала прочитати. Педагог прочитав; певнийш буде мовити, продеклямував свій твір і, скінчивши, самозадоволенний глянув на Марію Федорівну і доручив їй рукопис. Вона була задоволена: покликала Оксану і казала їй зварити каву, а доки що, прохала педагога перечитати листа того вдруге, та тільки не так голосно.

Така увага влещувала педагогови і бадьорила його: він перечитав вдруге. Правда, на сей раз не було вже такої міцної сили в голосі у його, за те було більш тихого глибокого почуття; і коли він скінчив фразу: „и ея милый взоръ закрылся отъ меня на вѣки“, дак Марія Федорівна навіть хустку до очий притулила. Щасливий автор помітив те і радів більш, ніж од якої-будь подяки.

Марія Федорівна почастувавши автора, прохала лишити їй рукопис на память; а за працю дала карбованця. Трохи багацько, правда, алеж автор був не простий писарина. Та він і не взяв платні тієї, говорячи, що її увага задля його більш за всяку платню.

Кинувши ще кілька слів про почутте серця і освіту розуму своєї покровительки, се-б то Марії Федорівни, педагог попрощав ся і пішов. А Марія Федорівна на другий день сама з тим листом пішла на пошту: тут попрохала якогось листоношу купити їй поштового накета, занежати лист і написати адресу.

„От і сей клопіт довела до краю,“ сказала вона собі на думці, йдучи з пошти.

Тепер лишив ся один, але найбільший клопіт: улаштувати Лизину долю, а тоді вже цілком спокійно стане їй можна взяти ся за Іполитове вихованнє.

V.

Час минав своєю чергою. Минуло вже кілька місяців, а Лизине весіллє все ще не справлене. Юлія Карлівна майже що дня заходить на каву до Марії Федорівни; переказує їй неінтересні новинки, але про Лизине весіллє ні слова. Марія Федорівна сама не

здіймала про те бесіди, щоб не подумала Юлія Карлівна, що ся справа велими її інтересує. Правда, вона кілька разів натякала; але Юлія Карлівна недогадлива людина. Тим часом Юлія Карлівна листочком липла до неї; раділа, що любий її синок тепер вже суцїй парубіка, такий вдатний і багато знає. Алеж з сего користи жадної не було. До Марії Федорівни хоча й часто приходили з села гроші, але Юлії Карлівні показувала вона тільки пакети з п'ятьома печатками і контентувала її кавою та по неділям шматком пирога.

Юлія Карлівна терпіла і ждала та благовістила по своєму кутку, що Мария Федорівна — її приятелька — ніхто більш, як єноральша і богатирка. Через се у Марії Федорівни склав ся чималий гурт знайомих і приятельок. Правда, инші з них спостерігали, що єноральша-богатирка тремтить над грудочкою цукру і чашкою кави, і стали на тому, що ліпше буде не провадити їм знайомости з такою високою особою; инші-ж, а між ними і Юлія Карлівна, були тієї думки, що за терпіння — буде спасіння. Одначе таким сподіванкам не судило ся справдити ся: Мария Федорівна була просто, як кажуть, кремїнь той. А проте приятельки не сумували: вони були з тих людей, що коли довідають ся, що ти людина грошовита, так хоч ти їм своїх грошей і не показувати-меш, вони все таки дивити-муть ся на тебе, немов на Бога, кланяти-муть ся тобі і молити-муть ся.

На сам кінець одначе Юлія Карлівна показала, що вона не така терпелива, якби можна було на те сподівати ся від иноземки. Не зовсім покладаючись на зрийшле, вона скоїла ось яку історію.

Довго пожадавши і глибоко поміркувавши, вона мовила собі на думці: „Та що-ж отсе я така дурна, що сижу згорнувши руки та дивлю ся на неї: хіба я дівчину її дурно вигодувала? А тепер — каже — ще й пару їй знайди! І все отсе так, на дурничку. Та й дівчина та, Господь її відає, і хто вона: чи Лиза, чи Акулька? Не тямїш, як її і звати.“ Перегадавши ще якийсь час, Юлія Карлівна їкнула собі, що треба ближше спізнати ся з Оксаною, покоївкою і куховаркою Марії Федорівни. Так собі про всяк случай! Та й

професія у Юлії Карлівни така, що їй всяка знайомість до лиця.

Раз якось, зовсім несподівано стріла ся вона з Оксаною в крамниці і прохала її, вибравши вільну годину, зайти до неї побалакати про одну дуже інтересну справу.

Оксана охоче згодилася, але вона не відала квартири Юлії Карлівни. Марія Федорівна, коли що треба було до неї, дак посилала сторожа або сама ходила, а Оксани туди не посилала, остерегаючись, щоб вона не зустріла ся там з Лизою. Юлія Карлівна розповіла Оксані усі подробиці, усі вулиці і перевулки, якими треба до неї йти.

Оксана, дождавшись неділі, раненько причепурилася і випрохала ся до церкви; та замість того і пішла до Юлії Карлівни. Спершу усе було гаразд: всі вулиці і перевулки вона пам'ятала, але забула, чий то будинок, де живе Юлія Карлівна. Одначе сяк-так знайшла його по прикметам. Щоб більш запевнити ся, що то саме той будинок, якого їй треба, вона зазирнула в вікно і побачила дівчину: дівчина сиділа, схилившись над якоюсь роботою, через що лиця її не видно було. Оксана постукала в вікно, бажаючи спитати за Юлію Карлівну. Дівчина підвела голову, глянула на Оксану і зблідла. Оксана й собі перемінила ся в лиці. Помовчавши з хвилину, дівчина ледві промовила: „Оксано!“ Оксана здригнулася: щось знайоме, але забуте, почула вона в тому голосі; одначе вона стояла мовчки, не розкриваючи рота.

— Оксано! — промовила Лиза вдруге: — чи се ти? чи се мара?

— Ні! Се я, Оксана! Ваша нянька, коли не забули?

— Памятаю! не забула! — відповіла Лиза і кинула ся до неї на вулицю.

Довго стояли вони на вулиці, обнявшись, мовчки; аж доки одна з Лизиних товаришок, уважаючи, що така сцена не личить на вулиці, та ще в день, вийшла до них і порадила йти до дому. Тут зустріла їх сама Юлія Карлівна. Вона зараз їмкнула, що не слід лишати Лизу

сам-на-сам з Оксаною, а то вони з дурної голови попеують усі її заходи. Повитавши приязно Оксану, вона забрала їх до своєї сьвітлички, посадовила їх по кутках і заходила ся варити каву.

Кілька разів Оксана і Лиза, дивлячись одна на одну, починали плакати. Юлія Карлівна, дивлячись на їх і собі сплакнула: одначе скоро вони починали розмовляти, вона втручала ся і пильнувала перебити їх бесіду; бо, на її думку, з'ясування між ними не відповідало її глибоким гадкам.

Почастувавши Оксану кавою, Юлія Карлівна провела її на браму і пильно-пренильно наказала їй стерегти ся, щоб не сказати Марії Федорівні, що бачила ся з Лизою. Прощаючись вона додала:

— Коли, Оксано, мати-меш вільну годину, заходь до нас.

Вернувшись до своєї сьвітлички, Юлія Карлівна номіркувала собі, потім покликкала Лизу; посадовила її біля себе та з кошакою ласкою стала її розпитувати:

— Повідай мені, люба Акулько: що ти памятаєш про себе, як ще була ти малою на селі?

— Памятаю тільки, що тоді називали мене не Акулькою, а Лизою; жили ми з братом в одній сьвітличці. Брат мій Миколка — нещасник такий — еліпий. Нянькою у його була спершу отся сама Оксана; потім мачуха взяла її до себе, а до його приставила якусь злющу бабу з села. Баба та їсти йому не давала. Отаким я його й покинула. Чи він, безталанний, живий ще? — промовила Лиза і заплакала.

— Добре; а більш нічого не памятаєш? — спитала Юлія Карлівна.

— Памятаю ще і ніколи не забуду нашу мачуху. Я її тут якось вгледіла на вулиці та з остраху ледві була не вмрла.

— А чи не памятаєш, в якій губернії і в якому повіті ваше село?

— Ні, сего не відаю.

Юлія Карлівна більш не розпитувала. Одягла ся в салоп та в щось таке заяложене, ніби то капелюх;

казала Лізі йти з сьвітлиці, замкнула двері і пішла на вулицю.

Оксана, вертаючись до дому, почувла ще на вулиці, що в квартирі їх якийсь галас. „Чи не залізли, крий Боже, злодії?“ ледві промовила вона і прожогом кинулася в сьвітлицю. Побігла вона по сходах і, ледві відчинила двері в сьвітлицю, побачила таку сцену, якої досі мабуть не бачила ніде, окрім хіба часом біля шинку.

Роздютована неначе та кішка скажена, з піною на губах, стояла Марія Федорівна і немов хотіла кинути ся; проти неї стояв в позиції античного перебіяника Іполит, немов він захожував ся обороняти ся. Скоро ввійшла Оксана, Марія Федорівна схаменула ся, спустила кулаки до низу, процідила скрізь зуби: „ах ти ізверг!“ і мовила до Оксани:

— Піди, поклич до мене отого дурного вчителя! Бач, чому доброму він навчив Іполита!

Оксана пішла.

Попереду отєї їй майже трагічної пригоди стало ся ось що: Пустивши Оксану до церкви, Марія Федорівна і сама пішла тудиж: хотіла вона взяти з собою і Іполита, та у його несподівано заболіла голова і він не пішов. Лишившись самотою, Іполит взяв гвіздка, одімкнув маленьку неьчину скринку та й заходив ся шукати там того потайного ящичка, де мати ховала гроші. Тепер він вже розумів, що значать гроші. До того-ж на тім тиждні йому вельми не поталанило ні в пацах ні в картах: він бажав, замість грошей, поставити на кону Гречеву Граматику, так же не прийняли; спробував орлянку, і тут не пощастило! Просто, хоч петлю на шию! На віру — не хочуть грати! Спробував попрохати у матусі: куди! Не дала й слова вимовити. Що-ж йому справді чинити? Вжеж пак ніщо більш, як красти; а щоб в сій справі далеко не ходити, він взяв ся першим разом за ненину скринку. Злодій з його був ще без досьвіду і без терпіння; тим то він і не остеріг ся і не примкнув дверий. Тоді саме, коли потайний ящик не був вже йому потайним, тихцем, несподівано прийшла Марія Федорівна. З жаху вона немов ставма

стала. Почала ся страшенна баталія, спинена, як ми вже бачили, Оксаниним приходом.

За годину прийшов і педагог: на йому був новий вже мундир, лице сяяло радіщами; але яким воно стало довженнястим, коли розлютована „аки львиця“ Марія Федорівна повитала його такими словами:

— Вчителі! Гарні вчителі! Дякую вам! — Злість не давала їй говорити далі, а бідолаха педагог стояв, роззявивши рота і вирачивши очи.

— Дякую! дякую! — говорила вона, ледві переводячи дух: — Так! Вчителі! Навчили дитину, просвітили! Подивіть ся! Любуйте з вашої осьвіти. Он моя дитина, моя єдина дитина, з ласки вашої, пане добродію, злодій, грабіжник! Буде ще й розбишакою! Ви, і тільки ви самі спричинили ся сему: ви навчили його обікрасти мене, а гроші віддати вам!

— Тривайте! — промовив, задихаючись педагог: — Ви брешете! Ви просто — скажена баба, та й годі! Я з вами й балакати не хочу! Прощайте!

Він повернув ся до дверей. Марія Федорівна не сподівала ся на таке; вона просто не стямилася і, доки збирала ся з духом, педагог був вже за дверми.

— Бігай, дожени його! Прохай, нехай вернеть ся на хвилиночку! — говорила вона, пхаючи Оксану в двері.

Оксана побігла по сходах, а вона слідом за нею.

За хвилину педагог сидів вже на каналі і розважно слухав довге оповідання про події свого учня геніяльного. Дослухавши до краю, він спитав:

— А чом ви цілий минулий тиждень не прислали його до мене вчити ся?

— Як то не посилала? Він що дня ретельно ходив до вас; обідати навіть не приходив до дому.

— А я з самої неділі і в вічі його не бачив.

— Деж ти пропадав? га? — повернула ся вона до Іполита; але його й сліду не було.

Довго поміркувавши, прирадили, щоб хлопець ходив учити ся і далі; бо він, як повідав учитель, ще не твердий в письмі і в граматиці. А щоб він не спра-

вляв гульвіків, стали на тому, щоб Оксана ранком проводила його до школи, а в вечері приходила по його.

Так і вчинили. Ранком в понеділок дехто з мешканців тихого перевулка помітив, що 17-літній хлопець в куртці l'enfant ішов до школи; за ним ішла пристаркувата слуга і несла шкіряну торбу з книжками і з грифелевою таблицею. Доки Іполит ходив сам, ніхто його не помічав; а скоро пішов з Оксаною, усі почали на його пучкою показувати... Чудно!

Оксані швидко остогидло що дня ходити за Іполитом і вона раз якось порадила йому піти до іншої школи, се-б то до Юлії Карлівни.

Першим разом йому там не сподобалося, хоча його трактували там лагоминками; але другим разом прийшлося йому саме до смаку. Юлія Карлівна, щоб побалакати з Оксаною віч-на-віч, відвела його до своїх дівчат і наказала їм, щоб гість не занудився з ними. Йому так подобалися дівчата, що Оксана ледві спромоглася витягти його звідтіль.

Отож і почав він з школи провідувати прекрасних сирен; а сирени не задлялися прохати у його гроший за ті радощі, яких він зазнає у них.

„Гроший?“ говорив він собі на думці: „а деж його розжити ся на оті кляті гроші? Хоч би мати швидче вмерла, а чей же тоді мені легше буде.“

Доки Іполит бавився з дівчатами, Юлія Карлівна частувала кавою простосерду Оксану і вивідала у неї все, що їй треба було відати про Лизу: довідалася навіть, з якої вони губернії, з якого повіту і з якого села. Довідавшись усе те, переказала своєму знайомому писареві з головного штабу, що все ставився на іспит аудитора.

Сподіваний аудитор, довідавшись таких секретів про свою любу Лизу, трохи не абожеволів. „Та се просто сліпа доля щастить мені,“ промовив він на радощах.

Алеж на те, щоб побрати ся йому з Лизою, Юлія Карлівна не инакше згожувалася, як з умовою, що вони дадуть їй половину того віна, яке принаде Лизі.

Писарина, звістно, на все згодився.

На сам кінець вона напустила його написати просьбу до обер-поліцмайстра. Вони попрощали ся.

Тепер треба було впевнити Лизу, що Оксана — дурна баба, усе їй збрехала, — що вона дійсне Акулька, а не Лиза, і не панночка, а проста крепачка; тепер же їй трапляється така пара, що коли вона не дурна буде, дак з часом може стати і „високоблагородною“.

— Що-ж ти згожаєш ся, Ли... Акулько? — спитала у неї.

— Згожаюсь, хоч би й з сажотрусом одружити ся, аби спекати ся вашої отсієї ковбані.

— От вже й ковбаня! Дім, як дім! Ще не вгадати, що й тебе дожидає.

— Гірш не буде.

— От яка подяка! Ах ти ледача, ледача! Бач, вигодувала ся на чужому хлібі... шерепя, селючка!

Налаївшись до схочу, Юлія Карлівна швидче причепурилася і пішла з двору; а нещасниця Лиза, лишившись на самоті, гірко плакала. Юлія Карлівна пішла з доброю звісткою до Марії Федорівни і застала її в найліпшому гуморі. До неї прийшло з села чимало грошей і звістка, що сліпий панич упав чи в рив, чи в якусь яму і зламав собі ногу.

Повитавшись, приятельки сіли на капані. Юлія Карлівна, трохи помовчавши, мовила:

— Ну-те, матінко, Марія Федорівно! На силу я її усовістила брати ся з писарем; а то все: „не хочу! давай урядника.“

— Ах, вона мужичка! — мовила Марія Федорівна: — Бач, чого забажала: урядника! А як візьму я її на село, да одружу з пастухом!

— Та хйба вона тільки се говорить! Верзе, що вона не крепачка, а шляхтянка.

Твар Марії Федорівні змінилася.

— Алеж я їй показала, яка вона шляхтянка! Ляпасів надавала і звеліла мовчати, — додала Юлія Карлівна.

— І добре зробили!

— Та от ще жених на дйби стає; каже: менш тисячу карбованців не хочу.

— Ах, він писарча! Тисячу карбованців за крепачкою! Де се видано!

— Бачте: вона і йому наговорила, що вона не проста, а шляхтянка.

Марія Федорівна знов трошки присіла і помовчавши сказала:

— А чи не візьме він половини?

— Я вже сім сотень йому давала, дак і слухати не хоче.

— Не тяплю, що й діяти! — мовила Марія Федорівна, ніби сама до себе.

— Еге, що діяти? Давайте тисячу, та й край!

— Добре! Тільки після весілля.

— Ні, він тепер просить! Без грошій, каже, і в церкву не піду; а з грошима хоч зараз під вінець.

— Ну, біс з ним! Дайте йому гроші, а я вам верну.

— Що ви! У мене карбованця за душею нема.

— Так як же воно буде? Хиба останні віддавати? А з чим же сама я буду тоді? Та вжеж! Біс його бери! Нехай, аби швидче розв'язатись. Заходьте завтра до мене! — додала Марія Федорівна, ніби схаменувшись.

— Добре, я зайду. Тільки, щоб завтра вже невідмінно, дак в неділю можна буде й під вінець; бо, знаєте, сьогодні четвер, треба поспішати.

— Коли так, дак ви зайдіть до мене за годину; або ні, не так! Тривайте: чи не збереться у мене дома.

Вона пішла в другу світличку, а потім вернувшись і подаючи Юлії Карлівні гроші, мовила:

— Саме стільки, скільки треба нам.

Юлія Карлівна взяла гроші, порахувала їх і обережно сховала в свою брудну торбину.

— Тепер просимо на весілля! Приходьте хоч до церкви.

— До церкви прийду.

— Приходьте до Знаменя, там вінчати-муть о 4¹/₂ годині по обіді.

— Добре, невідмінно прийду.

Вони попрощались. Юлія Карлівна, йдучи по сходах, нишком промовила: „Знає кішка, чие м'ясо з'їла.“ А Марія Федорівна, лишившись на самоті, легенько зітхнула і промовила: „Ну, хвала Богови! Спекала ся!“

Довго ходила вона по сьвітлиці, заложивши руки за спину; потім зненацька спинила ся серед хати, що сили є, вдарила себе долонею по чолю і скрикнула:

— Ох, яка-ж я дурна! Оксано! Оксано!

Прибігла перелякана Оксана.

— Чого ти, дурна, очи вирачила! Бігай швидче, верни Юлію Карлівну.

Оксана побігла.

„Тисячу карбованців! Ой, дурна, дурна!“ гомоніла сама до себе Марія Федорівна: „Тисячу карбованців без квітка! Та ще кому? Брр! Гидко й згадати... Та що отсе стало ся зі мною? А вона мене причарувала! Ну, щоб, як вона відречеть ся? Запевне так буде! Е, да біс з ними і тими грошима! Нехай куди хоче дїне їх, аби мені отієї шерепи спекати ся; а то вона у мене наче те більмо ня оці... В неділю о 4^{1/2} годині... Піду; невідмінно піду...“

Вона знов зложила руки за спину і почала ходити по сьвітлиці, дожидаючи Оксану.

А Оксана тим часом, добігши до будинку, де жила Юлія Карлівна, зустріла біля фіртки Лизу.

— Магай Біг, Оксано! Як добре, що ти прийшла: мені дуже треба тебе бачити.

— Здоровенькі були, панночко! Мені треба Юлію Карлівну.

— Нема її в господі; ще зранку кудись пішла. А от-що Оксано: кажеш ти на мене „панночко“, а я така-ж крепачка, як і ти, тільки ти чесна, а я...

Лиза не спроможна була говорити далі.

— Що се ви, Лизавето Іванівно! Та ви пастояща, певна і чесна панночка!

— Хто тобі сказав, що я панночка?

— Господи! хто мені сказав? Та хіба не я вас виняньчила? Хто скаав?... Отсе так, добре!

— Юлія Карлівна каже, що ти вернеш вісенїтницї; що все те говориш, аби мене бентежити?

— Бентежити?... Се-б то я брешу?... Я брешу?! Та плюньте їй в вічі! Я брешу? Та я заприсягну, до губернатора піду, до самого царя! Бач! Шляхетну панночку тримають неначе яку... повію, та ще я їй брешу! Ні! Тривайте, я доведу, що я не брехала.

— Ось що, Оксано! — перебила її Лиза: — Вона мене зауж віддає.

— Щасти Боже! Аби чоловік шляхетний; бо вам не можна брати ся з нешляхетним.

— Він тепер ще тільки писарем, а небавом стане і шляхетним.

— Та тож, щоб невідмінно був шляхетний.

— Та я рада хоч би й за ката, аби мені вирвати ся з отсего пекла...

Лиза заплакала.

— Господь з вами, панночко! Що ви кажете: „хоч за ката!“

— Ой, Оксано! Колиб ти відала, що я тут терплю, ти-б не те сказала.

Тієї саме хвилини прочинились двері на вулицю, визирнула якась людина з неголеною тварю, в гальонах, крикнула: „Лизо!“ і знов зачинила двері.

— Ідїть, панночко! Вас кличуть, а я побіжу; мене панї мабуть жде, не дїждеть ся; прощавайте!

— Прощай, Оксано! Приходь на весїлле.

— Прийду, невідмінно прийду.

Ледві вернула ся Оксана, Марія Федорівна зустріла її, питаючи:

— Де се ти волочила ся?

— Я її не наздогнала; побігла до дому, а її і дома нема. Кажуть, як пішла зранку, дак і не приходила...

— Дак ти встигла вже і квартиру її провідати! Ах, ти ледача тварюко! А чи відаєш ти, який то дїм? Шовїє ти?

— Дїм, як дїм! Аж туди і Іполит Іванович навідуєть ся.

— Що?

— Там живе і панночка наша, Лизавета Іванівна.

— Що?

— Я кажу, що там...

— Цить! А то язик відотну... Геть!

Оксана пішла.

На Марию Федорівну напала гистерика, а у вечері вона злягла в постіль. На другий день біля ліжка її стояли її безкорисні приятельки і радили напитися на ніч малини. Вона так і зробила; але з того їй ні трохи не полегшало.

VI.

Хоча і як трудно було Марії Федорівні, а проте вона в неділю о годині 3¹/₂ пішла з двору. Бажала вона взяти і Іполита, та він пішов десь до вчителя. На вулиці зустріла вона фіякра. [Тоді на „Пісках“ се трапляло ся вельми рідко]. Спитала ся, що візьме до Знамення? „Сороківку“, відповів той. Вона його вилаяла і поплентала ся пішки. До 6¹/₂ години просиділа вона біля церкви, а про шлюб і чутки не було. Нарешті вона підвела ся і пішла до господи, гадаючи: „Може вони в иншій церкві вінчали ся; а ну лишень піду я повз будинок Юлії Карлівни.“

Геть ще не доходячи до того будинку, почула вона музики і пісні. „Так і є, що весіле“, мовила вона собі на думці. Підійшла до самого дому, глянула в вікно: і що-ж вона побачила?! Ой, ой! І жах і сором! Любий її Іполит пияний, в роздертій сорочці танцював з якоюсь веселою і не зовсім тверезою панночкою. От де він вперше навчив ся тій штуці, з якої дивували ся жовнірі в О(рську).

Полюбовавши з своєї любобі, єдиної дитини, з приїшого дідича, мати перейшла сяк-так на другий бік вулиці і присіла на пішоході спочити. Аж ось відчинено фіртку, на вулицю вийшла Юлія Карлівна з якимсь військовим писарем: він хвацько по писарьськи розкланяв ся і пішов в один бік вулиці, а Юлія Карлівна на другий.

„Еге, дак у їх нічого не було!“ подумала собі Марія Федорівна і зібравшись з силою, підвела ся

*

і кликнула до себе Юлію Карлівну. Та підійшла, немов нічого їй не було, поклонилася і спитала про здоров'є.

— Та моє здоров'є ще не так погано, як от ви зі мною погано вчинили. Та що-ж ви справді собі думаєте? — мовила вона голосніше: — Що ви, вважаєте мене дурною чи що? Деж ваше весілля?

— Яке весілля?

— А що казали у Знамення?

— Ба, я про те їй забула! Ще поспіємо перевінчати; абиб посаг був готовий...

— Який посаг?

— А такий, як я вам казала: тисячу карбованців...

— Я вам дала їх...

— То те, що ви були вишні мені за Акульку; а тепер даштуйте посаг задля Лизавети Іванівни Хлюпниної... Тямите тепер?

Марія Федорівна ледві дослухала до кінця і певне-б упала на землю, колиб була Юлія Карлівна не піддержала її. Усе отсе Лиза бачила з вікна і коли помітила, що діло доходить до обмороку, кинула ся на вулицю і почала допомогати Юлії Карлівні ратувати Марію Федорівну. Ся, очунявши, озирнула ся навкруги і, не промовивши ніже єдиного слова, плюнула Юлії Карлівні межі вічі і швиденько пішла собі вулицею.

— Що отсе за знак? — спитала Лиза у Юлії Карлівни.

— Сказала ся, більш нічого.

Вони провели її очима, доки вона повернула в перевулок, і вернули ся до господи.

А Марія Федорівна зовсім не стямила ся. Отак часто найвідважніший і заскоринілий лиходій падає духом з одного слова, що розкриває його лиходійство.

Віснующись, Марія Федорівна рвала на собі волосе; гризла собі руки, без милосердя біла Оксану і кляла свого Іполита любого. А він, щоб уникнути від якогобудь реального доказу гніву своєї неньки, а тож і проклону, кілька день не приходив до господи і, де він перебував, про те ніхто не відав.

Нарешті Марія Федорівна трохи вгамувала ся і серіозно занедужала. Приятельки знов провідали її

і порадили напити ся малини. Вона напшла ся, але ні малина ні ромашка не помогли.

Приятельки вболівали і не тямил, що вже й раяти. Так минуло два місяці. Приятельки одна по одній її покинули, Іполит по кілька день і очий не показував; тільки Оксана, наче той пес вірний не покидала її.

Тим часом Юлія Карлівна з сподіваним аудитором ось що приміркували. Іменем Марії Федорівни написали в село лист до попа і послали йому 5 карбованців, щоб він виправив з консисторії Лизину метрику.

Дивував ся отець Єфрем, діставши того листа. Не що давно він читав лист, де було повно сліз і журби через смерть Лизавети Іванівни; він вже й папахиду відслужив за упокій її душі, а тепер глянь: просять метрику її народження і хрестин. „Чудно!“ подумав він, а проте вирядив паламаря до міста купити гербового паперу і розповів своїй попаді про отсю чудну подію. Попада не галяла ся розповісти про те окономці, окономка своїй сусідці; ся дідичці, своїй патронці; а дідичка дідичам. І заким отець Єфрем добув з консисторії Лизину метрику, вже ціла губернія відала про сю чудну подію; кожен товмачив її по своєму, але до самої правди ніхто й не наблизив ся.

Отець Єфрем одіслав Лизину метрику на подану йому адресу Юлії Карлівни, а ся, діставши її, доручила сподіваному аудиторowi. Прирадили не гаючись, взятись до діла, се-б то сказати Марії Федорівні, щоб вона дала йому на весілле 1000 карбованців. Спершу написали до неї листа, але відповіді не було; бо Марія Федорівна вміла читати тільки друковане, а писаному не вчила ся; показувати-ж той лист комубудь вона не відважувала ся, не сподіваючись у йому нічого доброго. Раз якось ранком завітала до неї по відповідь Юлія Карлівна і мовила:

- Я до вас, Маріє Федорівно!
- Бачу, що до мене; але чого?
- Чого? Гм... Того... за грішми...
- Наче я вам винна їх, чи що?
- Таки винні, Маріє Федорівно!
- А скільки-б то?

— Та тільки тисячу карбованців...

— Знов тисячу...

— А вжеж!

— Ах ти, душогубко!.. Кровопійця! Ах ти... Тут вже вона пустила такими на неї додатками, що не можна їх написати ні вимовити. А Юлія Карлівна і оком не повела, буцім все те не про неї; і коли Марія Федорівна трохи вгамувала ся, вона спитала у неї:

— Так дасте тисячу, чи ні?

— Не дам і не дам.

— Як собі знаєте. Значить, мені завтра можна подати до оберполіцмайстра звістку про Лизу...

Марія Федорівна тільки глянула на неї, але ні слова не промовила. Мовчала і Юлія Карлівна. Так минуло кілька хвилин. Перегодом Марія Федорівна мовчки встала, дістала з стіни образ і, подаючи його Юлії Карлівні, мовила:

— Заприсягніть мені на образі сьвятого мученика Іполита, що ви завтра усе скінчите!

Юлія Карлівна промовила: „клянну ся!“ і навіть перехрестила ся по православному.

Тоді Марія Федорівна дістала з скринки гроші, порахувала тисячу карбованців і мовчки віддала їх Юлії Карлівні; ся мовчки приняла їх, порахувала, мовчки вложила в торбочку і тоді промовила: „До побачення, Маріє Федорівно!“

— Ні, не до побачення, а зовсім прощайте! Я завтра поїду на село.

— Підождіть хоч до неділі; в неділю невідмінно перевінчаємо.

— Перевінчаєте і без мене. Прощайте!

— Як собі знаєте! Прощайте, коли не хочете!

Юлія Карлівна пішла.

Дійсне в неділю в Знаменській церкві тихо відбуло ся вінчання. Між иншими цікавими була в церкві і Марія Федорівна. Після вінчання підійшла до Лизи і повитала її з шлюбом.

Лиза скрикнула і впала в обморок, а Марія Федорівна швидче сховала ся в натовпі. Весело вертала вона до господи і веліла Оксані лаштувати ся в дорогу.

„Годі! Буде з мене; навеселила ся я в отсему клятому Петербурзі. Тепер мені колиб одружити Іполита, і моїй справі край.“

Оксана спостерігши, що пані в доброму дусі, попросила ся у неї в двору. Пані пустила її; да пані й на думку не впало, що Оксана просила ся на весілле до Лизавети Іванівни.

Гучне було весілле! Більш за всіх видавав ся Іполит; до сьвітадня він так напив ся, що його тучки-ж і спати поклали. На другий день він чув себе не гаразд; але почув ще гірш, коли довідав ся, що вчора під застанову свого пальта і курточки він позичив у Юлії Карлівни три карбованці, щоб купити молодій подарунок. Трохи поміркувавши, він вдав ся до Юлії Карлівни, впав перед неї навколішки і благав дати йому тільки до вечора його одежу. Та змилоствовала ся і віддала.

Одягшись, він пішов на вулицю; але кудиж його тепер іти? До матері страшно й на очи показати ся, але треба-ж добути три карб., а не то, Юлія Карлівна його з порожними руками і на поріг не пустить. А се йому гірш за все на сьвіті.

Міркував він, та й міркував, приміркував ось який простий, але певний спосіб. „Неня тепер“ мовив він собі на думці „третій місяць не здужає, з двору не виходить; значить — усяке може поняти віру, що вона вмерла. А щó, як я, не заходячи до дому, обійду усіх її знайомих да прохатиму на похорони? Не вже трох карбованців не зберу? Дурниця! Сама майорша Потолюєва дасть три карбованці! Ура! Добре! Я-ж тобі, паскудна чухонко, докажу, що я людина честна!“ З такою суще геніяльною думкою він рушив вдовж вулиці.

Другого дня о годині 10-ій ранком приятельки Марії Федорівни почали збирати ся на похорони її. Отже виобразіть собі, як вони з'умили ся, коли їх зустріла ніби померша Марія Федорівна і дякувала за память. Вона собі гадала, що приятельки, довідавшись, що вона збираєть ся виїздити, поприходили попрощати ся з нею. Небавом вона мусіла розчарувати ся. Спершу

одна, далі друга, третя, нарешті і всі вони розповіли, чого вони пошриходили.

Хоч як кріпила ся Марія Федорівна, а не спромогла ся дослухати до краю оповідання про вчики її Іполита. Повиганяла приятельок і послала Оксану по вчителя. Коли прийшов педагог, вона прохала його написати в поліцію обявку, що син її пронав, і зараз же одіслала її; а педагогови дала 20 коп., просячи купити за 15 коп. аркуш паперу гербового.

Того-ж дня у вечері поліція подала Марії Федорівні звістку, що Іполита знайшли, і питали ся, що з ним робити. Вона прохала того поліціянта, що приніс сю звістку, написати за неї, щоб Іполита замкнули в тюрму.

Другого дня Іполит з шнурком на руці, прикриваючись коротеньким плащем, під доглядом поліціянта ішов в Литовський замок.¹⁾ А по обіді того-ж дня за столом у Марії Федорівни сидів вчитель і писав просьбу до царя, щоб забрали в салдати сина її, вдови Хлюпиної, за непошанованне матері. На просьбу ту не загаяла ся і царська згода. І якось ранком Іполит вийшов з Литовського замку в гурті арештантів і пішов Московським шляхом на Оренбург. Ще не встиг Іполит зрахувати етапів між Петербургом а Москвою, як до Марії Федорівни прийшов той самий поліціянт і повідав їй, що вона арештована в своїй квартирі по наказу „Управы Благочинія“.²⁾ Стало ся се того саме дня, коли Марія Федорівна зібрала ся покинути осоружний їй Петербург. Поліціянт ввічливо поклонив ся і пішов, лишивши по собі слід, се-б то, лишивши біля брами вартового жовніра з поліції.

За тиждень після Лизиного весілля чоловік її, напучений Юлією Карлівною, написав і одіслав до міністра внутрішних справ просьбу. Міністер звелів по тій просьбі справити слідство; а слідство показало, що в просьбі була написана правда. Марію Федорівну взяли в арешт. Скінчивши слідство, її обвинуватили,

¹⁾ Тюрма в Петербурзі.

²⁾ Так звала ся поліція в Петербурзі.

що вона гнобила дітей свого чоловіка від першої жінки, хотіла позбавити їх батьківщини і перевести її на свого Іполита. За се і присудив їй суд, до віку жити в якійсь мубудь далекому жіночому монастирі.

Такий був кінець лихим хитрощам Марії Федорівни. Тепер вона, позбувшись усього, навіть волі, в тісній і темній келії „доживає наче щур той отруєний в порі“, як мовив автор „Подорожі Гулівера“.

Лизавета Іванівна, скінчивши свої справи граздливо, покинула на віки столицю і переїхала на село з своїм чоловіком: він вже не простий писар, а „Коллежській Регистраторъ“. Юлія Карлівна прохала взяти і її на село, хоч би за клішницю; але їй відмовили і лишилась вона в столиці держати, як і доти держала, відомий „інститут“.

Увесь повіт, ліпше мовити, уся губернія відали вже історію сумної Лизиної пригоди: через що усі сусіди стріли її з розгорненими обіймами яко героїню суцього романа.

Небавом занехаяне село почало оновляти ся. Лизин чоловік був добрим господарем, тим то і занехаяна господарка рушила знов. Одно слово: з приїздом Лизавети Іванівни усе ожило. Більш за всіх вагу її приїзду почув на собі безталанний сліпий Миколка. Вона з ним ні на хвилину не розлучалась; доглядала його, як заповіддівійша ненька, як найвіжнійша сестра.

Миколка, як і перше, ходив до церкви і з охотою справляв обовязки дяка і паламаря. Се була єдина його задушевна робота. Часто, вертаючись до господи з всеношньої служби пізною добою нічною, він тихо і невимовно журливо сьпівав: „Все упованіє моє на тя воздагаю, Мати Божа! Сохрани мя під кровом твоїм!...“

Перекладавав в Алуці в квітні 1896.

КАПИТАНША.

Року 1845-го, коли ото велика повідь зруйнувала половину Кремінчуку, а Крюків проте лишив ся непошкодженим, а в Києві вода досягла навіть Братського монастиря: так от того самого критичного року, під кінець місяця березія, виїхав я з Москви тульським, тоді тільки що викінченим, гостинцем. Їхав я — от ви на се уважайте — почтовими кіньми і візком; два тижні до Тули їхав я та тиждень до Орла; виходить аж три тижні! А вже чого тільки я не натерпів ся за отсі три тижні, так жадне перо того не спише! Сказати тільки те вам, що я, знаючи не з опису якогобудь туриста, а таки з власного досьвіду, скільки коштує на почтовій стації полумисок борщу та шматок хліба, і практично знаючи комфорт почтових стацій, виїздячи з Москви, чималий таки кошик набрав усяких солоних та копчених харчів. Так що-ж? Усе те добро мусів кинути на другій стації, се-б-то в Подольському; бо все те, такиж укуні зо мною, поринало кілька разів в брудній воді з снігу. Добророзум вимагав вернутись в Москву; так піді-ж ти, балакай з упертою головою. А я таки, між нами кажучи, в отсій „добродітелі“, се-б-то в упертості, яку ми з вічливости називаємо силою волі, позад своїх земляків не лишив ся... Так ото і подорожував я від Подольського до Тули на харчах сьв. Антонія, а там, з Тули до Орла, на тих самих харчах; бо хоч Тула й славетня рушницями та гармоніями, а ковбаснею проте похвастатись не може. Ну, тільки й добув я в Тулі, — та й то трудно було,

— ще солоного ляща, завезеного з берегів синього Дону, коли не з берегів ріки Уралю або Волги. От з отаким то провіантом я й доїхав до Орла. Став я було в готелю, тут-же таки біля поштової стації, та другого дня, як зрахував всі кошти, тільки жажнув ся: всього на всього лишило ся у мене в кишені три карбованці та дрібниці два четвертаки! Еге, а з Москви то взяв я з собою цілу сотню карбованців! Як таки з такою сумою не доїхати од Москви до Київа?! А отже так стало ся, що доїхав тільки до Орла; а тут, се-б-то в Орлі, і сїв, наче рак той на мілинї. Добре таки я замислив ся та по довгім міркуванню й пішов шукати заїздного двору. Знов біда: ріки Ока та Орлик затопили не те, що всі заїзди, а й більшу частину всього міста. Вернув ся я в свій номер ще сумніщий, ніж ішов. Сїв біля вікна та й думаю. Дивлюсь на двір: вулицею плуганить ся запряжена парокінь поганеньких коненят велика балагула; а побік неї йде в батіжком у руках невеличкий на зріст, пузатенький, з рижою борідкою чоловічок. Ага, приятелю, сам собі гадаю, от тебе то мені й треба. Відчинив я вікно та й гукаю:

— Гей, чоловіче! Молодчино!

Чоловічок зупинив ся, зняв шапку, подививсь на вікна в готелю, угледїв мене та й питає:

— Се ти, пане, гукав?

— Я.

— А що тобі треба? — питає.

— А от що. Ти фурман?

— Та вжеж!

— А з якої губернії?

— Тутешньої, пане, а повіту дмитрівського.

— А чи не хотїв би ти, голубе, на сьвятках дома побувати? [Се було на шостому тиждні великого посту].

— Як же не хотїти, пане? Звісно, хотїв би; та як його впорожні самому їхати?

— А хочеш, я тобі проїзжого знайду до Глухова?

— Та як же не хотїти? Та про мене хоч би й до Москви!

— Та чи знаєш ти Глухів?

— Щоб не знати? За Дмитрівським! Доводило ся нераз і в Києві бувати.

— А дорого-ж візьмеш?

— Од пуда, пане, чи як?

— Та хоч і од пуда.

— По два з половиною, пане!

— Добре, гаразд; тільки-ж так, щоб гроші в Глухові...

— Та задаточку-б, пане!...

— Та в Глухові-ж і задаточок буде!

Чоловічок почухав потилицю, подивив ся на мене трохи та й питає:

— А колиж, пане, їхати?

— Та про мене хоч і зараз!

— Зараз, пане, не можна: коненят трохи підгодувати треба.

— Так деж ти їх годувати-меш? Де тебе шукати?

— Та такиж тут, на вулиці. Бач, позаливало усї заїздні двори водою; деж його погодуєш?

Та так балакаючи, він підвернув коний до паркану та й почав розирягати.

Вийшов я до його на вулицю, обдививсь віз. Візок був добрячий, місткий, увесь вкритий наче жидівська бричка.

— Який же ти крам возиш на такій отсе посудині? — питаю його.

— Та який! Тепер от хоч би й вашу милость повезу, а сюди якусь панію привіз з Дмитрівського; до діток, чи що, приїхала; у якійсь школі чи в корпусі, каже. Ну, та вже що й злюча-ж, Господь з нею; тільки у неї і діла того, що з дівкою беть ся.

— Ну, а як? Сьогодні виїдем чи ні?

Чоловік поглянув на сонце та й каже:

— Краще, пане, переночуємо.

— Про мене, переночуємо, кажу я, та й пішов з нечевя блукати по місту.

Іду повз крамничку з тютюном; у вікні виставлені пачки тютюну з усякими на них малюнками і гармонія. Усякої всячини багато в моїй мандрівці мені не вбачало ся; дай лиш, думаю собі, куплю гармонію: буду хоч

дїтий по дворах тїшити. Купив я гармонію та й вернувся на квартиру та потім, відпочивши від гулянки, і завдав собі таке питання: а що, коли в мого глухівського приятеля, на котрого я покладав ся як на камінний мур, гроший не трапить ся, щó я тоді робити-му? Певно, в Глухові є в мене ще й другий приятель; на його можна мати певну надію. Він самої фарфоревої глини продає тисячів на сотню за рік; так чому на його не надїятись? Але в тім сила, що він пан, на всю губу, як там кажуть: до обїду в нього не можна вийти ні в чому більш, опріч фрака; так се то менї й не подобалось. Воно таки й справді чудно жити в селї й що дня прибиратись, — чорт зна' що! Ну, ще коли у кого похорони або весїлля чи там яке инше свята в родинї; а як так, то се вже більш не що, як дурне услїдовання англійського лордства. Так я, помізкувавши довгий час, написав лист у Київ, просячи, щóб послали до мене в Глухів гроший, а адресували щóб не на того приятеля, що торгує фарфоревою глиною, а на йменнє його сусїди, такого то ротмистра абшитованого.

Обладнавши все, як і слїд путньому чоловікови, другого дня, до схід сонця, упакувавшись на возї, я в гараздї і добрав ся до заїздного двору за двадцять п'ять верст від Орла. Тут би було як раз до дїла описати з усїма можливими подробицями заїздний двір; та коли отсю *tableau de genre* описував уже багато дехто, не тільки прозою, а навіть і віршами. то я вже й не насьмілююсь змагатись ні з ким з тих гулящих письменників, ні навіть з самим гомеровським описом віршами заїздного двору, надрюкованим не згадаю, в якїй часописи, що там порівнюють опис той з Іліадою.

В Кроми приїхали ми в ночі, а виїхали, ще й не днїло; тим то про місто Кроми нема чого менї й казати, хіба тільки те, що за полумисок пісного борщу взяли з мене коповика*) гроший, власне за те, що я ранше не поторгував ся. От і все, щó я можу сказати про Кроми.

Сонце вже височенько підбило ся, як я прокинув ся в своїм фургонї. Прокниув ся я, висунув го-

*) Се-б-то 50 коп.

лову, подививсь на сьвіт Божий та й питаю Єрмолай [се так звали мого фірмана], чи далеко до заїдного дому?

— А от — каже — спустимось за горбок, то й заїзд буде.

Позирнув я навкруги, думав, що й справді побачу де хоч маленький горбок; аж нічогоїсьнюко: рівнина, самісьнюка тобі одноманітна рівнина, перекраяна чорною смужкою поштового шляху, обтиканога денедє ражитою та смужастими перістими стовпами, що зовуть ся верствами.

Красовид, правду кажучи, такий, що не позавидуеш; а ще коли узяти на увагу мою мандрівку проєвільну, то й скучним навіть здасть ся. Що ти робити-меш? Читати нічого, думати ні про що [тоді ше я не складав оповідань]. От я полежу, полежу в фуртоні та й вилізу з нього, пройду верству-дві, та й знов в фуртон; пограю на гармонії, а Єрмолай потанцює [він сливе на „ковла“ й не сїдав; все йде собі біля коненят]. То се, коли я заграю собі на гармонії, то він і піде танцювати, спершу злегенька, далі швидче; а коли розібрало його, так, повернувшись до мене, він майже кричить:

— Ліпше, пане, ліпше!

Я йому ліпше і заграю, а він ліпше танцює; а тим часом глянь: і заїзд.

Отак ми з Єрмолаєм й каланали і час і дорогу до самої Есмані [перша станція в Чернигів]. Ледві перешли межу Орловської губернії, як уже й декорация змінилась: замість ракити понад дорогою красують ся високі розлогі верби; вже в першій селі Чернигівщини хатки біленькі, укриті соломою, з димарями, а не сірі, рублені і не обмазані хати; одежа, мова, твар — усе, як єсть, инше. Уся ота одміна стає на протязі двадцяти верстов; за одну годину ви вже почуваете себе немов у другій атмосфері. Що-до мене, то я почував себе так кожен раз, коли доводилось їхати отсією дорогою. Ідучи з Київа через Чернигів, хоч і вбачим себе по той бік Десни уже не на Україні, але там всеж є хоч слабенька інтонація; а що між Есманю й Глуховим, то аж ніякісьнюкої. Верстов за дві чи за три за

Есманю побачив я вправоруч недалеко від шляху уже не сірий рублений, з високою брамою заїзд, а білу під солом'яною покрівлею корчму під вербами. Вид тієї корчми нагадав мені пісню, що чув я ще дитиною :

Ой у полі верба,
Під вербою корчма.

Завидна ще можна-б було доїхати до Глухова ; але корчма так мені уподобалась, що я прохав Єрмолая стати тут на нічліг, до чого він залюбки згодився, бо в корчмі, як він казав, усе дешевше, ніж у місті.

Порівнявшись з корчмою, зупинились ми. Бачу, чоловік стоїть і на нас жадної уваги не звертає. Одягнений він був якось чудно : у сіру салдатську шинелю, підперезаний замість поясом солом'яним перевеслом, в чорній смушевій шапці і з граблями в руках. Виліз я з балагули, підійшов до нього та й питаю :

— Ти хазяїн ?

— А вжеж хазяїн, — відповів він, ледво тільки скинувши на мене оком.

— Ну, а сіно в тебе є ?

— А вжеж є.

— І овес є ?

— А вжеж є.

— А повечеряти буде що ?

— А вжеж буде.

Потім чоловік той повернув ся до мого фірмана і зовсім не ласкаво мовив до його :

— Чого-ж ти стоїш там, гаво московська, чом не заїдиш ? — і сам пішов одчиняти браму корчми.

Мені вподобав ся оригінальний земляк, яко орандар заїзду на великім шляху, особливо після орловських орандарів, що зустрічають тебе, за пів верств знявши шапку, кланяють ся, божуть ся, що в них все є, окрім пташиного молока ; а на ділі буде тільки овес та гниле сіно ; а повечеряти чи пообідати, найпаче у великий піст, і не думай : дадуть тобі борщу з смердючою слією та й здеруть коповика гроший, коли ранше не поторгуєш ся. Поки неохочий до балачки хазяїн одчиняв та зачинав браму, я тим часом пішов трохи розламати ноги, стерплі від довгої сидні.

Корчма була гарно вибілена, а біля вікон підведено червонасто-жовтою глиною. Пристроєні до неї повітки, чи т. зв. стодола, теж чепурно вимазана жовтою глиною; взагалі по виду корчми знати було, що через кілька днів у людей буде велике свята. По другий бік корчми видно було тин, що стояв як раз біля будівлі. Я наблизився: за тином дві баби копали грядки; одна щось розказувала, а друга так давінко та просто сьміялась, що я й сам мимохить зареготав. Та, що розказувала, була молодиця не першої вже молодости; а та, що сьміялась, тільки що розцвіла чорнобрива красуня; здавалося, вона доня старійшої, а не подруга. Не встиг я роздвигтись як слід на них та наслухатись сьміху гармонічного красуні тієї, як зава причілка вийшов хазяїн і покликав їх у хату варити вечерю. Я й собі за ними в хату. Біля дверей зустрівся я з хазяїном. Він побажав мені доброго здоров'я і запрохав до сьвітлиці. Я ввійшов в простору, гарно вибілену хату, розділену впововж, немов стіною, кахольною грубою [биронівщина]. Кругом попід стінами стояли лавки або ослони, а між ними дубовий гарно вижитий стіл; на покуті висів образ, затиканий свіжою вербою та сухою мятою й васильками.

— Сідайте, просимо, — промовив хазяїн, скидаючи шапку: — Здесь ми самі живемо, — додав він, — а для такого народу у нас є друга хата.

— А що, пане господарю! — питаю його, сідаючи на лавку: — можна у вас розжитись на горілку?

— Чому-ж не можна! Вам пів кварти чи всю квартиру? — спитав він.

— Та хоч пів кварти на перший раз.

— Добре, — сказав він і пішов в хату.

Скоро він вернув ся з чаркою й графином, а за ним ішла з полумиском й рушником у руках весела городниця. То була на пречудо хороша чорнява дівчина, років шіснацяти або п'ятнацяти, струнка та гнучка, як молода тополя; волосє її густе, блискуче, повязане було оксамітовою стрічкою і завітчане свіжим зеленим барвінком.

Вона заслала рушником край столу, поставила полумисок з якоюсь солоною рибою, положила на стіл

дві скибки пшенишного хліба, усміхнулась і вийшла з хати. Провівши очима красуню, я повернув ся до хазяїна :

— А що, земляче, чи не випити нам по чарці горілки ?

— Та чому-ж не випити ? — одповів він, сідаючи на ослоні.

Випив я горілки, почастивав і хазяїна ; трохи згодом, ще раз почастивавши його, і питаю :

— Здаєть ся, пан господар служив у Москалях ?

— А вжеж служив.

— То-то ти так знатно по московському балакаєш !

— Отак пак ! Шість років стояли у Володимирській губернії, та щоб не виучитись балакати по московському !

Добряга не спостеріг мого жарту. Я йому за те ще чарку горілки насипав.

— Мабуть і під Француза ходив, думка моя ?

Про се спитав я тим, що примітив голубу стяжечку, нашиту на шинелі у його.

— А вжеж ходив, — відповів він.

— Чимало-ж мабуть ти їх, проклятих, насадив на штик ?

— Аж ні єдиного !

— Як же се так сталось ? — не без здивування питаю його.

— Я був у музиках, — відповів він.

Се мене ще більш здивувало, бо на тварі у його та взагалі в руках не примітно було нічого такого, з чого-б можна було пізнати віртуоза.

— А на чому-ж ти грав ? — питаю його.

— На барабані, — відповів він, не міняючи речі.

— Та й на тім гучнім струменті ледві чи відзначив ся ти, — подумав я, дивлячись на його чесний та виразний профіль ; а він сидів собі на ослоні і, зігнувшись, дригав ногами, так наче та мала дитина. Я гадав собі, та таки й не без приводу, що почую від нього про якінебудь лицарські події в боях, про яку-будь пригоду, таку, що про неї ніде нічого не прочитаєш, навіть у „Запискахъ русскаго офицера“ ; аж ні : він був музикою та в додачу ще й не

брехуном. Але я все ще не кидав надії вивести його на оповідання, запросивши його ще по одній чарці. Він охоче згодився до чарки і, коли він колою від шнелі обтер свої білі вуси та крякнув, я й питаю його, немов би невмишно:

— А в німецьких землях та у Франції таки не довелося бути?

— Довелось. У Франції, в самій, два роки стояли.

— Як же ти балакав з Французами?

— По французькому, — відказав він, не запинаючись; та й каже трохи згодом далі:

— Я й по французькому і по німецькому вмю. Ще десятого году, як ми вертались зпід Турка, один Венгерець мене навчив, царство йому небесне! Я, казати, правду, по всякому вмю, — додав він самозадоволено. — Наприклад, таборуємо ми таки під самим Парижем: тут і Прусак, тут тобі й Цесарець і Англичанин, як той рак, червоний, і Швед синьополий: і Бог його знає, відкиля той Швед прийшов? До самого Парижа його не видно було, а тут мов із землі виріс. От, вони гуляють по табору та між собою по своїому розмовляють. От, кажуть: Бог дасть, завтра ввійдемо в Париж, а там, комрад, і махен вейн, і закусямо, комрад, і мамзельхен лібер, і всього в волю. А я хожу собі між ними, вуси покручую та думаю: не хвалітесь, комради; побачимо, що з того буде! Через день чи через два одягли нас, вистроїли, перевели через Париж церемоніяльним маршем, не дали й води напитися; уже верств двацять за Парижем дали нам дух перевести. От, я підхожу до цїсаря та й кажу до його по цїсарському: А що, комрад? Знатне, кажу, місто Париж: і вейну і мамзельхен, — всього, кажу, в волю.

— Одер дейфель! — каже, — щоб він їм до тла вигорів!

— Того-ж, — кажу йому по цїсарському: — було-б не хвалити ся, ідучи на рать.

— А як, земляче, чи є яканебудь ріжниця між французькою й німецькою мовою? — питаю його.

— Малность ріжниці! Та так, що, коли вмієш добре по німецькому, то й з Французом можна побалакати; малность ріжниці, — знову сказав він, покручуючи свої білі вуси.

Тоді саме одхилила ся занавіска від закутка, і в хату ввійшла з сьвічкою в руках та сама жінка, що я мельки бачив на городі. Вона була по городянському чепурно одягнена; не молода вже жінка, висока на зріст, з бистрими чорними глибоко впалими очима, а взагалі з привабливим і виразним лицем. Вона постановила на стіл сьвічку, глянула на мого розмовника і, удаючись до мене, промовила чистою російською мовою.

— Не частуйте його, будьте ласкаві, а то він вам і одпочити не дасть. Іди лиш краще та лягай спати, — промовила вона, удаючись до нього.

— Мовчи лиш ти, капітанша! Ма... — мовив мій розмовник і по хвилі додав, усміхаючись:

— Матері твоєї чарка горілки!

Мовчки вона подивила ся на нього і знов пішла за занавіску.

— Се жінка твоя? — спитав я хазяїна.

— Жінка, — відповів він.

— На щó-ж ти її капітаншою зवेश?

— Та се я так, жартуючи... А правду кажучи, то вона таки й є капітанша, та ще й не проста, а лейбгвардійська, — додав він немов сам про себе і так тихо та хутко, що я на силу міг почути та розібрати.

Піддрочувало мене розпитати в нього, через що вона капітанша, та ще й лейбгвардійська; але він так похмуро звів на груди свої білі вуси, що кожне питання про капітаншу здавало ся мені не на часі, навіть і нахабним.

Недовго посиділи ми мовчки, як знов вийшла та-ж таки жінка і постановила на столі юшку з якоюсь дрібною рибкою, дуже смачну. Повечеряв я, подякував хазяїнам та й пішов у свій фургон спати. Довго я не засипав: оте слово „капітанша“ довго не давало мені спати. Зо мною таке часто трапляєть ся; та воно, мабуть, і з усяким теж: на яким-небудь простім слові заснуєш цілу драматичну фантазію, не згірш славетного

в сій ділі поважаного Н. К. Так і тепер стало ся: слово „капитанша“ поділило ся вже у мене на дії, картини, одміни, і драма затого вже трохи не розвила ся в страшенну катастрофу, коли мої творчі вії почали злипати ся, а сам я заснув глибоким сном.

Доки ми подорожували в Орла до отсієї цікавої корчми, я що ранку просипав ся в дорозі. Догадливий Ёрмолай ніколи не будив мене, та й ні за чим було будити. Ще в Кромах, після дорогого борщу, я дав йому на дорогу три карбованці; і він усю дорогу й розплачував ся за все, що я пив і їв на кожнім заїзді. Я-ж собі спав сном праведника і прокидав ся завжді в дорозі. Прокинувшись, я иноді знов засипав, не вважаючи, що колеса стукотять, а віз колихає; просипав ся вже на заїзді. Після нескінченої драми на тему „Капитанши“ другого дня я проснув ся вже не рано і спав собі і не чув ні колихання від воза ні холоду ранкового повітря: прислухав ся і не чув нічого навкруги себе, навіть не чув, щоб колеса стугоніли.

— Хибаж таки ми вже стацию переїхали? — кажу собі на думці. — Та ні, не може се бути! Аджеж ми повинні були-б бути в мого приятеля у слободі біля Глухова, а не на заїзнім дворі. Воно правда, з вечора учора я не розказав Ёрмолаю дороги; а він, дурепа, не розбудив мене, як виїхали в корчми. З такою мудрою думкою я було знов задрімав; але Ёрмолай мабуть вгадав якось мою думку та, підійшовши до воза, й каже:

— Пане! Чуєте, пане!

— А чого, Ёрмолаю?

— Ви спите? — питає.

— Сплю, — кажу.

— Пора вставати!

— Добре, встаю. А може що таке трапилось?

— Та ні, нічого. Дякувати Бога, все гаразд.

— Ну, так чого-ж ти? Обідай собі з Богом.

— Які тут обіди, пане! У нас нічим і за вчорашню вечерю заплатити, бо я всі гроші, і свої й ваші, видав.

— Так таки нічого й не зістало ся?

— Ні копійчки!

— Цогано, — думаю, а потім і питаю його: —
А коні у тебе нагородвані?

— Коні нагородвані: наймит нічого не тямить; що
спитаєш, усе дає.

— То й добре! Піди-ж, скажи йому, щоб самовар
нагрів; я зараз прийду.

Пішов Єрмолай.

Ото, як переїздив я Тулу, так в ресторані під-
ходить до мене якийсь не дуже тверезий чоловік і на-
кидає нову рушницю в одну цівку за три карбованці.
Я, абиб одчепитись від нього, даю йому карбованця.
Він, не промовивши ні слова, пішов з хати; але трохи
згодом вернув ся і питає мене, чи я жартую з ним, чи
справді кажу. Я кажу: справді. Подумав він трохи та
й каже: „А коли справді, так от вам рушниця, давайте
гроші“. Оддав я йому карбованця, а рушницю поклав
на столі, навіть не подивившись добре на неї, як на
річ, цілком мені непотрібну. Чи можна-ж було мені
тоді вгадати, що та рушниця, майже силоміць придбана,
стане мені в пригоді і стане отаким робом, який я тепер
призначив.

Виліз я з своєї переїздної відпочивальні, пішов
до колодязя, умив ся, причепурив ся трохи та й пішов
у хату. На столі стояв вже самовар, а вчорашня капи-
танша чистим рушником втирала велику фарфорову
чашку чайну. Я привитав ся на добрий день, і вона
мене привитала.

— А деж се ваш господар?

— А він ще з ранку поїхав до дідича, в котрого
ми орендуємо отсю корчму.

— А як прізвище того дідича? Далеко він відсіль
живе?

— Абшитований ротмістер Н. Н., живе майже
біля самого міста.

— Так се-ж і єсть мій приятель, єдина моя на-
дія, — думаю собі та, удаючись до хазяйки, питаю, як
вона гадає: скоро її господар вернеть ся?

— Та думка, що скоро, коли не загає Виктор
Олександрович: йому там нічого довго робити; від-

дати гроші та бочку горілки взяти. Та вам чого-ж його чекати, можна й зо мною розплатити ся.

— В тому то й сила, що не можна, — кажу собі на думці, а в голоси мовив: — Та мені-б ще раз хотіло ся-б його побачити та побалакати: він, здаєсь, добрий дідусь.

— Прекрасна він людина! — відповіла вона, примітно хвилюючись.

— Шкода буде, коли я його не діждуся. Та мені, правда, поспішати нікуди. Чи не хочете зо мною чашочку чаю випити?

— Щиро дякую! Ми вже пили чай, — відповіла вона, злегенька поклонившись головою.

Незвичайно вподобались мені в отій молодиці простій її прості, а граціозні рухи і бездоганна чистота, починаючи з платка і до черевиків. Заким я міркував, чим би її загаяти в хаті, вона згорнула рушник, положила його на стіл, а сама вийшла за полог.

Напившись чаю, вийшов я з хати полюбуватись весняним ранком; але він уже зник у предвчності, а на його наступило квітеньське прекрасне тепле півдня. Обійшов я кругом корчму та й зупинив ся біля тину. За тиною, як і вчора, мої хазяйки копали грядки.

Я питаю у старійшої:

— Що отсе, ваша доня?

— Еге, — відповіла вона якось несміло.

— А як її зовуть?

— Оленою.

— Олено! — повернув ся я до дівчини, — ти змієш грати на гармонії?

— Ні, не вмю, — відповіла вона спиняючись.

— Хочеш, я тебе навчу.

— А деж ви гармонії візьмете?

— Се вже не твоє діло; хочеш навчитись?

— Хочу, навчіть, — каже вона почервоївши.

Виніс я гармонію, і лекція почалась.

Стало знати, що учениця спосібна. Мати її очевидячки раділа тому.

А ми з таким усердем трудили ся за гармонією, що не помітили, коли й орендар приїхав до дому, та, наближаючись до нас, гукнув :

— Оттака ловись! Добрі люди до плащаниці знаменують ся, а вони он що виробляють! — та, підійшовши до мене, узяв у мене з рук гармонію, повертів її та й каже :

— Славна штука! Де ви її купили?

— В Орлі, — кажу.

— А дорого? — питає, вертаючи мені гармонію.

— Карбованця дав.

— Гм... А ну, заграй, Олено!

Я подав дівчині гармонію; вона взяла на ній декілька акордів. Старий усьміхнув ся та, повертаючись до мене, й питає :

— Чи не продажня у вас отся музика?

— Продать то я її не продам; а, коли хоче Олена, то я їй сю музику подарую. А ти, старий, коли хочеш, купи у мене рушницю.

Старий замислив ся, а я йому далі :

— Рушниця гарна, справжня тувльська!

— Та на чорта вона мені — ваша тувльська рушниця, коли я з неї й стреляти не вмію.

Я покликав його на бік та й кажу йому, в чім діло. Він послухав мене, усьміхнув ся та й каже весело :

— Олено, музика наша! Неси в хату!

— Тількиж чуєте, — додав я, — гармонію я дарую, а не продаю.

— Добре, добре! — весело гомонів старий: — Просимо милости в хату! Ідїть і ви, хазяйки мої нечепурні, — додав він до жінок.

Покинули вони грядки та юрбою усі й пішли в хату. Попереду поважно ішов наш хазяїн. Він був одягнений не по вчорашньому вже, в салдатську шинелю, а в синій жупан з тонкого сукна, підперезаний широким червоним поясом і в чорній високій смушевій шапці. В сьому убранні він здавав ся стародавнім українським міщанином або ж заміжним козаком.

Йдучи я нишком сказав Єрмолаю, щоб запрягав коний; а, ввійшовши в хату, спитав хазяїна, чи за-

став він дома Виктора Олександровича. Він мені одповів так, як на саме звичайне питання; що застав, а що той збираєть ся до якогось сусіди на сьвятки.

— Скавано, бурлака, людина самотня, то йому й сьвято не в сьвято, — додав хазяїн: — Усього в нього наварено, напечено, наготовлено, а пообідати ні з ким. А ви, добродію, жонаті, чи ні? — питає мене.

Я одповів, що ні.

— Женіть ся, добродію, невідмінно женіть ся, бо нудно буде старіти ся одинокому.

Заки ми так балакали з хазяїном, хазяїнка застилала стіл, а Олена за занавіскою грала на гармонії. Коли вже горілка й закуска були на столі, у хату ввійшов Єрмолай та й каже, що коні готові вже. Я звелів йому принести рушницю, а тим часом розпитував, як ближше проїхати до Виктора Олександровича. Хазяїн, розказавши мені з усіма подробицями дорогу, запросив випити чарку горілки та закусити на дорогу. Я подякував, указуючи на великодню суботу, а справді через те, що було ще дуже рано. Хазяїн не схотів брати моєї рушниці і став давати гроші за гармонію. Я, розуміє ся, теж не згожував ся. Вони з жінкою всеж таки припрошували мене випити та закусити на дорогу, додаючи, що Бог простить подорожньому чоловікови і т. и.; алеж я не піддав ся їх доказам, попросивсь з ними, як з давніми знайомими і поїхав шукати хутору Виктора Олександровича.

Не доїздячи верств зо дві до Глухова, вправоруч од шляху чорніє невеличкий березовий гайок, а до того гайка повилась вузенька доріжка. Вона то й довела прямо на хутір Виктора Олександровича.

Хутір Виктора Олександровича, наче за занавіскою, стояв за гайком. Наблизившись до гаю, я почув якийсь невразний шум. Відповідно тому, як ми наближались, він все дужчав; трохи згодом можна було мені добре розібрати, що шум ішов з водопаду. І справді я не помилив ся. Поміж білими березами денече виграла на сонці блискуча вода; а, як виїхали з гаю, передо мною розгорнув ся широкий став з греблею, що на половину ховала ся поміж старими величезними вер-

бами. По той бік ставу, майже на березі, виширли за дерев білі хатки, відбиваючись в воді; а між хатками білів під почорнілим солом'яним дахом з гайстровим гніздом великий на четверо вікон панський будинок, перед котрим стояв величезний гил'ястий граб. За хутором, по згірю ішов родючий сад, обсажений старими березами; на шпилью гори на голубому фоні неба маячив вітряк на шестеро крил, а ліворуч від його на похові і виринали на масаковому обрії в синім тумані місто Глухів.

По греблі, між вербами, повагом пожував сам господар отсього скромного красовиду: на йому був смушевий кожух, покритий сірим німецьким сукном, червоний пояс і чорна смушева шапка. Побачивши мій фурґон, як він показав ся із гаю, він зупинив ся і, заслонивши рукою немов козирком очі від сонця, дививсь на мій незграбний еквіпаж.

— Викторє Олександровичу! — гукнув я до його, не вилазячи з своєї будки.

Він ще дужче начав придивлятись.

— Як здоровлячко, Викторє Олександровичу! — знов крикнув я йому, все ще не показуючись.

— Та який там сатана гукає, а не вилазить на сьвіт божий? — озяв ся він ніби з серцем.

— Та не сатана се, а я, Викторє Олександровичу, — кажу я, вилазячи з воза.

— Так ти-б так і казав! А то репетує, а не показуєть ся, — промовив він.

Ми обнялись, поцілувались.

— От молодець! От так козак! — скрикнув він: — Спасибіг, спасибіг! А я вже думав, що ти неодмінно одуриш, та вже думав сьогодня на ніч поїхати до Семена Максимовича стрічати сьвято; а ти таки й приїхав. Ну, спасибіг же, спасибіг тобі! Тепер не треба й фракa шукати.

— Ну, як же ви живете, що порабляєте, Викторє Олександровичу?

— Та що-ж я порабляю! От другий тиждень, як підняв заставку та й гуляю по греблі, як собака на ланцюзі. Бог її знає, звідкиля отся вода береть ся; так

і надає й надає! — говорив він та, взявши мене за руку, додав:

— Ну, а тепер просимо до хати. А ти, голубе, — промовив він до Єрмолая: — їдь прямо до стайні, спиташ там кучера Артема та й бери в нього всього, чого твоя душа хоче.

Цанський будинок і з окола й з середини тільки й одрізняв ся, що своєю просторістю. Та й сам цан, правду кажучи, мало чим відрізняв ся від своїх крешаків, хіба тим тільки, що носив червону сорочку шовкову та чорні плісові штани, а в сьвята надягав фрак та їздив обідати до свого маніжного сусіди, — та й більш нічим. Цивно, учив ся він у ніженським лицей в одні часи з незабутнім нашим Гоголем; далі служив десь у гусарах, та так, що колишнього виховання не лишило ся й тіни. Років пять тому буде, як покинув він службу; але й тепер ще ладен був би „погусарити“ при нагоді; нарікав тільки на знесилле фізичне, на біль голови з похмілля; але се на мою думку трапляло ся мабуть через те, що практики бракувало. Грав він на бандурі немов справжній бандурист, а у вільний час компонував жалісні українські романи; один з них завів звісний композитор на ноти. Щоб лишити собі самобутність творів, він окрім байок Федра, переложених ще „во время оно“ славетним Барковим, нічого ніколи не читав, тільки инколи брав в руки Хераскового „Царя, или спасеннаго Новгорода“. Щоб повнійш його схарактеризувати, треба додати ще: він зовсім відгородив себе від впливу або услідовання на ниві письменства. Жив самотою в країні, занадто придатний до польовання; але був запеклим ворогом польовань і мисливців називав шкуролупами та собачниками.

Ні хулавим поведженнєм, ні привабностю твари мій приятель не видавав ся. На смуглій та вісною подябобаній твари його було стільки веселой простоти душевної, що без утіхи на його не можна було дивитись, найпаче коли він розповідав якунебудь українську побрехеньку або передражнявав когобудь з своїх сусід: найприроднійшою мімікою орудував він до високого ступня.

Чоловік він був уже не молодого віку; алеж і старим бурлакою не можна ще було його назвати, хоч і наближався вже до сеї категорії. До життя самотнього він так вже звик, що про одружіння й не споминав ніколи. На сучасне виховання панночок взагалі, а сусідок тим паче, дивився він по своєму, се-б-то зкоса. Вважаючи на його оригінальний погляд на речі, не можна було й гадати, щоб він колинебудь побрався; алеж не так сталося: не далі, як через рік після того, як ми бачились, він одружився і в сій справі так само, як у письменстві, вийшов самотійним.

Треба додати, що до своїх „підданих“ він був наче той батько в родині: брав з них лише те, що було йому неминуче потрібно на прожиток. До щоденного прожитку ні одних примх у його не було; та й взагалі видатки його були незвичайно обмежувані; з сього боку його можна було брати за добрий приклад.

— Бабусю! — гукнув господар, увійшовши в хату.

На голос його увійшла чепуренька в сільськім убранню бабуся.

— Самовар! Чаю! Та й инше що... догадалась?

Бабуся кивнула головою й вийшла з хати.

— І яка-ж ти гарна людина, прямо й сказати не вмю! — гомонів він, обіймаючи мене та садовлячи на широкій дубовій лавці. Тепер другого такого чоловіка й з ліхтарем не знайдеш: дав слово і додержав його! Далєбіг, не знайдеш такого другого!

Я мовчки стискав йому руку та хитав головою. Заким ми любязно отак балакали, на столі зашумів самовар. Чепурна бабуся перетирала шклянки, а господар, покинувши мене, узяв ся одтикати пляшку, на котрій на етикеті красувалися готичні літери, з яких складалося слово: „коньяк“.

— Шкода, що ти не застав тут стрілкового батальону, — говорив він, становлячи на стіл одіткнуту пляшку: — на тім тиждні тільки виступив; а що за вдані хлопці! Здебільша Шведи. Диво, які люди: виховані, освічені. А вже погуляти чи „угла загнути“,*)

*) Граючи в карти. — *Прим. ред.*

так прямо тобі суші гусари; найпаче поручник Штрем, прямо геніяльна голова!

Закли він вихваляв поручника Штрема і його товаришів, бабуся поналивала у склянки чай, а ми приїли до столу. Винивши по стакану, Віктор Олександрович повернув ся до мене та й каже:

— Розкажи-ж мені про свою мандрівку; ти-ж чоловік примітливий; гадаю: багато чого цікавого спостеріг?

— Найцікавійше. — кажу, — за всю свою мандрівку: корчма ваша біля Есмані; а корчмар, ваш посесор і поготів.

— Ба! Се Омелько Туман! Так ви з ним познайомились?

— Я в нього ночував, ще й на віру.

— Се-ж як на віру!

Я йому розповів історію своїх фінансів.

— Погано! — промовив він з малою увагою, а далі, трохи помовчавши, й каже:

— А знаєте, отой старий інвалід Омелько Туман — людина цікава, та ще й оригінал чисто української вдачі. Він не оповідав вам, як він спізнавсь з Блюхером або як вони через Париж промашпрували?

— Про Париж оповідав, а про Блюхера ні.

— Як же се так? Мабуть жінка перебила?

Я запевнив його догадку.

І певно він звав її капітаншою?

— Дійсно так.

— Бач, як я знаю свого орандаря, як ти кажеш, посесора. Знай же ти, що під отсією грубюю корою криється найвеличнійша, найблагороднійша душа. Його жінка, що він жартома зове капітаншою, — се його годованка з самого малечку. Нехай гуляючи я вам розкажу сю історію. Він одночасний служака й однополчанець моему батькови: так мій покійник без утіхи на серці і оповідати про його пригоди не міг. А найкраще: подарую я тобі рукопис, написаний словами покійного батька; там ти не знайдеш ніже єдиного словечка вигадки, — сама гола правда. Я її думав було надрукувати, та нотім роздумав: ще якийнебудь барон.

Брамбеус захоче на мені язик гострити або прямо назове її нікчемною вигадкою; а для мене се гірше ножа гострого. А ти її хоч і друкуй, тільки за своїм йменням, щоб я лишивсь з боку. Я її тобі завтра й знайду; вона у мене десь схована, та й сам не згадаю, де. Треба спитати бабусі: вона в мене вєсьому хазяйка. А дочку його бачив? — додав він, усміхаючись.

— Бачив, — кажу.

— А що, правда, красуня?

— Суцця красуня та, хоч і одягнена по селянськи, але на мужичку селянку не схожа.

— На мужичку! Гм... вона на царівну, а не на мужичку скидаєть ся! А як ти гадаєш, — додав він, пильно дивлючись мені в вічі: — чи можна такому значному чоловікови, як я наприклад, назвати її своєю жінкою, га?

— Чому-ж ні, коли вона й справді така хороша в усьому, як з виду.

— Така, справді така в усьому! — відповів він з захватом: — Моє серце радіє, що я надібав хоч одну людину з однаковими думками, як і мої, — що-до справжнього її від кого незалежного семейного життя; а то самі прилики та прилики. Все життє стоїть на обошльнїм обдурюванні, се-б-то приликах! — додав він, допиваючи чай.

— Одно тільки здалось мені чудним... — кажу я.

— А що саме?

— Та те, що вона для корчми дуже вже невинна; наприклад: вона аж до сьогоднішнього дня не відала, що є на сьвітї „гармонія“; суцця дикарка!

— Отсе то власне мені й до вподоби! Яким чином вона сьогодні знайшла таке велике відкриттє? Чи не ви тому допомогли?

— Еге, я! Я їй подарував гармонію.

Гостинний хазяїн глянув на мене зпід лоба та й промовив, покручуючи вуса:

— Носить же вас чорт з вашими гармоніями! Тільки добрих людей з пуття збиваєть! Ну, скажи, будь ласкав, чи то-ж їй, такій принцесї, пристала твоя дурна гармонія? Вона-ж її збезобразить; се-ж однаково,

як би огрядну орловську бабу посадити за Ліхтенталівські клавикорди! Сьогодні-ж одберу й спалю! — Бабусю! — гукнув він.

Ввійшла бабуся.

— Пошліть Максима в корчму, нехай він принесе мені музику. Або ні, не треба! Я сам поїду!

Хазяїн хутко надів шапку і озвався, виходячи з хати :

— Бабусю! Знайди та дай їм синій папір; знаєш, — той, що я недавно читав Іллі Карповичу?

— Добре, памятаю, — відповіла бабуся: — Гарзд, що ви сказали, а то я вже хотіла його сьогодні повернути в хазяйство.

— І добре-б зробила! Віддай же тепер їм, коли не встигла повернути в діло. Прощайте! — промовив він, удаючись до мене й виходячи, гарзд дверима грюкнувши.

Мені стало так ніяково, наче соромно, що я вже думав було кликнути Єрмолая, щоб лаштував „колісницю“; та передумав, власне через те, що ні з чим було рушити. По волі чи по неволі мусів я вибачити своєму Амфитрионові за його оригінально та суто хуторянську вихватку; а себе виводив тим, що в житті частенько трапляється нам ще й не такі пригоди вибачати, і не тільки за служби, а так, як кажуть: за крутих обставин та навіть і без усяких обставин. Доки я віддавав ся таким великодушним думкам, бабуся принесла й поклала на столі перед мене товстенький такий суверток синього паперу, звязаний навхрест рожевою стяжечкою, а сама стала мовчки прибирати посуду зі столу. Запалив я цигару [за тих часів я ще цигари палив], розв'язав суверток, розгорнув його, сів біля столу на лаві, умисно не дозволяючи собі ніякого комфорту, се-б-то просто горизонтального положення, щоб не вчинити неввічливости та не заснути на авторових очах за першою-ж сторінкою його твору скромного.

Взяв ся я читати. Назва була така :

КАПИТАНША, або високодушний салдат.

Оповідання очевидця.

Подарувавши Європі спокій, наше військо маширувало до господи. За гуртом маширував і наш завзятий піхотний полк №^о. Полковий наш ад'ютант був майстер на всі руки. Наприклад: наш брат-простота всього збувсь на Ніжкень та Францужанок, другий з опалу і материне благословенне по боку торохнув; а він собі нишком-тишком складав копійчину за копійчиною та збирав всяку дрібничку; а та дрібничка все була не що инше, як рідкості: золото та діамант, а більш нічого! Між иншими рідкостями вивіз він до дому й жокея, чи як він ще його звав, паж, Француза.

Ну, чи жокей чи паж, се все однаково; а тільки діло в тім, що отсей паж був хлопець дивної краси і соромливий, як пайбезблазнійша дівчина. Він звав його, — гаразд не скажу, — Альфредом чи Альбертом; а полкові музики, се вже знаю добре, звали його Володьком, а за музиками, признаться, й наш брат, се-б-то хто при „офіції“, теж за Володька його вважали: бачте, своє рідне якось до серця ближше, та ще як не будеш годів зо два, зо три у ріднім краї. Повірте, як увійшли в російські границі, так перший заїздний двір, хоч який він ні загижений, а здав ся мені кращим всякого французького готелю. Звісно, все отсе забубони; але як для кого, а для мене отсі самі забубони мають якусь свою привабливість. Жив наш ад'ютант, як і взагалі живуть скупяги, під запорами. Товариші одвідували його хіба що як справа, та й то яка важна дуже; тим то його хатне життє мало кому було відоме. Проте чутка ходила, що він вкуці з Володьком і чай не й вечеряє [обідав він що дня в полкового командиря]; але то ще поки-що була тільки чутка. Один одним чоловік, що одвідував що дня ад'ютантову квартиру, був барабанний староста. Ходив він до його не так по обовязку, як задля Володька.

Барабанний староста був природній наш брат-Українець і оригінал такий, що другого такого мені й стрі-

вати не трапляло ся. Забрав він собі в голову, що краще його не тільки на весь полк, а й на весь корпус ніхто не знає ні французької, ні німецької мови; а коли було считаєш його, чи є яка різниця між французькою й німецькою мовою, то так навсправжки й одкаже:

— Малність! Коли хто добре знає французьку мову, то може балакати й по німецькому.

Так отсей чудак і взяв ся в поході навчити Володька московській мові; а він її стільки знав, як наш хуторянин, що ніколи й бороди московської не бачив. Хоч і стояв староста шість років у владимірській губернії, але се йому мало що помогло: таким таки чистим Українцем він і зостав ся. Колиб Володько справді надумав був учитись у його московській мові, то став би похожим на того Англичанина, з котрим стала ся ось яка пригода: Заманулось йому навчитись балакати по московському; от він, щоб досягти скорійше своєї мети, поселив ся на літо в селі та й з'єднав ся з попом, щоб той до зими навчив його справжній, ґрунтовній мові московській. Піп і навчив його по нашому церковному. Вертаєть ся зимою Англичанин до столиці та в моднім салоні і пустив якесь bon mot по церковному. Пані так і покотилась з реготу. Він так і стеряв ся. Не такого ефекту він ждав від свого bon mot. Засоромив ся бідолашний та й ніяк не второпає, що-б воно значило; та вже потім йому з'ясували.

З Французиком Володьком могло було так само статись, що й з чудним Британцем. Але стало ся не те, а ось що: За похід Французик, не вважаючи на похмуру та мовчазну барабанщикову вдачу, так звик до його, як тільки дитина до матери може звикнути. Чудні речі діють ся на світі: наприклад Туман, барабанний староста [так його прозивали, так і ми його будемо звати], зовсім був людина не французької вдачі, а припав же до серця вітрогонному Французови, та ще й як припав! Прямо, як рідний. Щось є таємне, невідоме, що наворачтає нас до нашої біди, що з нами буде; але ми не в силі розібрати сі німі натякання, тим то й страждемо. Французови теж його ангелом-заступником пораяна була ота симпатія до людини простої, грубій, — зда-

валось, сторонньої до всякого повищого почуття; а стало ся так, що ми всі схилили, а Француз угадав.

Володьо, той Французик, був, кажу, хлопець тихий, трохи навіть нелюдимий з усіма, окрім Тумана; а з ним він витворяв такі штуки, як, — може доводило ся вам бачити, — як мале котеня пустує з старим котом. Котеня що-б не встроїло, то старий тільки жмурить ся. То так і Туман: що ні витворає з ним Володьо, а він тільки дивить ся на нього та усміхаєть ся; хиба вже дуже надокучить він йому своїм пустованнем, або прямо не дає спочити після ротної муштри та покурити по волі люльки, так одвернуть ся та й промовить: „а щоб ти йому опряглось!“ Та, ще й не доказавши негарного слова, зупинить ся, перехрестить ся та й скаже: „Господи! Прости мене, грішного; воно сирота та ще й на чужині, а я його лаю“. І хоч як би ні був натовлений, встане, піде, роздобуде денебудь сира і иншого таж та й давай ліпити вареники своєму Володьови, щоб хоч сим трохи заглядити перед ним свою вину. Ад'ютант, хоч, — видно було, — й не потурав, але нишком рад був їх обоїпльній приязности; та инак і бути не могло, бо Володько що ще? — сливе дитина та ще й між чужими людьми, — чи довго розпонадитись? В такі роки все прилипа однаково, і гарне й погане; а що від Тумана паж не навчить ся нічого лихого, в тому був він певний, бо Тумана цілий полк вважав за найретельнішу і найчеснішу людину; а що він похмурий, то то нічого: другий і приязно дивить ся, та вкусить як гієна.

Повернувши до свого любого „отечества“, стали ми на зимні кватири. Володько став нудьгувати та й з виду якось чудно змінив ся; а що ще чудніше було, так то, що він ніколи не скидав свого широкого плаща, так і спав у йому. І не гравсь ніколи як те котеня, з своїм похмурим другом, а впав йому на груди та так і заллеть ся слезами. Туман уже всяко його пестив і веселити пильнував, та мало чого досягав тим. Ми спершу гадали, що се просто туга за рідним краєм і згодом вона минеть ся; отже нарешті сталось не так. Ад'ютант поїхав до родичів, а Володьови найняв у мі-

сточку у жида квартиру та й .зоставив його на догляд барабанному старості. На се ми теж і дивуватись не встигали: чому-б хлопця з собою не взяти? Всеб же воно хоч трохи провіяло ся. Поклали ми се на погану ад'ютантову вдачу, більш ні на що.

Не знаю, чому, а Французя те всіх нас цікавило, найпаче мене. Було в нім таке щось привабне та симпатичне! Як лишив ся він без свого патрона та не показував ся й на вулицю, то я мов що втратив і кожного разу, як побачу Тумана, питаю про Француза. Спершу Туман казав мені, що Володьо нудить ся; а далі вже почав казати, що Володьо нездужає. Нераз хотіло ся мені зайти провідати Володя та побалакати з ним про рідний його Париж: може-б йому полегшало. Так що-ж ви робити-мете з дурною фанаберією! Як таки, бачте, мені, офіцерови, та йти з візитом до якогось там Француза та ще й до лякея. Ох, вихованне! До нікчемного ледачого урядника ми на вулиці шапкуємо приязно, найприятнійше витаємо у себе в хаті, подаємо стільця і садовимо на першому місці, на покуті, за столом, і не боїмось, що ся отруйлива тварюка своїм диханням заразить дітий наших; а зустрінеть ся з нами на вулиці людина проста, нечиновна, що може нам такж своєю прямістю та некористністю робила послуги, то ми на його й очий не зведемо; а коли й зведемо, то так прихильно, що краще-б і не зводили були. Отсе, бач, зветь ся в нас пристойністю! Погань та й годі! Ми гірше браминів: той, хоч здихати-ме, то в парія води не попросить, щоб ні за віщо не бути йому вдячним; а ми!... Правда, на сю тему цілі томи написано, то чи не краще се кинути, бо нового нічого я не скажу; та й нераз помічено, що великі теоретики не завжди бувають і практиками такими-ж. Се я кажу про филантропів та моралістів; то, щоб не попасти й самому до того гурту, так ліпше верну ся до свого Француза Володя.

Минуло місяців зо два після ад'ютантового від'їзду. Близького кого чи приятеля в полку не мав він нікого, тим то ми про його ніяких звісток не мали. Квартирував я вкупі з нашим штаблікарем. От, якось у вечері

сидимо ми собі вдвох, читаємо якусь французьку книжку, — не згадаю, яку власне, — аж „денщик“*) і каже, що барабанний староста просить дозволу ввійти.

— Поклич, — кажу.

Туман увійшов, блідий та переляканий.

— Що скажеш, Тумане, — питаю.

— До їх високоблагородія.

— Що-ж тобі треба? — питає лікар.

— Володько вмирає, ваше високоблагородіє! Поратуйте! Тільки то не Володько, ваше високоблагородіє, а жінка.

— Як се жінка?! — питаємо в один голос.

— Та так, жінка; а тепер мучить ся... пологи у неї.

Лікар хутенько одяг ся й пішов слідом за Туманом. Довго він не вертав ся, чи то може мені так здалось, бо я його нетерпляче ждав; нарешті прийшов.

— А що? — питаю його.

— Нічого, ослобонилась; дитина здорова, жити-ме; а вона, сердешна, дуже постраждала, навряд викрепить.

Вранці прийшов Туман і оповістив нас, що скоро після того, як піти їх високоблагородію, вона вмерла.

Оповістили полкового командира. Він звелів другого дня її поховати та й забути про сю річ. Дитину хотіла була взяти вигодувати полковниця до себе, але Туман не віддав.

— Я відповідати-му за сю дитину перед Богом, бо мати вмирала, руку мені цілувала та на дитину все вказувала, се-б-то прохала, щоб не кинув її дитини; то я й повинен його не кидати, — казав він. Так і зробив. Того-ж дня з фактором нашукав мамку, дитину до неї віддав і гроші заплатив.

Цікаво було нам довідатись, що за людина була покійниця; але не довідались нічого: жадних документів у неї не знайшлось. Цевно або яканебудь актриса переїзжа, або прямо субретка з модної кралиці, Бог її знає.

*) Слуга.

Думаєть ся мені, що тепер ще не зовсім пізно ближше познайомити вас з моім незграбним героєм, бо краще пізно, аніж ніколи, — каже мудра приказка.

Року 1809. нашого запасного війська кватирувало трохи в Бесарабії, а трохи в Херсонщині; і наш полк там був. Я тоді тільки що скінчив науковий курс в шляхетськїм кадетськїм корпусі; скоро мене обмундирували, зараз і одіслали до армії. се-б-то в запасне військо. Прибув я до полку, вступив у роту; ротний командир і припоручив мені учити до фронту з півсотні новобранців; між ними був і Туман.

Навряд, щоб найноровистійша циганська шкапа приняла стілько бійки, як отсей бідолашний некрут; а діло всеж не поступало наперед, ані на крок єдиний: не дала ся паробкови наука. Минуло півроку, а йому як нічого й не було; проте з себе був він молодий, показний, здоровий, „без усякого качества“, як каже було капрал, але з норовом. А казати правду, то ми самі не знали ладу, як поводитись з некрутами, тим паче з моїми земляками. Тоді Владиславлев ще не видавав своєї „памятної книжки для штабъ- и оберъ-офицеровъ“, де надруковано дуже придатню до сього діла науку доктора Н. З Турками скоро було умовлено замірненне, то нашому полкови звелено було вирушити в середину Росії. Так ми ото даром і поторощили хворост на Тумані. Рота наша йшла вкупі з полковим штабом, значить — з полковою музикою. Познайомив ся наш недобитий некрут походом з барабанщиком, той і давай йому на „дневкахъ“ виявляти потайність своєї штуки. Що-ж ви думаєте? — Ще не дійшли ми до призначеного місця, як наш Туман чи, як його звали жоскалі, медвідь; бив уже „зорю“ на барабані, та так лепетко, що й сам учитель заздрив. Ротний командир побачив, що медвідь уже не вкінєць безглуздий, і дав на його волю стати форменним барабанщиком. Туман радо згодив ся і так палко та, сказати, з утяглістю віддав ся улюбленій своїй штуці, що як убили нашого барабанного старосту під Бородиним, так він заступив його місце. Бачте, яка сила призвання! Уторопали-б ми

отсе його призначенє ще з початку, то й не пропав би віз хворосту.

Що було далі по службі і в житті власнім мого героя, то не варто того, щоб про його писати; хіба тільки розказати про те, як він, коли йняти віри його словам, спізнав ся з Блюхером, як Блюхер по німецькому запросив його на чарку „шнапсу“, а Туман, — по німецькому-ж, — за „шнапс“ подякував, а попрохав у „його превосходительства“ шклянку „вейну“; а вжеж Блюхер не відмовив. Беручи на увагу вдачу знаменитого полководця, усе те могло статись отак от, як розказав Туман; але, коли я не був свідком сього випадку, то й не ручу ся за правдивість сього вчінку.

Святі ті часи були для нашого брата-воєка! Як поставлять було полк на зимівлю по кватирах, то там він і розкоренить ся: зим з десять з місця не рушить. До того ще наша братія і переженить ся на половину, та що я кажу — на половину: всі переженять ся, коли тільки дівчат в околиці буде в достач. Е, тоді дівчата не засиджувались так, як отепер. Тепер що? — Полк, як кажуть, не встигне і місця нагріти, дивись: уже й потурили на другий край Росії! Як же тут женитись! Дав би Бог хоч познайомитись якнебудь! Жовнір тоді прямо рахував: инший меткий парень так було обживеть ся з господарями, що прямо стане сімянном, коли не ще чим більше. Тільки одно, що було дуже не до вподоби нашим салдагкам, так се уніформа, се-б-то одежа військова. І справді страшно було дивити ся, як його, сердешного, вбирають в справжню бойову амуніцію: одягають двоє третього; а як одягнуть та постановлять на ноги, то вже й стій; а коли, — не приведи, Боже, — спіткнув ся та впав, то так уже й лежи; сам, звісно, не зведеш ся; знов треба двох чоловіка, щоб на ноги поставили. А до всього того додайте ще з білого сукна шинелі. Се така халена була москалеви, що він, сердешний, не знав, що з нею й робити: замість того, щоб самому оборонитись нею від негоди, він мусів її боронити. Тепер російський жовнір, що до обмундирования, прямо китайський богдыхан. Мундир

тільки трохи його обезобразує; але й сю хибу згодом переменять на щонебудь ліпше.

Хто про що, а салдат про „амуничку“; то так і я: взяв ся за „крам“ та „кутасп“, а про головну річ і забув. Ось як воно було:

Звичаєм того часу прозимував наш полк на одних тих самих кватирах більш восьми зим. Варочка [так Туман звав свою годованку] росла не днями, а годинами. І що то за прехороша була дитина! Прямо окраса між дїтською красою. От уже пятого десятка калантаю, а другої такої чарівної дитини не бачив. Та ще до того таке спокійне, тихе, — ну, справжній янгол з неба. Тільки часом й дозволяло воно собі дїтські жарти, що з своїм татом [се вона так Тумана кликала]; та з свого боку й Туман похмурий так усміхав ся, голублячи свою кучеряву Варочку, що й найдобрїйша мати не зможе всьміхнутись ласкавійше до своєї дитини. Часто було бачиш його, як він сидить на призьбі під хатою та голубить на колїнах свою Варочку. Отся картина завжді нагадувала мені прегарну гравюру, що виявляла вусатого лицаря в колчuzі з прехорошою дитиною на руках; воно його скубе за вуса, а він ласкаво всьміхаєть ся до його. Чисто, як Туман з своєю Варочкою. Щасливий Туман! А як правду мовити, то він і заробив собі того щастя.

Взявши дитину на своє піклованнє, він розпочав дїло тим, що кинув люльку й горїлку. Хоч він і ніколи не був справжнім п'яницею, а при нагоді від добрих людей не одставав. Покинувши оті утїхи, єдине можливі жовнірови, всеж він трохи зберіг що Варочці. Простою чорною роботою в жидівськїм містечку не багато чого заробиш; треба було думати про якенебудь ремество. От він, добре поміркувавши, узяв ся шевцювати. Шевцює він рік, шевцює два, а на третій і несе мені показати чоботи опойкові власної роботи; та щеж чи не чоботи! Як вам скааать?... Хоч і столичному майстрови, то вдарять у ніс. Я таки не повірив у його тямю, звелїв йому на себе спити чоботи. Він і пошив. Як подивив ся я: вони ще кращі; а на нозі — прямо як вилиті! Я похвалив його товаришам. Туман узяв ся до роботи

щиро. Не минуло й року, як він уже на всіх офіцерів у полку шив, та й самому вже бригадирови, що все ще красував ся в париських чоботях та вже думав казувати в Варшаві. Так от який майстер вийшов з вайлуватого та придуркуватого, як про його думали, Тужана. Річ певна, що в нашого чоловіка рідко трапляється вкупі дві добродітелі, майстерство та тверезість; а всеж трапляється, що і довів вам Туман. За те й жив він так, що й офіцерови другому дай, Боже, так жити. Кватира в нього краще офіцерської [він наймав у шляхтича окрему хатку в садку; не згадаю, що платив]. За няньку взяв чепурну бабусю, теж трохи не шляхтянку. Собі він забороняв тільки горілку та люльку. А вже про Варочку нічого й казати: було вибіжить тобі на вулицю наче лялька та розмальована; куди тобі шляхетські діти перед нею! Мурзенята якісь! А сам Туман так тільки й показував ся, що на муштру; а то сидить день і ніч над своїм чобітцем та пісень співляє.

Трудяща людна, як на мене, найщасливіша в світі, а найпаче коли його праця йде на таку високу, таку благородну мету, як у сього простого та неписьменного чоловіка.

І тепер і завжди завидувати-му тобі, щасливий, благородний трудовнику!

Бабуся, нянька Вароччина, між иншими добродітелями була ще й письменна, звісно по польськи, через що я й гадаю, що вона мусіла бути шляхетського роду; і коли Варочці пішов уже пятий чи шостий рік, — гарзд не зазнаю; знаю тільки, що вона вже гарно балакала, ще й гаркавила трохи, що додавало її вимові привабливості, — стара взялась під вільну годину навчати її грамоті. Туманови вподобалось, що його Варочка читати-ме, та ще й по польському. Виявив він своє задоволення тим, що на першому мійському ярмарку купив бавовняну якогось темного коліру хустку, козушанку й саняці, та до того ще й півкарбованця грошій подарував їй. Стара була незвичайно рада і без краю дякувала. Туман зразу було подумав: на віщо Варочці грамота? Яка вона панночка? Але, подивив-

шись на дитину, сказав, що вона й справді панночка, та, махнувши рукою, і мовив: „Нехай собі учить ся; уміти-ме до ладу хоч Богу помолити ся“. А коли він, простосердий, не покладав великої різниці між мовами німецькою й французькою, то однаково й між польською та російською грамотою: все одно, аби читала! Раз якось, — се вже було невдовзі перед тим, як нам рушати з благословенного містечка, — іду я вулицею пова Туманову квартиру, дивлюсь: під хатою на призьбі сидить Туман в своїм перістім мундирі і з барабаном між колінами [мабуть тільки що вернув ся з муштри]; поперед його стоїть Варочка і просить у нього битки до барабану. Він дав їй. Взяла вона битки та як утне похід, так все одно, немов сам барабанщик. Прямо я здивував ся; суцця та „Сóрка regimentu“, що то-рішнього літа польські актори в Ромні виставляли. Алеж треба було бачити самого Тумана: здаєть ся, ні один музика з таким коханням не слухав симфонії Бетовена, з яким він слухав та видивляв ся на свою Варочку.

Нагадало отсе мені другий естамп, однаковий на величину та мабуть чи й не майстра того самого, на котрім намальовано рицаря, теж у колчужі: він учить хлопця бити в барабан. Перемінити тільки одіж, і стане така сама картина.

Минуло вже вісім років, як нашому полкови звелено було рушати смоленським шляхом. Туман немов вгадував катастрофу: придбав собі коня і воза. І коли звелено було рушати в похід, то наша братия предорого платила за поганеньку шкапинку, та й то трудно було добути, а Туман тільки всьміхав ся, дивлячись на задиханих факторів та на наші збори. Сяк-так зібрались ми, і одного ранку полковий штаб і моя рота вийшли з благодатнього містечка. Гучні були проводи! Та й як їм було не бути гучними? — Простоявши стільки часу на однім місці, з салдатів багато дехто понаживали не тільки коханок, а й діток... Ну, та ся картина мені не до смаку, то я й не описувати-му вам ні сліз, ні ридань, ні обнимання несамотитого; скажу тільки, що перший перехід наш! тяг ся цілий день, і половина моєї роти бравої почувала в дорозі.

Ішли ми тим самим шляхом, яким не що давно пролетів з усіма своїми жахами геній війни. По повітових містах, а найпаче в Борисовім та Краснім, сліди після війни було ще знати, а по селах — як нічого й не було, тільки й знаку, що по селянських лазнях замість каміння були бомби з чавуну. Тільки в Смоленському ще цілі вулиці були в руїні, але собор уже оновляв ся.

В Смоленському полк наш скупив ся та після інспекторського огляду і розпустили нас на зимові квартири. Я командував Гренадирською ротою, тим то вкупі з полковим штабом і zostав ся в Смоленському; а інші роти стали в околиці по селах. Туман з своєю Варочкою теж zostав ся в Смоленському.

Не вважаючи на те, що пів міста стояло руїною, на зиму поз'їздилося багато паньства до міста, і ми на руїнах стародавнього Смоленська весело й гучно перезимували. Матусі, мабуть звернувши увагу на полкове бурляцтво, понавозили панночок, таких гарнесеньких!... Та ба! Сватати їх нікому було: уся наша молодіж поженила ся. Грішна людина: признаюсь, мене й самого надило вскочить в уши Гименея; але Викторка шкода було. Тієї зими йому тільки що пішов четвертий годочок; а чого важить у такі роки для дитини і найкраща мачуха, то я по собі знав; а як навяжеть ся сатана, що здасть ся янголом несв'іцьким, тоді що робити-меш? Так я подумав, погадав та й махнув рукою... Потім вже чув, що мета моїх зітхань взяла шлюб з якимсь безносим богатирем Енгельгардтом, та за рік він подав ся за одну границю, а вона за другу. Я тільки Богу подякував, як почув таку цікаву новину.

Квартиру в зруйнованому на половину Смоленському поталанило мені добути недорого й гарну. Одна хата в ній була зайва, то я й віддав її Туманови з умовою, щоб він, як чоловік тверезий та чепурний, доглядав мого мізерного хазяйства: і його Варочці веселіще буде, і мій Викторко без мене не нудити-меш ся. Нянькою гувернанткою була у мене молодиця прекрасна і письменна, то Варочка за зиму жартома навчила ся й російській грамоті, та й мого Викторка

навчили абетки. Великим постом він уже добре читав, а Варочка що дня божого, і ранком і в вечері, читала в голос перед усіма ранкові й вечірні молитви. Щасливий Туман аж плакав з радощів, слухаючи, як Варочка читав такі гарні молитви, в яких він, темна людина, до сього часу й толку не тямив; найпаче як вона було почне читати „Помилуй мя, Боже...“, та як дочитає до „Серце чисте созижди во мні, Боже...“, дак ударить поклін до землі та плачучи й поцілує в голову свою розумну Варочку. За те нянька моя не віддала нужди в черевиках, бо завжді мала про запас зайвих пар з шість, — „на случай походу“, як каже було Туман; а мій Викторко що неділі красуєть ся в нових чоботках. Було скажеш йому: на віщо ти, Тумане, так часто чоботи йому міняєш? — „Росте, ваше благородіє, так я й міняю“. — Добряга упевняв мене, що дитина за тиждень так може вирости, що йому неминуче треба міняти чоботи. Раз якось довелось мені купити якоїсь матері Варочці на суконьку; так я вже й сам не рад був: Туман мій так розходив ся, що трохи було з квартири не вибрав ся, на силу я його ублагав, — такий чудний!

— Ображаєте мене, ваше благородіє, — каже, — та й годі! У вас у самих, — каже, — росте дитина, а ви на чужих дітій тратитесь! Я чоловік рукомесний, в мене завжді буде; а ви де візьмете, як Бог не дасть здоров'я? Добре, як певсії дослужите, а то іще й так віднустять.

Впродовж зими я близько спізнав отсю просту, благородну і незвичайно чесну людину.

На весні ми вийшли московським шляхом з Смоленського. Свого обозу та людей я казав доглядати Туманови; аж надто спокійний був. В гóроді всяко трапляеть ся: не скрізь про тебе наготовлено; иншим разом і заснеш натще серця, не що робити-меш. Але в сїм поході я почував себе, наче у Бога за пазухою. Не встигнеш було й до місця прийти, а в Тумана вже все готове: і квартира, і для мене, і для дітій, і самовар кипить, і вечеря поспіває, і коням усього до волі. Бог його знає, як він з усім тим і вспішав ся! А з се-

лянами, не дивлячись на свою українську вимову, ніхто краще його не вмів зладнать ся! Дивна людина!

У Москві вся наша дивизія скупилась, а наш корпусний тих часів командир, небіжчик Сакен, після інспекторського огляду дав приказ, щоб усіх неписьменних унтерофіцерів повернути на рядових [звичайних]. Не тямлю, що йому, покійникови, прийшло на думку! З того в ротах скоїла ся така сутанія, що й не приведи, Господи! Окреме нам ротним командирам наробив він клопоту своїм приказом. Неписьменних унтерофіцерів дійсно багато було; за те вони були найрозторопніші й тверезіші; а се дві такі добродітелі салдатські, що їх нічим не заміниш. Так от замість таких людей мусіли ми брати письменних п'яниць та злодіїв. Отепер тільки я довідав ся, що то за так званий „руський“ письменний чоловік. Письменних здебільша віддають у салдати нани з сільських писарів. Наші мужики не дурно кажуть: „Не буде добра й правди на землі, поки письменним очи не повилазять“. Такій приказці можна було виникнути лишень з глибокого гидування отими письменними людьми. Щоб то подумав про моїх земляків великий оборонець народньої освіти — Ланкастер, колиб знав, що в нас є така варварська приказка. Подумав би, що мої земляки не люди, а пародія на людей, і був би він неправим. Загальна освіта у народі величезне добро, але там, де на сто чоловіка один письменний, то воно величезне лихо. Нічого більш неморального, нічого гидшого за сільського писаря я не відаю: він перший здирник з злидаря-мужика, лїтюга, п'яниця, зміст усякої пакости і перший спокусник мужиків простосердих, бо він сьвяте письмо читає.

Покійний Основяненко в своїм „Шельменко, волостной писарь“ накинув тільки легенький нарис сього мерзенїшого типу. Так отаких то письменних пани постачають в армію. Цевно покійник Сакен не давав би такого приказу, колиб хоч з тиждень побув економом у панськім селі.

Туман був не тільки барабанним старостою, а ще і унтер-офіцером. Він пишав ся отсим званням і чином, як власною заслугою; але, як чоловік темний, мусів

скинути тільки-що куплені в Москві, не побілені, а справжні срібні коштовні галуни. Довело ся кидати їх в помийницю, так ні за що, а тим тільки, що він неписьменний розбишака. Дуже глибоко уразило се самолюбство сердешного Тумана. Немов той розвінчаний Наполеон, ходив він кілька день мовчки, нічого не ївши.

Полкови нашому велено було кватирувати в Муромі; так ми лаштувались до походу. Я знов прохав його узяти команду над моїм мізерним хазяйством.

— Візьміть собі унтера, — одповів він, на силу здержуючи слъови, — а то рядовий вас дорогою обікраде.

Я й сам трохи не заплакав, та й прохання свого не міг уже знов подати.

Одпускаючи його, я не поберіг ся та став давати йому пять рублів „на водку“. Заридав сердега, плюнув на мої гроші та й пішов з хати. Другого дня привели його з Арбатського участку до полкового штабу таким, що на силу ногами переступав. Питають його, де він пропадав; а він тільки й вимовив: „горілки, а то здохну!“ Дали йому чарку горілки та й заперли в порожню хату. Бояв ся я за нього, але, хвалити Бога, жарне: Туман протверезив ся та більше вже не розважав себе горілкою, тільки до самого Мурому йшов мовчки, наче несамовитий. Аж ось в Муромі знов пропав він кудись. Розпитую, де він; кажуть: у шпиталю. Пішов я провідати його. Прихожу, одчиняю двері в палату: і що-ж?... Отакої вже гравюри я не бачив та гадаю, що й нема такої на сьвітї. Найвеличнійшому художникови не ввижало ся нічого такого прехорошого й оригінального: на ліжку в шпиталевому шляфроку та в колпаку сидить Туман, а на колїнах у його Варочка з абеткою в руках і в голос складає: „тма, мна“; а за нею й він зтиха, баском і собі проказує. Побачивши мене, він засоромив ся, підвів ся, привитав ся до мене та й каже, червонїючи:

— Варочка отсе мені „Помилуй мя, Боже...“ читала.

— От уже й „Помилуй мя, Боже...“, — озвала ся простосердо Варочка, — ви ще й склади Бог знає, як читаєте!

— Цить, дурне! — перебив її Туман, сіпаючи її за рукав.

Варочка засоромилась, глянула на мене та знов на нього та, дорікаючи, й каже:

— Хибаж я неправду кажу? Я завтра думала „азь, ангель“ проказати вам; а тепер ще й після завтрього не прокажу, та й сидіти-мете ви в мене увесь тиждень на „тмі, мні“, — та з останнім словом і вибігла з палати. Туман подививсь їй у слід та й промовив з досадою:

— От тобі й на! — а далі до мене:

— Воно бреше, ваше благородіє!

Я добре бачив, що воно не бреше, але, удаючи з себе, що я не тямлю, в чім діло, й питаю:

— Що, вона завжди коло тебе?

— Ні, ваше благородіє, вона в фершалки; а до мене забіжить на яку хвилину та й знов до фершалки. Таке непосидюще! — додав він, зводячи очі.

— Неправда, неправда твоя, Тумане, — кажу йому; — я-ж знаю, що се ти робиш; чого-ж там од мене ховатись? Хибаж се погано — вчитись грамоті!

Туман дивуючись, подививсь на мене та трохи згодом і каже:

— Погано, ваше благородіє, дуже погано! Чи тож ви бачили, скажіть на милость, щоб дитина, блазень, учила старого чоловіка?!

Грохи не заплакав сердега; а через хвилину почав просити, щоб я нікому не казав про його вчинне. Я йому пообіцявсь мовчати; давав гроший, але він сказав, що в його й свої ще є. Попрощавсь я, побажав йому добитись свого та й пішов з палати.

— Диямант, а не чоловік, — думав я, та навіть і не жалкував, що диямант сей покритий корою: так він мені був до вподоби в своєму природньому виді. Хотів я порівняти його до червінця Крилова; та передумав, що такі натури, як Туманова, ледві щоб змогли переродитись, се-б-то перевернутись.

А штаб-лікар наш спостеріг Туманову тайну та й не виписував його з шпиталю, аж доки він сам не попросив ся. Через місяць приходить до мене Туман;

всьміхаєть ся, — за рукавом у нього буквар, — і просить, щоб я послухав, як він читає. Послухав я: читає добре й заповіді і все, що ні є в букварі. Подав я йому „Уставъ о гарнизонной службі“: і „Уставъ“ читає. Того-ж дня я сказав про його ад'ютантови, а той бригадирови, і через місяць Туман знов нашив свої московські дорогі галуни, перебрав ся до мене на квартиру і знов взяв моє хазяйство до своїх рук.

Стало ся так, що того самого дня, коли Туман з учтою нашивав свої нефальшиві галуни, вийшло й мені повишинне: мене зробили майором, а командирови першого баталйону вийшла відставка. Мусів я взяти його баталйон. Хоч я, як був, так і зостав ся бурлакою, але хазяйство моє волею-неволею мусіло збільшитись. Тим-то такий чоловік, як Туман, був про мене неминуче потрібен, тим паче, що Викторка свого вирядив я в Ніжин до сестри, щоб вона готовила його до лицю, то й Варочка, як дитина, була задля мене теж потрібна, бо я без Викторка нудив ся незвичайно, а вона, немов янгол божий, була в моїй господі.

Не вагаючись можна було привподобити її до янгола божого. Такої невимовної краси я не побачу вже більше. А що вже тиха, так прямо як янгол. Йшло 12-те літо її віку, і вона мені незвичайно правдиво нагадувала покійного Володька, се-б-то свою матір безталанну. Усьміх, річ, очі — усе було нещасної матері; тільки в Варочки лагідність і неблазність все те якшило. Хотіло ся мені заохотити її до книжок; алеж яких книжок тоді можливо було добути задля неї? Видавала ся тоді часопись за назвою „Благонамѣренный“. Прочитав я в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ зазив до передплати та, увязавшись за такою благородною назвою, й пренумерував власне про Варочку. Але як прочитав перший вшиток, так других уже й не розрізував; так їх у мене в скрині миші й поїли.

Підчас Туманового пробування в шпиталю потоваришувала Варочка з фершалкою; одвідувала вона її і тепер трохи не що дня. Не до вподоби були мені ті провідування. Кілька разів казав я Туманови, що те приятелюванне не доведе до добра; але він, Бог його

знає, чому, — не звертав уваги на мою пораду. Я пішов на хитрощі: задумав заохотити Варочку до читанки та тим і примусити її сидіти дома. З моїх хитрощів нічого не вийшло. Варочка тим часом росла та хорошила.

По третьому чи четвертому році нашого гаравд-ливого постою в Муромі до нашого полку прислано з Гвардії за якісь недобрі вчинки капітана Н. Н., парубіку-красюка років двадцяти п'яти, богатиря найаристократичнішого роду, чоловіка освіченого, приємного, а найбезглуздійшого гуляку; а се тоді була не-аби-яка добродітель. Давидов*) не по правді оддає сей благородний пал самим гусарам; наш брат, піхотинець, перед ними аж надто в сім не постунав ся.

Наше молоде офіцерство то так до нього й липло все; а що про панночок, то вже й казати нічого: всі, скільки ні було їх у Муромі й поза Муромом, гуртом, разом закохались в нього. Та вже се нехай і так: їх діло молоде, несвідоме: їм можна й вибачити. Але і матері дорослих дочок тудиж за своїми дочками потягли. Господи, яку велику силу має золото на людське серце! Та до того ще він гарно по французькому балакав, переказував з памяти та навіть і сьпівав деякі такі пісні Беранже, що путящий Француз посоромить ся їх сьпівати і в п'янім гурті бурлак; а він, молодчина, сьпівав їх у муромських гостинних. Ніжному жіноцтву так подобались сі пісні без обиняків, що їх заучували на память і в холодку під бузком за оксентуванням гітари та соловія сьпівали їх так сумно, що, здасть ся, й Бога не боялись.

Ім, простосердим, і на гадку не впадало, що саме вони сьпівують. Вони гадали, що янголи, коли й балакають проміж себе, так не инак, як мовою французькою, і сьпівують таких пісень, яких сьпівав і їх любленик. Отож, скоро показав ся сей джигун, панночки й панії, коли удавались до кого з яким питанням, то замість імення і по батькови казали: „мсью“; і зробило ся се таким загальним, що сьвіжа людина не-

*) Один з поетів російських. — *Перекладчик.*

одмінно гадала-б, що муромчани всі балакають по французькому.

От коли трапляла ся Туманови невна нагода блеснути своїм знанням французької мови. Та ба! Він, сердешний, плебей, а то паньство, та ще яке паньство — повітове! А воно-ж, здаєть ся, всім звісно, що англійське паньство, хоч і найгордіше й найспесивіще, але, коли його порівняти з нашим повітовим, то воно аж вічого не значить. Хоч французькі бранці-салдати попадали до його недосяжного кола, але то французькі, річ зовсім окрема.

Була в мене там одна знайома, молодиця вже не молодого віку, молодиця, — можна сказати, — взірець, і мати така-ж. Освітою вона не геть відрізняла ся від своїх землячок, але з добрим життєвим розумом і без жадної манірливости, що власне мені і було в ній до вподоби. Так от вона якось стала викладати мені про добродітелі та освіченість нашого гвардійця. Я, слухаючи її, гадав, що вона жартує, слухав її та всьміхав ся мовчки; а вона, не вважаючи на мої усьміхи, забралась у такі панеґірики, що стала хвалити його велике знання „руської історії“! Так я й рукою махнув! Ну, чи тож пристало, щоб „руський“ тогочасний пан, та ще й гвардиєць, знав ще щонебудь, окрім французької мови? А то ще й крайову історію! Як раз тоді Карамзін почав видавати свою знамениту історію; так про неї мабуть і чув наш капітан та й пустив у діло свої досьвіди поміж непорочними муромками. Горопашні мурожки, та ще горопашнійші муромчани!

Коли молодиця, котру вважали за взірець розуму і родинної добродітелі, та й та заморочилась бравим капітаном, так який же вплив він мав на загальний розум і добродітель? А такий, що не минуло й року, як чоловіки молодиць та батьки молодих дочок стали вже впевнятись в превеликому капітановому впливі на їх жінок та дочок; і коли нашому полкови призначено було йти в похід до Москви на коронацію, то батьки й чоловіки перехрестили ся та вільно зітхнули, а жіноцтво затужило.

Прогне гіркі ридання стали даремними: капітан занедужав і, доки видужає, zostав ся в Муромі.

Та й переполохали ся-ж матінки та їх прехороші дочки, що закидали на капітана, як на найкористнійшого до шлюбу, як до його, тоді, коли нас не було вже, приїхали жінка з тещею і застали його не хворим, а серед товаришів-чарошників. Теща було розпочала йому вичитувати відповідне часу казаннє; але він зуминив її, говорячи: „Здаєть ся, ви жінка й розумна, а таке дурне кажете. Аджеж ви бачили, ви-ж знали, кому віддавали свою дочку-одінничку; так про віщо-ж тещер ви мені толкуєте?“ Подивилась на нього стара, заплакала, взяла свою дочку-одінничку та й поїхала до дому. А він регочучись, кричав за ними: „Кудиж ви поспішаєте? Може зволите пообідати зо мною?“ Молдчина!

Але, не вважаючи на все се, вплив його на ніжну половину роду все діяв ся; а сердешні чоловіки та батьки не тямилі, яким би робом спекати ся небезпечного капітана, та й приміркували написати просьбу до царя від усього їх конклаву і прохати слізю, щоб він за прикладні капітанові добродітелі знов переключив його до гвардії. Не скажу, чи то по їх, чи по чийй другій просьбі, але ще через два роки капітана взяли, тільки не до гвардії, а до міста Вологди під догляд поліції. Впродовж тих двох років він завів ще з десяток слізних мельодрам, а останню, найпатетичнійшу, он з яким змістом:

Рушаючи в Москву, дістали ми наказ, щоб ватгенбург і яку другу полкову вагу покинути в Муромі, з чого слід було вивести, що ми небавом знов повернемось на старі квартири. Офіцери, хто мав путящі квартири, лишили їх за собою; я теж лишив собі свою квартиру і в ній мебель і другу непохватку мізерію. Полковий командир, спасибі йому, уважив мою просьбу оддати мені Тумана; а я віддав Туманови до рук свою квартиру і, що до неї належало. Прощаючись з ним, я йому наказував наче ока доглядати Варочку і як найрідше дозволяти їй одвідувати фершалку: бо ти-ж сам знаєш, — кажу йому, — що за звір застаєть ся

у місті! Бува, попадєть ся йому якнебудь на очи, то тодіж пропала!

— Бога гнівите, ваше високоблагородіє, — каже, — воно-ж ще дитина!

— Я й замовк, знаючи вже, що нічим не впевнити його упертого земляка; а сій дитині, — уважайте, — минало вже п'ятнадцяте літєчко.

Сходили ми в Москву і назад гараздливо вернули ся. В Муромі теж усе, як і перше було. Кватуру свою й все добро застав я в найкращім догляді; та инакше й бути не могло. Варочка зустрїла мене з справжньою дїтською щирою радістю. А Туман розповів мені, що все гаразд, і дякував, що я його кинув у Муромі, бо він, каже, за сей час устиг навчитись виводити на папері цифри та й копіичину добру таки збив: усе місто наділив чобітьми, а останній місяць, трохи чи не весь, робив на самого капітана.

— Ну, початок зроблений, — подумав я.

— А він не заходив инколи до тебе чоботи придівати? — питаю Тумана.

— Заходив, ваше високоблагородіє; разів кілька заходив.

— Погано, — подумав я та й відпустив простосердного побрягу. ні слова не сказавши першим разом.

Другого дня питаю його, хто його рекомендував капітанови. Туман трохи замяв ся, а далі й каже:

— Признать ся сказать, ваше високоблагородіє, фершалка.

— А що я тобі казав, виходячи у Москву? — питаю.

— Памятаю, ваше високоблагородіє.

— Ні, ти забув уже, не знаєш; пригадай лиш та подумай гарненько, що з сього всього може статись? А він бачив у тебе Варочку?

— Бачив, ваше високоблагородіє.

— І балакав з нею?

— Балакав, ваше високоблагородіє.

— І за чоботи платив, не торгувавшись?

— Не торгувавшись, ваше високоблагородіє; навіть уперед, скільки хоч, давав гроший; тільки я не брав, бо не треба було.

— Бачиш, Тумане, як я вас знаю! Слухай же: від сьогоднішнього дня Боже тебе борони, щоб ти хоч за ворота пустив без себе свою Варочку; а то прощайся з нею на віки! Чуєш?

— Чую, ваше високоблагородіє.

— Так отож слухай та не забувай; а то й тебе й мене Бог покарає за нашу недбалість: за чужу дитину ми більше відповідаєм і людям і Богови! Іди-ж, Тумане, до свого діла! — скінчив я свою проповідь.

— Спасибі за науку, ваше високоблагородіє! — промовив розмяклий Туман та й пішов.

Після сього він що ранку, говорячи мені про те, як гаразд по хазяйству, разом додавав і про пригоди свої з Варочкою. Ходили вони, та й то раз або два на тиждень на берег Оки до рибалок, або просто гуляти, ніколи й до фершалки випити чаю; на тім і кінчались їх гулянки. Та ще раз у тиждень, що неділі, до церкви святих угодників Флора й Лавра.

А тим часом у місті, се-б то серед дворян та навіть і ситих купців коїла ся буча за бучею що найбезсоромнішого змісту; а головним діячем у всіх тих новелях був звісно наш безглуздий капітан. На зиму в місті, як і в перші зими, збив ся дворянський клуб, чи то собрание. На першій та другій збірці я, хоч і був, проте не примітив нічого незвичайного; а вже другі помітили та й мені переказували, що на бали не показувалась ні одна повітова „львиця“, а винуватий у тому був такиж не хто другий, як наш же безглуздий капітан. Вигадували найнаскудніші брехні, коли на балю не було „львиць“; але тихенькі овечки, на котрих він не покладав уваги, перебріхували їх стиха, млосно позираючи на катюгу-капітана.

До церкви ходив я до святих мучеників Бориса й Гліба, що в благовіщенському монастирі; а то якось заманулось мені піти до служби в церкву Флора й Лавра. Ввійшов, перехрестивсь. Дивлюсь: передчутте мене не обмануло; стоїть капітан, а поперед його ступнів за

два — Варочка; біля неї фершалка, шепче щось їй над ухом та ліпить сьвічки до образів. Капітан так гостро дививсь у потилицю на товсту стемна русу Вароччину косу, що не помітив, як я пройшов повз нього і зупинився майже поплич з Варочкою. Чудна річ! Наприклад: що дня задивляючись на Вароччину красу, я ні разу не примітив таких привабних, сказати — плястичних подробиць, як тепер, у церкві; от хоч: на білому прегарному круглому затилку прозора повилися кучері! Се-ж, вам сказати, то така диявольська привабність, проти якої не викрепити чоловікови. Перехрестився я та й пройшов кілька ступнів уперед. Після служби стрівся капітан на паперті. Я примітив, що йому дуже хотілося завернути до мене. Але я хитро одманеврував, попросився з ним на перехрестку та й пішов до квартири полкового командира, де його хоч і витали, але з опаскою; бо, правду кажучи, командир наш був уже старий, а командирша — баба така, що сюди гляди, та ще й Німкinya; так воно, бачите, небезпечно було пускати до хати такого зввіра, як капітан.

Другого дня я й питаю Тумана: „А який тепер Варочці рік іде?“

Довго він рахував на пальцях, а нарешті й каже:

— Од Варвари пішов сімнацятий.

— Еге, — думаю, — сімнацятий! Страшно! — та й розкакую йому, що́ я вчора в церкві помітив і чого після сього можна та навіть і треба чекати.

Довго мовчав Туман, повісивши голову; а далі вітхнув та й каже, немов про себе:

— Морока та й годі!

Помовчав та й знову:

— Порадьте, ваше високоблагородіє: що́ мені з нею робити?

— А що робити? Найти путящого чоловіка та віддати заміж; а більше я ніякої помочи не знаю.

— Заміж... Заміж... — шепотів він. — Заміж?... За кого-ж? — Ні за кого! — промовив він дужче. — Пропаду я, здохну, як стара собака та, без неї, ваше високоблагородіє!

— Ну, так сам оженись!

— Не можна, ваше високоблагородіє, гріх од Бога: вона моя дитина, і люди пальцями показуватимуть; бач, скажуть, старий дурень ддя чого вигодував байстря!

Він знов повісив голову і замислив ся.

Дивлячись на його, й самому мені стало тяжко. Добре-б було, думав я, колиб усі рідні батьки так кохали своїх дітей, як сей сердега годованку.

— Ну, що-ж ти надумав, Тумане? — питаю його.

— Нічого.

— Так, доки що, й не вигадуй нічого; дивись тільки за нею гарненько. Може, Бог дасть, і минеть ся біда.

Я тим так казав, що капітанові жарти що далі здавались на денний розбій, то полковий командир уже двічі атестував його за чоловіка неправного й поганого для полку.

Минуло літо. Наступили довгі, темні осінні вечори, а з ними й їх попутчиці, — грязь та туга. Було вечерами Туман сидить у своїй хаті перед скляним, налитим водою, гльобусом та халяву сточує; а в кутку, біля столика, Варочка — або теж за роботою, або читає життєпис Варвари великомучениці; і що-разу, як вона промовляла Дюскорове ймення, Туман спльовував і шепотів під ніс собі: „собака!“ Була в них ще й друга наставна книжка: життєпис святих Петра й Февронії, що нетлінно покоїлись тут, у Муромі, в Благовіщенськїм монастирі. Але сю книжку вона не так часто читала, мабуть тим, що великомучениця Варвара була її патронкою. Як пробують було „зорю“, то й я було зайду до них; то так тихо та гарно пролине в мене час до вечері, як ніколи ні перше, ні потім не минав він по гостинних у богатирів.

Тут би до речі було намалювати красуню-Варочку на взір Куманської Сивилі Кипренського або прямо молоду красуню, що біля світла читає книжку, вдачі флямандського майстра Рембрандта. Але, сказати прямо, не по мені ся праця, та до того: я ще й ворог великий самоуків художників; а що до сього, то я був

гірше всякого самоука. Я, немов молодий поет, цілими годинами не зводив з неї очей і, Бог знає, які думки роїли ся в мене в голові. Була у мене ще за дитинного віку між іншими охота до малярства; але батько мій був суцятий суворовський салдат; думки у його про малярство і взагалі про штуку були дуже грубіянські, чи — ще краще мовити — не тямив він нічого. Мати моя була геть більше за батька освічена і, як жінка, через свою жіночу вдачу вона хоч і спочувала, сама того не відаючи, привабність чого нерукотворного; і їй впадлобалося помічати у мене таке саме чуття, але щоб присвятити якісьнебудь штуці чи науці, то про се вона й гадати не сміла.

Раз якось, показуючи батькови мій малюнок, мати йому й каже:

— А що, колиб його віддати до академії художеств? Може-б з нього вийшов гарний художник...

— Що таке?! — одповів батько, грізно повівши на неї очима. — Художник?... Маляр?!... Ти, здається, п'яна була та не проспалась? Художник!... Ха, ха, ха!... Художник!... То ти погадай, мудра голово, чи тож дворянське діло фарбами калятись?! До академії! У гурт з хлопами!... Дуже гарну кар'єру впадлобала ти своєму синові! Прегарну, нічого сказати!

І, взявши мене на руки, долав:

— Ні, брат Сашко, ти в мене справжнім салдатом будеш!

За рік після отієї сцени одвезли мене до шляхетського кадетського корпусу; з мене дійсно вийшов справжній салдат, — та й більше нічого. Тепер я думаю, як би гарно було, колиб я був художником: я-б передав на полотні далеким поколінням Вароччину привабність, подібно, як Рафаель обезсмертив свою Форнарину або Гвідо-Рені — непорочну Беатріче Ченчі; але тепер про се годі й гадати.

Чудно якось з людьми буває: от, наприклад, чоловік обачний; він за рік ще, за два добачає лиху, уживає всіх заходів, щоб одвернути його від себе; дня й ночі не спить, уші-очі його і вся істота невпинно вартує; а під годину нещастя — як раз візьме та

Й засне, та ще як засне! — як найщасливіща людина!

Отак саме і нам тепер сталось. Наближало ся вже до різдвяних свят. Туман, як і звичайно під такий час, завалений був роботою. Я на ту пору прохав навіть ад'ютанта, щоб і на муштру його не турбувати: нехай, думаю собі, чоловік при случаї яку зайву копійчину заробить. От якось відправивши фельдфебелів, я звичайно собі запалив люечку, одяг архалука та й пішов до Тумана. Прихожу: він сидить за роботою перед склянним іглобусом. Край столу свічка горить, аж сяготить; перед нею лежить розгорнута книжка, а Варочки нема. Ну, щоб мені догадатись та спитати, чи давно вийшла! Правда, чого там і питати: свічка палаюча добре вказувала, що давно; а я ще й гарзвяв з свічки та й сів собі, нічого не гадаючи. Розпитую Тумана, скільки він пар чобіт пошив та скільки ще сподіваєть ся пошити до свят, та скільки бере за чоботи; чи вважає на те: з кого, чи з усіх однаково? На се він мені дуже довідно відповів: „Однаково, бо й роблю однаково“. Потім ні з того ні з сього перескочили до виховання взагалі, балакали про свої закордонні пригоди, далі про тұлчинські маневри, а нарешті річ звернули на небіжчика Володя.

— Еге, — каже Туман, — не дурно кажуть, що волос довгий, та розум короткий. Та й то таки, — додав він, — молоде, дурне, а може ще й сирота, доглянути було нікому.

Та, сказавши се, глянув на те місце, де повинна була сидіти Варочка. Примітно змінив ся з виду; дивить ся й очий не зведе з огарка та розгорнутої книжки.

— Мовчить, не реве, аж її й дома нема! — промовив він майже нечутно та, звернувшись до мене, й каже:

— Я думаю, чом вона не читає, аж її і в хаті нема!

Він швидко підвівсь і з роботою в руках вийшов з хати. Хвилини через десять він збентежений вернувся. — А що? — питаю. Він тільки губами меле щось і слова не промовить; нарешті, якось шепочучи, промо-

вив: „нема“! Я теж схопивсь. — Біжи, — кажу — до фершалки. А сам на живу руку одяг ся та до городничого, довести про такий случай та прохати, щоб він узяв свої міри. Але що-ж значила за тих часів поліція по повітових містах? Нічогоісінько! Вертаюсь до господи, захожу до Тумана; думка, що він уже теж вернув ся. Аж йому й вертатись було нічого, бо я його як кинув, так на тім місци він і остав ся, як окамянілий. Цитаю його, чи був у фершалки, так він тільки після того, як я його кілька раз перепитав, на силу промовив: ні! Кинув я його, обійшов ще раз усї хати, навідав ся разів зо два в людську, у пекарню: шукав, як звичайно шукають яку дрібницю, як загубить ся, — раз десять на однім місци. Усї кутки винишпорив: за шухлядкою, під канапкою; та таки впевнившись, що Варочки нема нігде, ліг, — думав заснути. Так ні: що зведу очи, так і стане перед мене або капітан, або Варочка. До самого сьвіту корчивсь я на ліжку, як карась на сковороді. На сьвітання встав, іду подивитись, що Туман робить, бо в ночі я його покинув таким, що й дивитись було жаль. Одхиляю потихеньку двері: в хаті блимає сьвітло; сьвічка догоряє перед склянним гльобусом, а по сей бік гльобусу на своїм робочім стільці Туман сидить, схиливши голову на руки. Я зразу думав, що він спить, та й з хати хотів вийти; аж він підвів голову, подививсь на мене і ледві чутно промовив: нема! Та так сумно промовив се, що я не-аби-як злякав ся за його. Він знов схилив на руки голову. Я й пішов потихеньку з хати, добре впевнений, що ніякою розвагою не сила було розбудити його від сеї страшної летаргії. А спитати й справді-б у психологів, як то воно впливає на душу найщиріша розвага під таку страшно критичну годину, яку тепер перебувала душа мого сердешного Тумана. Скажу про себе: за пів лиха на мене дуже гарно впливала не тільки щира, а хоч тільки друга участливість; але за справжнього горя, — тоді, як душа твоя ховаєть ся в що найтемніший куточок, куди й власна думка зайти не насміє, — тоді найніжнійша й найщиріша розвага стає пекучою

отрутою. Тим я й нещасного Тумана не відважив ся розважати.

Ранком пішов до городничого довідатись, чи нема якого сліду. На дорозі стрічаєть ся знайомий та після перших привитань і питає:

— Як се так сталось, що в вас здорова дівка пропала?

Я йому й не відповів ні словом, вернувся до дому: і до городничого шкода було ходити. Тільки те й зумів він зробити, що того-ж дня про нашу пропажу по всіх вуличках звонили. Після сього який же там слід знайдеш?

Три дні й три ночі просидів нещасний Туман на своїм стільці, голови не підводячи. Я злякав ся, порадив ся з лікарем. Розумний лікар тільки й звелів відчинити на кілька годин вікно або двері [а се було, як я казав, зимою]. Я в лікарських науках ні каплі не винний та, стараючись, взяв та й відчинив потишеньку заразом і двері й вікно. Минає година, друга, — я все позираю то в вікно, то в двері: що то вийде з тієї операції?

Дивлюсь, так уже над вечір почав Туман здригуватись, а через годину підвівсь, озирнувся кругом, зачинив вікно й двері, походив по хаті з пів години, здригуючи та на силу чутно кажучи: „От тобі й на!“, далі ліг, або, краще сказали, впав на ліжку і кожухом укrywсь. Мені здалось, що він заснув. Слава-ж тобі, Господи! — думаю, та й пішов трохи спочити. Не встиг я чаю напитись, аж денщик каже мені, що Туман кидаеть ся, стогне й мене до себе просить. Приходжу. Питаю:

— Що тобі, Якиме?

— Нічого. Спина... холодно. Сумно! Що знаєте, те й робить!

Я бачу, що діло погане, послав по лікаря, а сам остав ся з ним. Повернеть ся кілька раз до мене та й кричить:

— Пить! Дайте пить, а то згорю!

Дам йому чайну чашку квасу, трохи стишить ся.

Прийшов лікар, помацав живчика, подивився на свого „брегета“ з секундником, каже:

— Гарячка. Зараз же одправте його до шпиталю. Я його зараз і одправив.

Місяців зо два або й більш пролежав сердешний Туман у шпиталю. Вже й лікар сам почав боятись, що він не видужає окреме на останніх днях гарячки, чи, як кажуть, на переломі хвороби. Коли таки залізна натура недужого перемогла: під кінець першого місяця він уже здолав без чужої помочи підвестись з постелі, а до другого вже й гуляв бадьорно коридором та все прохав їсти, чого йому, звісно, забороняли.

Коли Туман нездужав, я все, що тільки можна було, робив, щоб знайти хоч темні сліди нашої уті-качки: завів власних лазутчиків, самих невсипущих, фельдфебелі що вечора доводили до мене кожен рух капітанів, кожний ступінь його було видно й на ліку в моїх вірних агентів, а сліду ніякісінького, як в воду канула! І не тільки я, а всі городяни вказували на капітана; так що-ж ти вдієш? — провинник тут, а доводу ніякого! Мимоволі злодія зьвіра мусиш називати людиною!

Став уже Туман одужувати, як з Володимира приїхав жандармський офіцер, забрав нашого капітана та повіз у Вологду. Я щеж таки все не кидав надії, написав стороннє письмо до вологодського поліцмайстра, просячи його, щоб він оповістив мене, хто власне приїде з отаким то капітаном, та чи не буде між його челядію молоді дівчини. Описав я й прикмети Варччині. Не менш, як за пів року одбираю я листа від вологодського поліцмайстра, де описані з великими подробницями як сам пан, так і його челядь, а між ними й комнатний козачок Климко. „Помянутий Климко, — писав поліцмайстер, — через чотирн місяці від капітана втік, і де тепер обритаєть ся, — невідомо; а дівчина, — писав він далі, — про яку ви пишете, — в наш город не прибуло з ним ніякої. Спершу гомоніли, що помянутий козачок Климко немов би то жінка переряжена, алеж то бабські брехні та й більше нічого. Я тим так думаю, що як би чоловік не розпутствував,

а всеж не піде на таке злочинне діло; та й те ще сій брехні суперечить, що в дівчини, творіння і фізично й моралійно слабого, на таке, як наприклад утекти, і відваги не вистачить, бо одважить ся на се і чоловік не кожний. Гадаю, — не треба писати Вам про самого капітана: маю надію, що Ви його добре знаєте; скажу хиба, що він і на волосинку не перемінив ся.“

Лист звичайно кінчав ся здавна вживаною ввічливістю, та й годі. Певно, вологодський поліцмайстер простодушний добряга, — подумав я. Як таки можна не вневнитись справді, що то бабські брехні, як він каже! Чи можна-ж було вагатись за канітанове злочинство, прочитавши його формуляр? А поліцмайстер певно-ж читав його. Простота, та й годі!

Що-ж було мені ще діяти? Я добре був упевнений, що козачок Клишко не хто инший, як наша Варочка. Сердешна! Долю свою добула собі — за спадщину по матері, колиб же і краю не знайшла так, як його знайшла покійниця. Та деж вона тепер? Сидить, гадаю, в Пошехонській або якій другій тюрмі та воший годує. А може вже її й на сьвіті нема? Після довгого часу міркування прирадив собі подати оповістку в „Московскія Вѣдомости“, бо „Губернскихъ Вѣдомостей“ тоді ще не було. Отак зробивши, я відважив ся поділитись своєю надією з Туманом; відважиз ся, кажу я тим, що Туман хоч після гарячки й зовсім видужав, але, не вважаючи на те, що вже вісім місяців минуло, як Варочці згинуті, він все ще скидав ся на божевільного. Він і до того був не говіркий, а тепер так і надто замовк; ремісництво своє кинув і сидів цілими днями, схиливши голову на руку, в своїй хаті. Одного я бояв ся: щоб він не почав пити; але хвалити Бога, сього не сталось. Так от я й не втерпів побалакати з ним про Варочку, гадаючи, що надія підбадьорить його сумну душу, та якось у ранці, після рапорта про благополуччє в хазяйстві, і розказав йому про свою знахідку. Довго стояв він перед мене, повісивши голову. Я пройшов кілька разів по хаті; він, як статуя, не ворухив ся. Я хотів йому щось таке сказати, аж дивлюсь, — а в нього зпід приплющених вій сльози,

як горох, — кап... кап... кап...; а далі він зітхнув і ледві чутно промовив: „капитанша!“ — та й пішов з хати, повернувши на ліво кругом Подивився я у слід його та й покаяв ся гірко за свою необачність.

Діяло ся се в осени. В полку дозволені були одпуски на рік і на пів року. Другого дня приходить Туман, каже, що він поданий до одпуску на пів року, і просить мене, щоб я не забороняв йому.

— Схожу, — каже, — до дому, чи не лучше буде.

— Іди, — кажу йому, — з Богом. — Та й прошу його, щоб, як іти-ме через Глухів, тоб зайшов на мій хутір подивитись, що там робить ся.

— Добре, зайду.

За тиждень дали йому білета; він, попрощавшись зі мною, і пішов.

Дурно сподівав ся я добутків з своєї оповістки: не вийшло з того нічого; а місяців через три після того, як Туман пішов до дому, кажуть мені, що він вернувся. Я здивував ся, що так скоро. Вийшов, дивлюсь, — Туман помагає вилізти з невеличкої, на одну конячку, рогожаної балагурі якісь закутаній і в нагольній кожуханці жінці з дитиною на руках. Побачивши мене, він весело промовив:

— Найшов! Найшов, ваше високоблагородіє!

Справді се була Варочка. Але яка ріжниця проти колишньої Варочки! — змарніла, худа... Вона віддала дитину на руки Туманови і, як несамовита, кинулась мені в ноги й заголосила. Дитина прокинулась на руках у Тумана і заплакала; він і поніс її в хату, приголублюючи. Я підвів Варочку — вона голосила — і повів її слідком за Туманом.

Другого дня Туман знов узяв моє халяйство до своїх рук, і в хаті в нас усе пішло по прежнему. Одного разу я питаю його, де він найшов свою Варочку.

— Де найшов? — В Молозі, в тюрмі.

Охота моя довідатись про се не зовсім була задоволена його відповіддю; але я знав, що він не охочий був до подробиць, то вже й не перепитував його. Варочка який час з своєї хати не виходила нікуди, від мене навіть теж ховалась, то мені здавало ся вняково

до них заходити. Тумана я що дня питав про здорове її й дитини, він відповідав мені:

— Дякувати Богу милосерному, — обоє здорові.

Занудив ся я за Варочкою. От раз якось, відпустивши фельдфебелів, зайшов я до них у хату і, як перше було, так і тепер: Варочка читала житє Варвари — великомучениці, а Туман сидів супроти неї та хитав на руках Оленку. Ніколи я не забуду ту справді моральїну картину.

Другого дня після мого візиту прийшов, як звичайно, до мене Туман та й каже:

— Ваше високоблагородіє! Я думаю женить ся, щоб люди головою не кивали та пальцями на нас не показували.

— Благороднійший ти чоловік! — подумав я. Того-ж дня виклопотав я йому дозвіл від полкового командира, а в другу неділю я був на весіллі в Тумана за батька.

Довго ще після весілля Варочка була сумна та замислена і окрім церкви ніде не показувалась. Тумана вона, як і перше було, звала татом і часто плакала, дивлячись, як він жалує її Оленку, немов свою рідну дитину. Де далі по просту вона почала забувати минуле, стала заходити до моєї хати, — спершу, як мене не було, а потім і при мені. Одежу мою і все, що вимагало жіночого догляду, взяла вона під свою опіку, то кращої й справнійшої хазяйки й домагатись не можна було. Раз якось вранці заходить вона до мене з Оленкою на руках весела така та щаслива. Я просив її до чаю, посадив коло себе та стороною й повів річ про те, як вона втекла і де була схована капітаном до виїзду в Вологду.

Спершу спитав її, чи буває вона в фершалки.

— Ніколи не буваю, — відповідає.

— Чом же ти не буваєш? — питаю: — ви-ж були такі близькі приятельки?

— Гарні приятельки! Гидка вона, ехидна! Колиб не вона, я-б і доси не знала нічого, се вона все на-строїла, — заплакала Варочка.

Трохи згодом я й кажу:

— А доброго таки клопоту ти тоді наробила. Сердешний Туман трохи в домовину не лїг. Ну я й доси не придумую, деб тобі бути тоді схованій, бо я тоді всі мишачі нірки в місті перешарив. Розкажи, будь ласка, як се так сталось.

— Ось як, — каже, витираючи сльози. — Знаєте: того-ж дня перший сніг упав. Фершалка, бодай вона була проклята, і підмовила мене покататись з нею в вечері. Я й пішла до неї без спросу, а сьвічку й книжку кинула на столі: думала, — зараз вернусь, ніхто не знати-ме, де й була. Прийшла до фершалки, а в неї самовар на столі. Налила вона мені чашку чаю; чай був такий смашний, що я попрохала ще й другу, а далі й третю, і так мені стало тоді весело, що я й танцювати була готова, що все на сьвітї я тоді забула. Того часу проти вікон на вулиці стали сани. Вийшли ми, сіли й поїхали. Довго ми їздили по місту, так довго, що мені аж спати захотїлось, та так, що не знаю вже, як я й заснула. Проснула ся я в теплій хаті; кругом темно, тільки в вузьнїкї щїлини крізь віконїцї сьвіт пробиваєть ся. Стала я пригадувати вчорашнє катаннє, — ну, тільки й змогла пригадати сам чай та фершалку, та й то наче у ві сні. Незабаром відчинились двері, увиходить сїльська баба з сьвічкою в руках. Питаю її:

— Де я?

— У добрих людий, — каже.

— Як же я тут опинила ся?

— Тебе на вулиці підняли: видно, конї скажені з саний викинули. Чи тобі не треба чого? — питає, ставляючи сьвічку на стіл.

— Ні, нічого, — кажу. Баба взяла з стола сьвічку і пішла з хати, накинувши крючком за собою двері.

Я все думала про те, де я і що зо мною думають робити; довго я думала, а нарешті знов заснула. Як я проснула ся вдруге, то сьвіту вже крізь щїлини не було видно. Голова в мене не те, щоб болїла, а кругом їшла гірше всякого болю. Я почала плакати. Ввійшла знов та баба з сьвічкою, стала мене умовляти, даючи

мені чаю та всяких ласощів. Я не хотіла та все прохала її сказати, де я. Питала про вас, про тата, про наше місто, чи далеко воно. Баба казала, що ні вас, ні тата не знає, а такого міста, і забожила ся, що й не чула зроду; далі знов давала мені чаю, я не схотіла, давала вечеряти, — не схотіла; вона засьвітила лампадку і пішла з хати. Я схопила ся з постелі, кинулась до дверей, але вона встигла заціпнути їх крючком. Трохи згодом за дверима чутно стало чоловічу річ, річ і знайома мені, та я ніяк не могла згадати, де її чула. Питало:

— А що, тепер їй краще?

Баба каже:

— Однаково, батечку, — все щось верзе та кидаєть ся.

— Ну, добре, — знов та-ж річ, — я до неї пришлю завтра лікаря.

— Не вже то вони про мене балакають? Хиба я справді хвора? — подумала я. Проте лікаря не було, я й заспокоїлась.

Довго сиділа я в тій заклятій тюрмі, троха була не збожеволіла з туги. За весь сей час нікого я не бачила окрім тої гидкої баби, тільки за день уже до того, як йому взяти мене з собою, увіходить до мене фершалка з пакунками в руках. Я їй, як матері рідній, зраділа. Стала вона мене умовляти, обіщати Бог знає які радощі в будуччині, абиб тільки я їй у всій скорилась. Сказала вона мені остригтись та перебрать ся в парубоцьке вбрання, — я не схотіла; вона страхала мене довічною тюрмою, — я й послухалась. Ножниці були в неї з собою, зараз же вона мені й косу відрізала. І плакала-ж я тоді! Господи!... Далі дістала з пакунку парубоцьку одежу, одягла мене і тільки була почала на мене красуватись, яка я в тім убранні хороша, як увійшла баба, каже: приїхали. Поспішаючи вийшли ми на двір. Було вже темно. За ворітьми стояло дві балагули, — одна більша, а друга трохи менша. Фершалка посадила мене в більшу балагулу, перехрестила. Коні рушили. А що далі було, то ви знаєте, — промовила Варочка, плачучи.

Небавом зняла ся польська революція. Корпусови нашому звелено було рушити на Литву. Щó було у мене зайвого, я одіслав на хутір, до себе до дому, та підмовляв Тумана, щóб він і Варочку з дитиною одпустив з підводами до мене на хутір. Він так і зробив, ми й рушили возом у похід.

Після кампанії взяв я одставку, вийшов полковником. Небавом Туман вислуживсь; він прийшов до мене на хутір. Хотів я настановити його за приказчика, але мені й самому нічого було робити коло свого мізерного хазяйства, то я й віддав йому на прожитте корчму, що біля Есмані, безплатно за колишні його послуги, та й Вікторкови своєму заповів теж робити, як мене не стане на сьвітї.

І я, доки жити-му, робити-му те саме.

Віктор Н. Н.

Прочитавши отсе оповіданнє, замислив ся я, і в моїй думці суворій ветеран-корчмар перевернув ся в таку людину-християнина, щó дай, Боже, щóб і всі були хоч трохи схожі на нього. Мої думки радісні перебив мені голосний крик: „Чорт знає щó!“ Двері відчинились, і в хату ввійшов мій приятель, держучи в руках мою гармонію та все переказуючи: „Чорт знає щó! Я думав, щó він їй щó путнє подарував. Полтинник! Більш не варта!“ — коли побачивши в руках свій рукопис, він немов отямив ся й каже:

— Ну, як же оповіданнє? Чи ти ще не дочитав його?

— Ні, як раз перед тим, як вам приїхати, скінчив, — кажу.

— Ну, як же по твоєму, варта до друку, чи ні?

— Та ще й дуже.

— От то-то й є; а вони дурні думають, щó, не читавши нічого, нічого й не напишеш, а отже написав!

— Дозвольте мені її переписати, так, для памяти, — кажу.

— От, ще переписувати! Візьміть так, як єсть, та хоч і друкуйте його, тільки так, як я вам і ранїше казав: щóб не виставляти мого ймення.

Я пообіцяв ся. На дворі вже стемніло. Напились ми чаю, погомоніли ще трохи, одяглись та й поїхали до міста в історичний Миколаївський собор слухати „Діяння“.

Після утрені приятель мій поїхав до себе, на хутір, похазайнувати, — він кззав; а як послі вийшло, так за тим тільки, щоб справити „дом приличія“, се-б то на незалежні плечі натягти фрак; а я, не маючи знайомих і охоти знайомитись, уважав отсю церемонію зайвою і лишив ся у місті, чекаючи служби Божої. Погода була гарна [щоб в таку пору трапляється дуже рідко], на вулицях було сливе зовсім сухо, я й пішов блукати по місту, шукати те місце, де стояла знаменита „Малоросійська Коллегія“ та палац гетьмана Скоропадського, той самий, де він витав „Данилыча“,*) коли той заїздив дякувати гетьмана за гостинець, се-б то за місто Почеп з волостию. А Данилычь, не в тімя гвіздком битий, взяв та з німецькою астролябією й одмежував до Починської волости сотні: Балаклінську, Мглинську та пів Стародубської та й заїхав у Глухів дякувати гетьмана, а простакуватий гетьман, нічого того не відаючи, шанує свого пресьвітлого гостя, аж поки пресьвітлий гость на ознаку подяки не звелів скласти проти палацу на майдані камяного стовпа та вбити в нього пять залізних гаків: один про гетьмана, а ті про старшину, коли вони хоч заикнуть ся тільки перед царем про німецьку астролябію. Проте старшини не злякали ся та, як були в Москві, пожаліли ся на здирцю грабіжника, і його за те покарали.

А деж той майдан? Де той палац? Де Коллегія з своєю кровопийною марою — тайною канцелярією? Де се все? — І сліду нема! Чудно! А все се таке недавнє та сьвіже. Яких сотня років проминуло, а Глухів з резиденції гетьмана України зробив ся препаскудним повітовим містечком.

Дзвін до служби перебив мої сумні питання, я перехрестив ся та й пішов до Миколаївської церкви, однісїнької пам'яті минулих часів. На майдані доганяю чу-

*) Меншиков. — *Переклад.*

мацький віз, запряжений парою сірих волів-велетнів. На возі сидять дві жінки в білих свитках: одна в стьожках та в барвінку, а друга запята шовковою хусткою. Біля волів іде високий чоловігта в чорній киреї і чорній смушевій шапці, з батогом у руках. З воза виглядає ще велика біла вязка — се паска з усім причандалом, загорнута в білу скатертину.

Порівнявсь з возом, дивуючись пізнаю в поїзжанах своїх старих знайомих — Тумана з родиною. Вони зупинились, похристосав ся я з усіма, та, балакаючи про те, що Господь дав годину та такий день гарний ради такого великого сьвята, помалу наблизили ся ми й до церкви.

Після служби приятель мій у цвинтарі умильно похристосав ся з кількома православними християнами і з християнками, а далі взяв мене за руку та й веде до якогось невеличкого оклецьковатого чоловічка в гурбернськїм мундїрі, з червоним добродушним лицем, — він тільки що вийшов з церкви, — похристосав ся з ним та й каже, вказуючи на мене: такий то. Я поклонив ся. А приятель і додає:

— Карл Самойлович Стерн, наш повітовий ескулап. Йому так подобаєть ся наш суцце християнськїй звичай, що він що року одягає мундїра і йде до служби власне зза сього сьвята, ще хоче і на нашу віру православну перейти, та тільки в мене така думка, що бреше, — вибачай, Карле Самойловичу!

Нїмець моторно усміхнув ся, ми й розійшлись.

Приїхали ми на хутір, я й здивував ся, увійшовши в хату та не помічаючи нічого такого, чим би можна було розговорїтись. Хазяїн, спостерїгши моє дивуваннє, вивів мене в сїни та мовчки й указав на великі двері, про які я гадав, що виходять в сад. Одчинив я їх, коли мої здивувані очі побачили не сад, як я гадав, а величезну дощану загороду з невеличкими вікнами, пристроєну до самих хат: то була саля задля бенкетів.

Серед неї стояв стіл безкраїй, засланий білою скатертиною. І, Господи, чого тільки не було на тому столі! І все те в найгомеричнїїшїм достатку. Бабуся,

що вертіла ся біля стола, здавала ся мухою супроти кольосової пираміди з тіста, вживаної за паску. Обік пираміди, як сфинкси єгипетські, по декілька в ряду лежали не поросята, а печені в цілій величині кабани з хрінним корінням у зубах і все инше в такім же достатку. Навіть горілка з сливянкою стояли по кінцях стола в великих барилах, засланих серветками; одно слово: все було циклопічне, і колиб проснув ся величній хіоський сліпець, то й той би тільки вуса закрутив та ще може-б подумав, що на хуторі дожидають Кадма з товариством.

Хазяїн, ходячи по салі тій, поглядав то на стіл, то на мене. і усміхав ся самозадоволено. За чим же діло стало? Чого тут бракує? — думаю я: — Здаєть ся, можна-б і за діло взятись. Чи він ще кого чекає? Я хоч і не голодний був, а не можна було спокійно дивитись на все се добро, найпаче на порося та на „бабу“, що немов московська кубічна купчиха, — біла та червона; так би й проковтнув усю разом, а хазяїн, як нічого й не було, ходить собі, тільки усміхаєть ся. З пів години, коли не більше, минуло чекаючи. Мені аж брехенька прийшла на думку про царя та його коханого боярина. Боярин вірний у чімсь перед царем прошпетив ся. От, цар не хотів пустити в діло огню та желіза, а продержавши три доби у темниці без води й без хліба свого вірного боярина, звелів подати собі миску доброго борщу та печене порося, та й покликав боярина на допит. Так що-ж би ви думали? — За ложку борщу та поросячий хвостик боярин в усім признав ся. Я, правда, за собою жадної вини не відав, але мимохить думка брала, чи не хоче мій приятель і зо мною таку штуку вдрати, як той цар з своїм вірним боярином; тільки чим же я перед ним провинив ся? Тоді саме відчинились двері, і в салю ввійшла бабуся з полумиском у руках; в полумиску була сьвята вода і кропило з сухих васильок. Увіходячи в салю, бабуся хутенько промовила: „Уже на греблі!“ Приятель мій вийшов у сіни. Небавом чутно стало, — загуркотіли колеса, а хвилини через дві в салю ввійшов піп в епітрахилі, в дяками й хазяїном. За крилошанами увійшов

Туман з своїми, а за ним поважно, смирно, проглажуючи вуси, почали увіходити селяни, і через хвилину найшло їх повна саля. Після молитов шп, а за ним хазяїн, а далі й я — похристосалися з усіма, хто був, розговорились шматочком простого хліба та тоді вже й узялись, хто до чого мав охоту. Тепер тільки стало знати мені, на що отак по гігантському наготовлено було їжи й питва. Мій приятель [я з ним за се раз десять похристосався] до букви йшов за словом Злотоустого майстра слова і за словами любови й смиренства перших християн. Тут не було ні кріпака, ні пана, — був тільки гостинний хазяїн та найнецеремонніші гості.

Провівши попа та своїх кріпаків-гостей, хазяїн посадив за стіл мене та Тумана з родиною, та й сам сів між нами, промовивши: „От тепер розповіємось!“ Проти мене сиділа Оленка з матір'ю, так я тепер тільки роздивився на неї, як слід. Се була суцця красуня, що яка тільки що розцвіла: густе русяве волосся, заплетене в дві коси, перевиті жовтими й синіми стрічками та барвінком, надавало якусь осібну сьвіжість її зграбній голівці, а тонка біла сорочка з прозорим гаптованнем на широких рукавах складалась на плечах та грудях у такі складки, які й не снилися ні Скопазови аніже Фидієви; одно слово — перед мене сиділа богиня краси і неблазности. Поруч з Оленочкою сиділа її мати, колишня Варочка, а тепер Варвара Івановна, як її звав сам хазяїн, а коло неї сидів Туман, з усміхом покручуючи свої білі вуси. Я дивився на нього не як на простого корчмаря — старого вояку, а як на лицаря величнїх моралїйних подїй, як на чоловіка-християнина в найширшїм змістї сього слова, і, признати ся, завидував йому. Він здавав ся мені прещасливим, та инакше й бути не могло. Чоловік, що так височенно справив свої обовязки до близьких, навіть при злиднях й самотности мусїв бути щасливим, а його старість була в достатку й між найщирїйшими й найнїжнїйшими друзями. Мені не трапляло ся бачити такого зграбного твору скульптурної праці, щоб так заспокоюючи солодко, вабив до себе мої очі, як тихе й спокійне лице сього

сїдого величнього героя добродїтелї. Озеров вповнї почував отсю привабнїсть, мовивши Едіповими устами :

„Мой не увидить взоръ,
Ни мужа кроткаго, прїятнаго чела,
Котораго рука боговъ произвела...“

Встали ми зза стола тихо, немов зза звичайного обїду, помолили ся. Туман взяв свою смушеву шапку, глянув на жінку та й став прощатись з хазяїном. І завжди не говіркий, на сей раз за столом він сидїв зовсїм німо. Я думав було забалакати про Блюхера або Бонапарте, але коли я глянув на нього, моя думка здалась менї прямо не до речп. Одним однісїньке слово почув я від нього тепер, та й то вже на дворї; коли посадив він уже на чумацького воза свою родину, а воли вже рушили з місця, хазяїн з порога питає його :

— Так на проводи, батьку?...

— Еге, — одказав Туман та й пішов за возом.

У вечерї, за чаєм, прїятель мїй проти своєї вдачі був замислений. Я щось обїзвався до його разів зо два чи зо три, а далї й сам почав барабанити об стїл пальцями. Вже бабуся й свїчки принесла й самовар з причандалом забрала, а ми все сидимо нерушимо та об стїл барабанимо. Не знаю вже, чи довго-б ще дїялась ота барабанна музика, колиб я був не зітхнув, так собі, знічевя. Прїятель мїй підвів голову, глянув на мене та й зареготав ся.

— Чуєш, — каже, нареготавшись до схочу, — хай уже моє дїло хазяїське, менї є про віщо замислитись і зітхнути; а ти-ж якого чорта зітхаєш?

— Хазяїн мимохїть передає свїй настрїй і гостям, — одповїв я.

— Правда, правда твоя! А знаєш щó?... — запитав він та й знов замовк.

— Коли скажеш, то знати-му.

— Маю я до тебе велику просьбу. Пообїцяй, що справиш, так скажу.

— Коли скажеш, яка, то й пообїцяю.

— Погостюй у мене до провід?

— Не можна.

— От то-то й є! Примусив мене відкритись йому з секретом, а тепер і назад. Се не личить путящій людині!

— Який же тут секрет? — питаю.

— А такий, — каже він, подумавши, — що на проводи в мене думка вінчатись, а тебе-б прохав бути в мене за боярина. Так як, згоджуєш ся?

Я, як чоловік, тоді ні від кого незалежний, то не довго думавши, й кажу: Добре!

— Отсе по друзяцьки! — казав він, так по друзяцьки стискаючи мені руку, що я трохи не закричав: — Ходімо-ж тепер вечеряти! — додав він, підіймаючись.

Ласа вечерея та щира випивочка розв'язали язика моєму приятелеви і відкрили його сердечний тайник. Зразу він виявив мені своє натуральніше розумінне сімейного і політичного життя людини, про її загальне значіння, як прекрасного й розумного творіння, і як він може бути ні від кого незалежним і щасливим в своїм короткім житті, аж ні трохи не порушаючи гармонії в громаді істот, на неї саму схожих. Так він мене привабив своїми думками, що я вже вбачав його найнатуральнішим і справжнішим мудрецем, трохи не вище за самого Сократа; але коли мудрецеви, та й взагалі людині трудно, та мов би й зовсім не вільно, самому собі уявити межю, за яку не слід переступати, то й мій приятель непримітно перейшов до утопії та й став мені доводити, що грамота, тим паче в жіноцтві, дуже капостить людському добробутові. Я зроду було думав, що початок таких ідей — вино та добра доза сливянки, поки він не скінчив своїх доводів сими словами:

— Маю надію, та й не без причини, що я буду аж надто щасливим з своєю жінкою і тим саме, що вона неграмотна.

— Ти може й будеш, але багацько про кого сього не можна сказати, і про себе першого я не скажу сього.

— Тим, що багато дехто, а з ними вкупі і ти, більш не що, як моралійні каліки.

— От тобі й на! — подумав я; помовчавши й кажу:

— Яко твій старший боярвн, чи я маю право спитати свого князя, хто така та, що має бути щасливою княгинєю?

— Секрет! До останнього дня секрет, а то — то ще, гляди, станеш мене розчаровувати.

Довго ми мовчки сиділи за столом, позираючи зрідка один на одного та на пляшку з сливянкою; а далі, як побачили, що на сухім денці в пляшці нема нічого, вартогу уваги, піднялись зза стола та й пішли спати, виразно стиснувши один другому руку.

Весь тиждень ми з приятелем закусували, снідали, обідали, вечеряли й спали, багато балакали про всякі чисто звичайні речі, в гурті й про тогочасню літературу, за якою він, як і всяка путяща людина, досить уважно стежив, що мене добре здивувало, бо я опріч варварського перекладу Федрових байок, ніже єдиної книжечки не примітив у його в хаті. Опріч тогочасньої літератури часто заходила у нас розмова про дуже хитру тогочасню Меттерніхову політику, а про весілля, що мало бути, ні пари з уст. Я раз був, хоч і проти учтивости, запнув ся про сю цікаву річ, але приятель мій був німий, немов риба, звелів запрягти бричку, не сказавши мені й „до зобачення“, сів та й поїхав, Бог його знає, куди. Нарешті минула безконечна для мене свята неділя, минула й половина провідної. В середу приятель мій поїхав з ранку й пропадав до самого вечора; вернувши в вечері до дому, він мовчки надів фрак, розчесав ся, подивив ся в зеркало, повернувся до мене та й каже:

— Ну, я готов! Одягай ся скорійш, та поїдем!

Я теж убрав ся. Сіли ми в бричку та й поїхали прямо до міста до Миколаївської церкви. Церква вся світить ся. Серед церкви аналой. Піп в ризах; а дячок, пригладжуючи вуси, трохи-трохи не сьпівав: „Ісаіє,

ликуй!“ Не встиг я роздивитись, як одчинились двері, і з Туманом та з матір'ю увійшла Оленка. Ввійшла в церкву, перехрестила ся, сміливо підійшла до аналоя й стала на своє місце. Як побачив я її ближче, так тільки тхнув. Вінчання скінчилось, а я не без заздроси поздоровив свого щасливого приятеля з новим життям, з новими радощами, а другого дня, подякувавши за хліб, та сіль, поїхав до Києва.

МУЗИКА.

Коли ви, ласкавий читачу, кохастесь у рідній старовині, дак пораджу вас, коли переїздити мете через місто Прилуку в Полтавщині, з'упинити ся там на добу. А як що трапить ся се не в осени й не зимою, дак перебуньте там і дві доби, та перш за все спізнайтесь з панотцем протопопом Іллею Бодянським, а вдруге навідайтесь з ним же таки, з панотцем Іллею, до напів зруйнованого Густинського монастира. Він по той бік річки Удаю верстов за три від Прилуки. Можна вас запевнити, що не каяти метесь. Се суще Сенклерське абацтво. Усе тут є: і рів глибокий та широкий, колись то повний води з тихого Удаю, і вал; а на валу на тому є високий кам'яний мур зубчастий із внутрішними ходами та з бійницями; є й склепи чи печери, що нема їм краю, є й намогильні плити, що вже повростали в землю, поміж величезними дубами суховерхими, може, ще самим титарем насадженими. Одно слово усе є, чого треба, щоб була повна картина романічна, звісно, під пером такого-ж Скотта Вальтера або похожего на його автора-малюра природи. Я-ж... в убожества моєї фантазії [по правді кажучи] за таке діло не беру ся, та — привзятись — не до того я й бесіду веду. Се я тільки так, аби бесіда повніща була, забалакав про руїни пам'ятника Самійловичового.

Мені, щоб ви знали, київська археологічна комісія припоручила навідатись до сього напів зруйнованого монастира. Вже-ж пак за допомогою найповажаного панотця Іллі, довідав ся я, що монастир збудовано коштом і працею безталанного гетьмана Самійловича р. 1674, про що свідчить патрет його, яко титара, намальований на стіні в середині головної церкви.

Довідавшись про все отсе та змальовавши, як умів, головну чи св'яту браму та церкву Петра і Павла з п'ятьома банями, та ще трапезу й церкву, де поховано вікопомного князя Миколу Репніна, та ще зацілізу циклопічну будівлю братерську, отсе все зробивши, кажу, як умів, другого дня хотів був я покинути місто Прилуку й рушити до Лубен, щоб і там подивити ся на монастир, збудований побожною матір'ю Яреми Вишневецького Корибута. Я вже поскладав був усю свою мізерію у пакунок і хотів послати фактора Лейбу на поштову станицю по коний, аж ось мій господар до мене в світлицю увіходить та й каже :

— І не думайте й не гадайте! Ось гляньте лишень, що на дворі дієть ся.

Я подивив ся у вікно. Справді, вдовж грязької вулиці тягло ся дві кареті — на чотири особи кожна, де-кільки колясок, бричок, хургонів усяких, нарешті, прості вози.

— Що се таке? — спитав я свого господаря.

— Бачте: один з нащадку славетного прилуцького полковника, Мазепиного сучасника, завтра йменинник.

Господар мій, треба завважати, був за повітового вчителя російської історії і любив вихвалити ся своїми знаннями, особливо перед нашим братом-ученим.

— Та не вже-ж увесь отсей транспорт тягнеть ся до йменинника?

— А вже-ж! та се ще тільки початок! Ось подивитесь, що буде над вечір: на місті буде тісно!

— Гаразд! Та мені-ж яке діло до вашого йменинника?

— А таке діло, що ми з вами наймемо троян добрих коний та й рушимо у досьвіта аж у Д...

--- У які се Д...?

— Та просто-ж до йменинника.

— Але-ж, я з ним не знайомий.

— Дак познайомитесь!...

Я замислив ся. А що справді: чи не чкурнуть би мені та по праву розшукувача давнини полюбувати в сільських забавок? Се буде щось нове!

Добре! От на другий день ми й поїхали в гості.

Почати хіба в того, що ми зблудили не тому, що, коли ми виїхали з міста, так було ще темно, а тому, що наш хурман [справжній шій земляк], переїхавши удайську греблю, пустив віжки та й почав собі про щось міркувати. Тим часом коні пішли собі любенько битим шляхом, звичайно по старій пам'яті. От ми й приїхали в село І... Питаємо першого стрічного чоловіка, як проїхати нам у Д...?

— Д...? — каже той чоловік. — А просто беріть на Прилуку.

— Як то на Прилуку? Ми-ж їдемо з Прилуки.

— Так не треба було вам і їздити у Прилуку, — відповів чоловік зовсім байдужно.

— Та якже-ж нам тепер проїхати у Д..., щоб не вертати ся в Прилуку, га? спитав я.

— Тривайте! Десь отут недалечко в село Ср..., те-ж нащадка славетного полковника. Чи не знає він часом сього села?

— А С..., земляче, знаєш? спитав я селянина.

— Знаю, — відповів той.

— А Д... від С... далеко?

— Ба, ні!

— Так покажи нам шлях на С..., а там уже ми якось знайдемо й Д...

— Ходім за мною, — промовив чоловік та й пішов вдовж вулиці поперед нашої завзятої трійки.

Він повів нас поза стару дерев'яну церкву з однією банею та рубленою дзвіницею на чотирь вугли. Дивлячись на неї згадав я картину його незабутнього Штернберга „Свячення пасок“ і мені стало сумно. Імя Штернберга дуже-дуже багато нагадало мені.

— Отсе вам буде шлях просто на С..., — мовив чоловік та й показав рукою на ледві приїтну доріжку, що блищала поміж густою зеленою пшеницею.

Вельми цікаво, що підвідчик наш мовчав увесь час подорожжя від Прилуки до І... й розмови з селянином, та вже побачивши поза темною смугою лісу, укриту бляхою баню, тільки й промовив: „Отсе вам і С...!“ — Та й знов замовк.

Се загальна риса влаци моїх земляків. Земляк мій, коли що й до ладу зробить, дак не розбалакаєть ся про своє завзяте; коли-ж боронь Боже, вскочить у гушу, дак стане дійсне наче риба та.

У С... ми розпитали шлях на Д... та й поїхали собі з Богом між зеленими пшеницями та житами.

Здаєть ся моєму товаришеви не зовсім до вподоби була така подорож, особливо через те, що він любив чепуритись [а треба вам знати, що ми були убрані зовсім як на балі]. Він те-ж мовчав як і підвідчик, навіть не промовив: „От вам і С...“, так він був роздратований курявою та иньшими пригодами подорожи. Я-ж, не вважаючи на фрак та иньші причандали, був зовсім спокійним, навіть щасливим, дивлячись на необсяжний обшир під житами та під пшеницями. Нігде правди діти; й до мене в серце залізала туга; але-ж ся туга зовсім иньшого роду. Я думав і питав ся у Бога: „Господи, про кого се поле засіяно й веленіє? Хотів був по переду переказати своє сумне питання товаришеви, та роздумавши, не сказав нічого. Якби не се кляте питання, щó так не до гичі прокинуло ся в моїй душі, як-б був зовсім щасливим, купаючись, так сказати, у морі свіжого рясту, щó так тихо-тихо хвилював ся. Чим ближче під'їздили ми до того бенкету, тим сумнійш і сумнійш ставало мені, так, що я ладен був повернути, мовляв, назад оглоблі. Дивлячись на обшарпаних селян, що часто-густо попадались нам на зустріч, мені здавав ся сей бенкет якимись нелюдськими веселощами...

Чи так, чи сяк, а нарешті, вже перед заходом сонця, доплентали ся ми до своєї мети.

Не списувати му вам чудового гаю з велетнями-дубами, насадженими ще прадідами, осьвіченого косим промінням соняшним; не писати му й про бельведер з банею величезною панського будинку, щó високо підносить ся серед того гаю; промовчу й про широку та величню алєю, щó веде до будинку; мовчати му й про величезне село, щó було заставлене повозами, кіньми, смугами та кучерами. Не писати му про все оте тому, що саме перед нашим в'їздом в алєю стріла нас кавалькада амазонок та амазонів без кінця-краю й зовсім збила

мене з пантелику... Товариш мій не злякався: він жваво вискочив з воза і хвацько почав кланяти ся до всієї кавалькади... Я з сього вивів, що він вдатний жартун. Минувши амазонок, амазонів, та нарешті грунів чи жокеїв, я те-ж івліз з воза, заплатив нашому підвідчикови і, на його питанє: „де-ж я ночуватиму?“ відповів: „в зеленій дуброві, земляче!“ — а він тоді посвистав та й подав ся на село. Ми помалу пішли вподовж величньої алеї до панського будинку. А щоб надати своїй тварі вид, хоч трошки похожий на джентельменський, зайшли ми до так званого „холостого флігелю“, що стояв на відшибі недалеко біля головної будівлі. Тут стріли нас джентельмени зовсім незвичайного змісту. Звичайно буває, що люди, після довгого обіду та добрячої випивки, швиденько чимчикують спати; у їх же все вийшло навпаки. Вони стрибали, галасували і витворяли ка-зна-що, звісно, усі в шотландському убранню. Цинізм, щоб не сказати, гидота, та й більш нічого! Вергілій мій якось добув умивальник та миску і ми, повмивавшись та повитрушувавши з фраків куряву, рушили в сад, сподіваючись зустрінути господарів.

Надія не одурила нас. Попереду ми увійшли в будинок: перейшовши дві салі, опинили ся на терасі, що вся була заставлена найроскішними квітками. Зійшовши з тераси та перейшовши старанно присипаною піском стежкою через зелений майдан [що звав ся за-для патріотизму левадою], увійшли ми в сад. Навдивовижу мені то був не британський або французький сад а звичайний дубовий гай чи дуброва. Коли-б не блищали жовті стежечки поміж старими темними дубами, дак я-б зовсім забув, що пробуваю в панському саду, а не в якійсь заповітній дуброві. Вергілій мій повів мене до високого розлогого дуба величезного і показав мені на його стовбурі невелику щилину, наче малесеньке віконечко, промовивши: „Ось погляньте лишень в отсе віконце“. Я подивив ся і, вже-ж, нічого не побачив. „Та придивіть ся пильнійш!“ Я подивив ся пильнійш і побачив неначе образ Пресвятої Матері. Се й справді був образ Іржавецької Божої Матері [так

мені казав мій Вергілій]. Образ той був вдовбаний в сього дуба, через рік після полтавської баталії славетним прилуцьким полковником.

Слухаючи поясненя отсєї події історичної, я й не спостеріг, як ми знов вийшли на леваду, де й стріли господаря та господню. Навкруги їх була ціла юрба гостей, щó приязно осьміхались.

Вергілій мій доволі хвацько, як на повітового вчителя, вклонив ся господарю, а господар ласкаво простят до його одну пучку лівши, щó була оздоблена коштовним перстеном. Вергілій мій лебезуючи ухопив тую пучку обіруч і рекомендував, яко свого друга і вченого побратима. Я й собі вклонив ся те-ж, по правді кажучи, доволі по вченому, се-б то, по ведмедячому, після чого юрба гостей побільшала двома нами.

Не описувати му вам ані господині, ані господаря, бо підчас нашої авдиєнції на дворі було майже темно, через те й неможливо було роздивитись подробиці. Адже якби прехороше ни була намальована картина взагалі, та коли маляр зневажав подробиці, дак картина його буде тільки ескізом і справдешній мастак та знавець подивить ся та й покива тільки головою, та й відійде зітхаючи до патретів Зорянки чарувати ся гербами, щó з убийними подробицями намальовані на гудзиках якогось там „віц-мундира“.

Аби втекти „помованія глави“ мастака та знавця скінчених картин, обмежу ся я тільки першим вражіннєм, щó є. на думку психологів, найважливіша риса до обмальованпя вдачи.

Перше вражіннє, яке зробила на мене господня, було найприємніше вражіннє, а господар — навпаки. Та се, може, пучка лівша, так ласкаво простягнена до мого приятеля, спричинила ся неприємному вражінню. Веселий натовп гостей цовагом рушав до будинку, щó вже був пишно осьвічений в середині, а на терасі між розкішними квітками та цитриновими деревами ще тільки розвішувано різнобарвні ліхтарники.

Скоро господар з господинею ступили на терасу, коли се оркестра крепаків гримнула славутний марш

з „Вільгельма Теля“. Після маршу, не переводячи духу, зараз польонес, — і балъ почав ся у всьому величчі.

Якийсь учений муж, здасть ся, барон Боде, поїхав з Тегерану до руїн Персеполісу й досить докладно описав свою подорож аж до самісінької долини Мардайт; побачивши-ж величні руїни Персеполісу, промовив: „Багато мандрівців списувало сії славетні руїни, через те мені тут нема чого робити“. Те-ж можу сказати й я, дивлячись на провінціяльний балъ, хоч моя подорож не мала на меті описаня провінціяльного балю й не була сполучена з такими труднотами, як ота подорож з Тегерану до руїн Персеполісу, та й порівнанне, по правді кажучи, роблю я зовсім найзвичайне; але... що маю діяти, — що під руку піймало ся, те й смали.

Перечитайте любу повість сучасної російської белетристики, усюди стрінете ви описанне, як не столичного, то вже доконечне провінціяльного балю і, певна річ, з ріжними додатками, що до вбрання та манір і навіть самих фізіономій, наче натура на провінціяльних львів та львиць особливі форми робила. Дурниця! форми ті-ж самісінькі, і коли вже є між ними ріжниця, дак се тільки тая, що провінціяльні льви та львиці, нема щб ї казати, ручійші від столичних. Сього, скільки мені відомо, списувачі провінціяльних балів не спостерегли. Значить, списано всі балі, починаючи від балю на „Фрегаті Надежда“ до російської „пирушки“ на німецький зразок, де устенсольскі „ребята“ трошки попустували. І щб до провінціяльного балю, я можу сказати сміливо, що мені цілком нічого робити, хіба тільки любовати з свѣжих, здорових личеньок провінціяльних красунь.

Одно мене трохи здивувало на сьому балі: саме те, що не видно було ані одному мундиру, не дивлячись на те, що в прилуцькому повіті стояв стрілецький батальон. Не розуміючи сієї причини, звернув ся я до свого Вергілія; Вергілій мій саме тієї хвилі виробляв в кадрилі „па“ найклясичним робом. Терпляче дожидав я кінця останньої фігури кадрия, а тим часом розгадував се питанне ріжними вгадками. „Може, міркував я, вони теє?...“ „Але-ж ні, ся річ належить більш гу-

саринам і взагалі кавалерії, вони-ж піхота, та ще й в ученим кантом. Ні тут щось та не теє...“

Сієї хвилини кадриль скінчив ся: спотілий мій Вергілій підійшов до мене:

— А що, як витанцьовуєм? — промовив він утираючись.

— Нічого, добре, — відповів я.

— А от що, — промовив я до його майже нішком: — Чому се немає на балі військових?

— Та їх нігде не приймають, тим паче у такій господі, як господа нашого Амфітріона.

„Чудно“, подумав я і, подумавши, спитав:

— А панночки нічого?

— Зовсім нічого!

Саме тоді заграли вальса і ментор мій завертів ся в якоюсь вабливою брюнеткою. А я, пропхавшись якось поміж глядачами, се-б то, слугами, що стояли юрбою біля розчинених дверей, вийшов на терасу та й думав про те, як

„Мы подвигаемся замѣтно...“

.
Баль завершено найроскішнішою вечерею, і не покروпили її, не запили, а дійсне залили шампанським усіх назвищ. Мене аж вжахнула така пиха.

По вечері Амфітріон запросив до „Грос-фатера“, що й прийняли гості з превеликою радістю. „Грос-фатер“ почав ся й даяв ся з сільською простотою аж до схід сонця.

Красуні, особливо красуні на манір героїнь небіжчика Бальзака, се-б то, красуні не першої свіжости, не раджу вас танцювати до схід сонця! Влада, яку маєте ви над нашим бідним серцем при сяйві свічок, зникає при сяві сонця і вабливість, що навиваєте ви за час ночі, заміняєть ся якимсь гірко-непряним чуттєм, похожим на пересит. Але ви роздратовані зажерливістю глитати наші бідні серця, не спостерегаєте, як наближаєть ся день і ваше могутнє пануванє зникає, наче той прозорий туман, що розстилаєть ся над болотом.

Так міркував я, лишаючи веселий, простий „Грос-фатер“ і продираючись поміж дубами до нашого табору [гості мали помешкання не в будинках; кінець саду напиналось декілька шатрів, що й значило табір, або краще — циганський табір]. Наближаючись до шатрів, що вилискувались на темному рясті, почув я, на превелике диво, в одному шатрі пісні й регіт. То були друзяки-чаркуни, що промінняли світову суєту на самотність, скажеш повну вже самотність. Якось пропхався я до свого шатра, переінівав на швидку руку фрак на блюзу та й сховав ся в кущах ліщини. Я не знав, що сумезно з садом був ставок, то мені здалось чудним, коли густе темне гілле ліщини почало визначати ся на білому полі. Вийшов я на поляну й побачив озеро у всій його красі, з берегів посихлялись до його старі берести та мальовничі верби. Чудова картина! Вода не колихнеть ся, — суще дзеркало, і верби красуні ніби попіходили до його купками налюбувати з свого розкішного широкого гілля. Довго стояв я на одному місці, причарований сією дивньою картиною. Мені здавало ся гріхом зрушити хоч малесеньким рухом сю урочисту тишу сьвятої красавиці природи.

Поміркувавши, я зважив ся таки на сей гріх. Мені прийшло на думку, що не погано-б було впухнути разів зо два або зо три у сьому чарівному озері. Зараз я се й зробив.

Після купання мені стало так легко та радісно, що я двічі почув красу пейзажу й наважив ся раувати з його до сходу. Задля цього сів я під розлогим берестом та й віддав ся солодкому оглядуванню чарівної природи.

Не довго діялось одначе мое оглядуванє. Я придулив ся до берестя та й заснув супокійно. І наснила ся мені та-ж таки радісна картина з додатком болю, і тільки чудно — замість звичайного вальса, ввижав ся мені відомий малюнок Гольбайна: „Танок смерти“.

Видіння мої були порвані голосним жіночим реготом. Розплющивши очи, побачив я жваву зграю німф, що хлюпали ся й цокотіли в воді, і мені, рад-не-рад,

довело ся грати ролю цікавого Антіона-пастуха. Я одначе незабаром опам'ятав ся й сховав ся в кущах ліщини.

О одинадцятій годині ранку двоном оновістили нежонатих гостей, що чай готовий [жонаті гості втішали ся ним по своїх нумерах]. На сей радісний благовість гості синнули з своїх самотних притулків до пишної тераси, що була оздоблена столами з чайними приборами й кількома пузасчними самоварами та кофейницями. Не встиг я скінчити другу чашку ясно-брудастого сиропу з вершками [сметанкою], коли се гримнув вальс і кризь відчинені двері побачив я кілька пар, що вертілись по салі. „Ну й коли вони накрутять ся?“ подумав я і, сходячи з тераси, стрів свого Проспера; він сказав мені нищечком, що сьогоднішній вечір почнеть ся концерт; сьому зрадів я не мало, хоч, по правді кажучи, багато й не сподівав ся я від того. Одначе я помилив ся.

Небавом після вечірньої прогульки гості зібрали ся, хто в чім попало, се-б то, хто в сїртуці, хто в пальті, а хто тримав ся „гарного тону“ або корчив з себе англїомана, ті прийшли у фраках; про вбраннє-ж жіноцтва нема що й казати. Се вже цілий всесвіт відає, що ні одна жінка, яка-б красуня вона не була, не задумасть ся разів з двацять на день перемінити своє убраннє, коли має на думці зустрінути юрбу, хоч навіть потороч, аби не своєї породи. Прошу не гнівати ся, мої любі читательки, се не є вигадка, а певний факт.

Гості зібрали ся й посідали, певна річ, з деяким розбором: що більше, висунулось на перед, а дрібнота [у тому числі й ми, Господи покрий нас] примостилась по кіосках, у темряві, поміж кольонами. Скоро все впроядковалось; з'явив ся на підмостках, на манїр кону, вільновідпущений капельмайстер, досить грубий в по-статї й з самою лакейською пікою.

— Ученик славетнього Шпора! шепнув хтось біля мене.

Ще мить, — і гримнула „Буря“ Мендельсона, по правді казати, гримнула й гриміла досить гарно. Мене не на жарт зачепила віолінчеля. Віолінчелїст сидів ближше иньших музиків до авансцени, неначе на показ,

[що дійсно й було так]. Се була молода людина, бліда та сухорлява, — усе, — що я міг зобачити знова віолінчелі. Соля свої він справив з таким чуттем та мистецтвом, що хоч би й самому Серве, дак не сором. Мене здивувало одно — чом йому нема оплесків. Починати-ж самому мені — не личило. Який з мене суддя, та й що за гість з мене? Бог зна що, Бо зна й відкіль. Що скажуть гості першого розбору.

Тим часом „Буря“ скінчилась і я почув промовлену впів голосу хвалу артистови: „От так Тарас! „От так молодець! Не дурно побував аж в Італії!“

Поки оркестра ладнала ся, встиг я довідати ся від сусіди дещо про цікавого мені артиста. Почала ся увертура з „Прециози“ Вебера і я, на вдивовижу побачив віолінчеліста з скрипкою в руках, майже рядом з капельмайстром, і тепер можна було його краще роздивити ся.

Се була молода людина трохи більш двацяти років, струнка та граціозна, з чорними живими очима, з тонкими губами, що ледві осьміхали ся, з високим блідим чолом, одно слово, се був джентельмен першої породи і, треба додати, найсимпатичної породи.

Коли він скінчив арию „Прециози“, я не втерпів, — закричав „браво!“ і що сили було, став плескати в долоні. Всі подивили ся на мене, певна річ, наче на божевільного. Проте-ж я не злякав ся і все ляскав та кричав „браво!“ поки нарешті воліві очи самого господаря не примусили мене схаменути ся.

Оркестра знов ладнала ся, та я, не сподіваючись почути щось кращого, вийшов із салі в сад. Тиха та супокійна була місячна ніч. Вештав ся я біля будинку недалеко і до мене долітали з хаосу згуків чудові згуки віолінчелі або скрипки. Постать смутного артиста, з його мелянхолійною усьмішкою, носила ся, ніби жива, перед мною. Де я бачив його? Де я його зустрічав? — питав я сам себе і, після довгого напруження памяти, згадав я, що бачив його під годину обіду, за стільцем самого господаря в рукою, що була обгорнена серветкою.

Трохи не зомлів я з такого відкриття.

Музика затихла і я пішов стежкою через леваду до старосьвіцьких гасмних дубів. Трохи пройшовши, почув я за собою тихий шелест ступнів; озирнувшись пізнав я віолінчеліста, що слідкував за мною. Я звернувся був до його з питанням, але він попередив мене, ухопив мої руки і протис їх із слізьми на очах до своїх губ.

— Що се ви? що ви? Що з вами скоїло ся? — питав я його, силкуючись визволити руки.

— Дякую вам, дякую! — кавав він нишком. — Ви, ви одна, єдина людина, що слухала мене й розуміла мене.

Сльози не дали йому говорити далі. Я мовчки узяв його під плече й довів до лавки в дерну, що була змайстрована навкруги вікового дуба розлогого.

Довго сиділи ми мовчки, нарешті він промовив:

— Ви дуже до мене ласкаві!

В сю мить розтяв ся голос, що гукав на його.

— Ходіть до виноградної альтанки, — промовив він, устаючи. Сієї-ж миті я прийду до вас.

І він швидко віддалив ся.

Дивлячись у слід його, я думав: ось натхненний міневінгер XII віку. Одначе як недалеко відійшли ми від благородних лицарів, розбишак того плачливого часу. А просьвіта йде собі уперед широкими ступнями...

Я підвів ся з лавки й пішов стежкою, що вела до виноградної альтанки. Не скажу через що, але я не сподівав ся почути від нього його безрадісне оповідання, як се звичайно бува, і, дяка Богови, я не зовсім помилив ся. Правда, він сказав мені, може, більш, ніж сам хотів; але-ж мова, якою заговорив він зо мною, була не наша звичайна бідна мова, ні, то були божественні згуки: в їх лунав стогін змученого серця непорочного.

Він прийшов до мене в альтанку з басом і, не промовивши слова, почав ладнати струмента; пробуючи, ніби жартуючи, програв він слаутню каватіну з „Норми“. Дух мені забило при сіх згуках. Не відводячи смичка від струн, заграв він одну з сердешних мазурок натхненого Шопена. Скінчивши мазурку, він ледві виразно промовив: „От у нас і овій баль“. Програв він ще де-

кілька мазурок, одну кращу за другу, одну сердечнішу за другу.

На самім кінці останньої мазурки приїтив я крізь виноградне листе мовчазні тварі багатьох слухачів: то були все слуги приїзжих панів. Вони покидали вікна, крізь які дивилися на німецькі танці вимуштрованих панів та павіїв своїх, і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей мій, трошки спочивши та наладнавши свою ліру, повагом повів смичком по струнах — і полила ся повная сердешного смутку солодкого моя рідна мельодия на слова:

Котили ся вози з гори
Та в долині стали.

Програвши тему, він варійовав її на тисячу ладів та так варійовав, що я з роду нічого похожего не чув, та здасть ся, й не чути му ніколи. Слухачі, що стояли коло альтанки, за цілий час гри не ворухнулися і, коли він скінчив свої чудовні варіяції, слухачі ще довго слухали, не переводячи духу, нарешті разом зітхнули та й знов замовкли.

Я мовчки взяв його за руки й дав ознаку вийти з альтанки. Ми вийшли й довго мовчки ходили по доріжжі, наче бояли ся забалакати. Нарешті я переміг себе й поспитав:

— Де ви вчили ся?

— З початку дома.

— А потім?

— А потім пан з панею їздили за границю й мене з собою брали: і, поки вони жили в Берліні, ходив я кілька разів до Шпора й більш нігде не вчив ся.

— А вже Шпор грає на скрипці?

Я й учив ся в його на скрипці: скрипка є мій справжній струмент, а віолінчеля се вже так.

— Що-ж ви маєте тепер із собою діяти? Ви-ж справжній, великий артист.

— А що мені з собою діяти? На шибеницю — більш нічого.

Казати по правді я й сам не спроможен був віщувати йому щось кращого.

— Торік у літку, — забалакав він, — приїздив до нас в Качанівки Глінка, слухав мою гру на скрипці та віолінчелі, хвалив мене й просив пана, щоб той випустив мене на волю. Вони обіцяли йому та на тому, здаєть ся, й скінчилось.

— Не сумуйте, моліть ся Богови! Дасть Бог, все буде гоже...

— Я не сумую. Михайло Йванович, здаєть ся, такий добрий. На його можна сподівати ся.

— Справдї можна, коли він тільки не забув про вас. Напишіть ви до його листа.

— Написати лишень — я напишу та як же я зашлю його? Коли-ж я адреси не знаю.

— Я знаю й ви дайте листа мені. Напишіть листа сьогодні, а завтра я буду на місті й подам його на пошту.

Ми саме підійшли до альтавки й він поспитав мене схилившись до віолінчелі:

— Чи не заграли вам ще чого?

— Дуже вдячний. Ви втомили ся, спочиньте трохи й приготуйте листа на завтра.

І ми розійшли ся.

Після вечері вже перед сходом сонця, розклавши ся з господарями, я, не заходячи до табору, помандрував на село наняти коня та воза, щоб доїхати до міста або хоч до поштової стації. Овва! На цілому величезному селі не надібав я ні коняки, ні воза. Нема чого казати, заможні селяни! Піяниці, я певен, та ліньтяючи переважно; а то як би таки не знайти хоч однієї коняки з возом!... Дивовижний нарід — наші селяни! Не налякай його, дак нічого й не буде... Отже-ж вас, мабуть, занадто налякано, — подумав я, дивлячись на оголіле село.

Нема чого робити, звернув ся я до жида-шинкаря й наняв у його, звісно, за жидівську ціну, шкапу на п'ять верстов до якоїсь „ферми“. А там запевняв мене жид, хоч четверню можно наняти до самої Прилуки.

За допомогою ввічливого Тараса Федоровича [віолінчеліста] упаковали ми абияк свою мізерію та й вихали з села на прилуцький шлях.

— Скажіть, будь ласка, що воно за „ферма“, до якої він тепер нас веде? — спитав я свого напівсонного ментора.

— Ферма — се хутір Антона Карловича. Чудесні люди, се-б то, він та Варвара Яковівна? Чудесні люди! Заїдьмо, конче заїдьмо. Я вже давненько їх не бачив.

— Сількість, заїдемо. Мені вже тепер за одно гуляти, аж поки не випхаюсь на поштовий шлях.

— Не жалкувати мете. Антін Карлович — прецікава людина... Він, бачте бо, почав і скінчив свою службу за лікаря на флоті, разів зо два подорожував круг світа, покинув службу та й одержує собі повну пенсію. Та тепер приватно лікарує в нашого Амфітрона; сей же подарував йому, яко додаток, ще й хутір. Чого-ж іще? Живи та Бога хвали.

— А давно вже він тут живе?

— Та, мабуть, буде трохи більш, як десять років.

— А що, вони мають сімю?

— Ні, тільки вдвох. Правда, під їх безпосереднім доглядом виховують ся дві донькі дідича — гарненькі діти — і вони, можна сказати, стали їм за рідних дітей. Одній, мабуть, буде вже років із шість, а друга на рік молодша.

— Чом же се їх не видно було на балі? Адже-ж, я певен, вони качучу танцюють. А самі гаразд знаєте, яка се оздоба балю.

— Ні. Я певен, що вони не танцюють качучи і, розумієте, мати хоче виховати їх у дійсній самоті, а потім випустити на світ зовсім невинних, неначе двох пташенят зпід крильця. Мені, знаєте, ся ідея вельми подобаєть ся, морально-філософічна і, можна сказати, поетична ідея. А на вашу думку як?

— Справді, поетична ідея та ніяк не більш. Я й не гадав, одначе, щоб у Софії Самійлівни були діти. Вона ще така сьвіжа!...

— Та прекрасна, додайте!

— Справді, прекрасна.

Тоді саме стрів нас селянин і знявши свого солом'яного бриля, поклонив ся. І, коли вже ми проїхали повз його, він все ще стояв без шапки та дивив ся на наш екіпаж, мабуть, міркуючи: „Чорт його зна, що воно таке, — чи воно пани, чи воно жида?“ Пани, що з балю повертають ся...

Певне, ви бачили лубочний малюнок як жида на шабаш поспішають. Багато було загального між сим малюнком та нашим екіпажем, а то й пасажирами. Якже тут було селянинови не зупинити ся та не полюбувати в такого величного поїзду? А треба вам сказати, що курява не ховала нашого величчя, бо ми рушали ходюю і тільки наші особи стирчали з глибокої жидівської брички, а сам господар ішов пішки, погап'яючи свою змарнілу шкапу.

Декільки разів долітали до мене якісь жидівські слова, що з зітханнем промовляв їх наш хурман, і так гостро промовляв він ту-ж саму фразу, що я мимохить завчив її і просив його перекласти; але він довго не згоджував ся, запевняючи мене, що то були негарні слова:

— Такі погані, — додав він, — що про їх і думати не личить, а не те, щоб їх ще говорити.

Але-ж я пообіцяв йому гривню міді на горілку і він подивившись на мене неймовірно, промовив:

— „Уні хушавке мес“ — по вашому значити ме, що жива людина без грошій однаково, що й мертва.

Суца жидівська приказка!

От ми й ідемо собі повагом доріжкою поміж роскішним рястом, що був осьвітчений ранішнім сонцем. Роса вже трохи підсохла й коники починали по зеленних житах своє цокання, таке тихе, таке м'яльодийне цокання, що якби була не вкусила мене муха за ніс, я-б, певне, заснув. Зігнавши кляту муху, я мимохить глянув уперед. Боже мій! та відкіль же все оце взяло ся?

На рівній зеленій поверхні, можна сказати, перед самим носом визирнули верховини тополь, потім показали ся зелені маківки верб, потім похід горою розістлав ся цілий гай, а за ним на цілу долину розлягло

ся, ніби білий скатерть, тихе прозоре озеро. Чудова, для душі радісна, картина.

Я розштовхав свого товариша й показав йому рукою на величній краввид.

— Се хутір Антона Карловича. Ми встанемо отут на й підемо гайком пішки, а він хай стане біля шинку під горою.

Наставивши так жида, пішли ми просто на гайок; але-ж ми потрапили в гайок не так легко, як думали, бо він був окопаний досить широким ровом, а супроти-лежний бік рову був обсаджений агрусом.

Узявшись з приятелем пошід руки [чого я між иньшим не можу терпіти], пішли ми вдовж огорожи, що була обсаджена високими тополями. За тополь де-не-де просьвічувалися молоді березнячки або темнів тонкий молодий будняк або відразу стрункий ряд тополь переривався старим лубом, що сів над самісеньким ровом та й простят своє мальовниче гілля далеко за рів аж на шлях.

Проїшовши доброї пів верстви, дійшли ми аж до повороту огорожи та й повернули ліворуч на стежку, що йшла з гори рівнобіжно з ровом. На сьому повороті відкрилося нам у всій своїй красі тихе сьвітле озеро, облямоване густим зеленим очеретом та величезними вербами розлогими. Мені так хотілося підійшовши до озера впурнути разів зо два в його провору воду. Але мій поводитар завважав, досить достатно, що се зовсім не личить, бо ми саме тоді підійшли до воріт парку, біля яких росло дві старі верби. Ми легко відчинили ворота й увійшли в парк. Довга тїнява доріжка вела до будинку, що віддалеки білів крізь гілля. Не доходячи до будинку побачили ми осторонь недалеко від доріжки людину в білій полотняній блюві, у простому соломяному брилі та з цигаром в зубах.

— Антоне Карловичу, добридень вам! — загукав мій поводитар.

Постать у блюві зняла бриля й винявши цигаро з рота, промовила:

— Позвольте, будьте ласкаві!

Ми підійшли одно до другого ближче. Се був сам господар царку чи хутора, сьвіжий коренастий дід з самою німецькою фізіономією. Поводатор мій рекомендував мене з усіма епітетами, а Антін Карлович з добросердешною усмішкою простяг до мене руку й промовив:

— Дуже радий!

Я те-ж з свого боку промовив якусь ляконічну ввічливість і ми знов вийшли на доріжку. Не встигли ми зробити кілька ступнів, колу се за куща пахучої черемхи в квітках вибігли до нас дві прекрасні біляві дівчинки років по пять або по шість, та й кинули ся до Антона Карловича, гукаючи: „А шо, злякали, злякали!“ Антін Карлович мовчки показав їм рукою на нас і дівчатка покинули його та й сховали ся за кущ черемхи.

Тим часом вийшли ми на зелений лужок, що прилягав з одного боку до озера, а з другого до ганку чистенького біленького будиночка, що кругом був обсаджений кущами бузку.

Дивне вражіння зробила на мене ся тиха граціозна картина...

Слідком за нами вибігли дівчатка на лужок, а з будинку на ганок вийшла молода, вродлива жінка з книгою та з парасолькою в рупі, та й пішла до дитий. То була, як я потім довідав ся, гувернантка Француженка. Ми зійшли на ганок і господар запросив нас відпочити в холодку, а сам пішов у будинок.

На дозвіллі я любував з дитий, що грали ся на зеленому лужку та, казати правду, з стрункої, величньої постаті вродливої гувернантки і так я залюбував, що аж не примітив, як на ганок вийшла до нас сама господиня. Уклонивши ся я прохав вибачення за свою байдужність.

— Нічого, нічого, любуйте! У нас, дяка Богови, є з чого любувати.

І вона лукаво всьміхнувшись, звернула ся до мого товариша. Той почав був мене рекомендувати, але-ж вона промовила до його нецеремонно:

— Не турбуйтеся лишень, мені вже Антін Карлович рекомендовав. Розкажіть-но краще, як ви там веселили ся на балі?

Мій праятель почав описувати їй балъ, а я тим часом став роздивляти ся нецеремонну панію.

Се була гарна brunетка, принаймній років трийцяти п'яти, з великими виразними очима карими, з досить сьвіжим, як на її вік, румянцем на повних щоках, з трохи кирпатим носом, з прегарними білими чималими зубами та ледві відвислим підборіддем. А взагалі вона була сущим типом Українки. Навіть голос її та особливо вимова нагадували мені мою землячку, яку „чиновницю“ середньої руки або високої руки протопопшу, не двлячись на те, що убрана вона була аж справжня пані.

— А нуте вас з вашим балъом! — проказала вона скоромовкою, стала на дверях та й зацокотіла:

— Прешу найпокорнійше до покоїв! Ви хоч і з балу сьогодні та, певне, ще не пили чаю. По правді кажучи й ми тільки що встали.

Я пішов слідком за господинею, а товариш мій, яко людина знайома з місцевостю, пішов відшукувати жида та клопотати ся про помешканне.

В першій сьвітлиці, досить великій, стрів нас Антін Карлович вже не в полотнятій блюзі, а в сірому пальті з літнього трика і просив мене сідати без церемонії.

— А ви, Маріяно Якимівно, пошліть свою Оришку, хай кличе до снідання Адольфіну Францівну з дітьми.

Господиня покликкала слугу, скромну й миловиду дівчину в сільському убранні, загадала їй щось чистою українською мовою, і та вийшла з сьвітлиці.

Через кілька хвилин увійшла до сьвітлиці гувернантка з обома дівчинками, а за пею й мій товариш. І всі ми сіли круг стóлу: на столі пишав ся вже здоровенний самовар. Якби я не знав, чиї то були діти, дак я-б подумав, що Маріяна Якимівна була їх дійсна мати: так любо, так як матінка любо поводи́ла ся вона з ними. І, на превелике диво, вона, звертаючись до гу-

вернантки, розмовляла з нею по французьки... От тобі й „чиновниця“ середньої руки! От тобі й протопиша вищої руки! — подумав я. Маріяна Якимівна просто зачарувала мене; і якби вона звертала ся була до своєї Оришки на російському діалекті, дак я-б подумав, що маю щастє бачити перед себе, принаймній, графиню, або хоч просто даму вищого полету. Така вже сила упередження проти своєї рідної мови!..

За чаєм нагодою довідав ся я про ймення двох дівчаток. Одну, здасть ся, старшу [вони були однакові на віріст] звали Лізою, а другу Наталею. І так вони скидали ся одна на одну, що, коли-б пересадили їх з місця на місце, я-б не знав, котра з їх Лізя, та котра Наталя. А обидві вони занадто скидали ся на свою любу матусю.

Господиня, між иньшим, звернула ся до мене й поспитала, чи сподобав ся мені концерт у Д...?

— Вже, певне, там не обійшло ся без концерту? — додала вона.

Я potwierдив.

— А який віоліячеліст? Хіба не правда — прекрасний?

— Прехороший! відповів я.

Се наш великий приятель і окрім того, що він регарний артист, треба знати, що він людина найніжнішого, найблагороднішого серця. Та що маєш діяти? — додала вона з зітханнем. Лізя й Наталя плачуть, коли не бачать його днів зо два, а про Адольфіну Францівну нема чого й казати, — промовила вона жартуючи й шмокнула гувернантку в щоку, що аж запалала, з чого я примітив, що вона розуміє по російськи.

Мені було дуже приємно чути таке про людину, яку полюбив я з одного разу, яко щось близьке до мого серця.

Після чого Антін Карлович звернув ся до нас і запросив до своєї хати.

— Се я до їх тільки в гості приходжу, а хата моя в саду. І він узяв за свій бриль. Ми зробили те-ж.

Біла, укрита соломою хата, до якої привів нас Антін Карлович, стояла між садовим деревом і разом була й за кабінет Антона Карловича й за сторожку. Чисто німецька вигадка.

Хата Антона Карловича, як взагалі українські хати, була перегороджена сіньми на дві половини: властиво на хату з кімнатою та на, так звану, комору. У коморі, куди світ проходив через одно вікно, була в його аптика та бібліотека, а в сніях лабораторія. Се можна було думати через те, що на широкій грубі стояв аламбик, реторта та скляні і глиняні баньки [каламарі]. Стіни сьвітлиці чи кабінету були оздоблені луками, стрілами, томагавками та иньшою збробою хижаків, а се сьвідчило про круго-сьвітню подорож Антона Карловича. Попід стінами стояло дві козекти, а поміж ними біля стіни простий дубовий стіл, а на йсму електрична машина.

— Чи не спочинете ви лишень в дороги, а я тим часом навідаюсь у Д... я-ж їхній домашній лікар. До побачення!

І він лишив нас у своєму кабінеті повними господарями.

— От не гадав я, рушаючи на баль, потрасти в кабінет ученого подорожника, а до того подорожника скромного! — в голос подумав я, коли ми лишпли ся вдвох.

— Та що се! — промовив до мене товариш: — ви зазирніть у кімнату, от де рідкості:

І справді рідкості!... Вподовж усієї кімнати під стіною, широкий стіл дубовий, заставлений найрізноманітними та прегарними ракушками тропічних мор і посеред столу, саме проти вікна, плоська скринька завдовжки й завширшки з аршин із шкляним віком: в скриньці нумізматичні рідкості Антона Карловича.

Поміж монетами різної великості й форми побачив я австрійський таляр XVII. віку; на йому глибоко було впадлене тарво з московським гербом.

— Чи не правда, цікава монета? — промовив до мене товариш, показуючи на таляр: — або, краще мовити, цікаве тавро.

— Але-ж що воно аначить се тавро? — поспитав я.

— А от бачте бо. Як ходив року 1664 чи 65 наказний гетьман Іван Золотаренко з українськими полками, дак наші козаки не схотіли брати платні московською монетою; от їм і дано австрійськими талярами, положивши на кожний таляр московське тавро.

Націкавившись з рідкостей Антона Карловича, я вийшов у сад, лишивши свого товариша помріяти на самоті, се-б то, трішечки поспати. Я обійшов увесь сад, чи, краще мовити, парк і не міг досить налюбовати з краси дерев та чистоти доріжок і, взагалі, з щиронімецької охайности, з якою все отсе ведеть ся. Наприклад, у кого ви побачите, окрім Німця, щоб поміж садовоною були посалжені кавуни, дині і навіть кіяхи? В Германії се річ зрозуміла, але-ж у нас се неможлива просто... З саду вийшов я на греблю, обсажену вербами. Налюбувавши з чистенького, чепурненького млина на одно колесо та пройшовши гату, опинив ся я на селі.

Село, може, всього-на-всього хат з двацяток. Але як ото все хороше! Що не хата, то й картина!

„От, подумав я, й не велике село та веселе“. Наважив ся я поспитати стрічного селянина, чи не можна буде в їх наняти коний до Прилуки.

— Можна, чому не можна, хоч пару, хоч дві пари, дак можна!

— От і добре. Дак я зайду опісля, поторгую ся.

— Добре, поторгуйтесь.

За селом побачив я панську стодолу, а коло неї стирти усякого збіжя. Підходячи до стодоли, стрів я токового й він показав мені підлеглий йому тік чи гумно. Я, бо не агроном, дивив ся на все позверхівне та й розпитував те-ж позверхівне; та все-ж з того, що побачив та почув, вивів я, що не пошкодило мабуть би й завзятим агрономам повчити ся дечому від Антона Карловича або хоч від його токового.

Питав я в токового й про винницю, через що, мовляв, Антін Карлович, маючи стільки хліба, не спо-

рудив собі й досі хоч невеличкої винниці, й о одержав відповідь :

— Бог їх сьвятий знає! Я й сам казав їм, щоб спорудити хоч невеличку. „На-що? кажуть: щоб пниці голісеньких пускати по сьвіту? Не треба!“ Вони в нас такі чудні і, боронь Боже, як вони тієї проклятущої горілки не люблять.

— Справді чудна людина. Ну, а пниці в вас є на селі?

— Ні однісенького!

— Добре. Куди-ж ви збуваєте своє зерно?

— Куди збуваємо? Нікуди більше, як у Д... Бачте пани бенькетують, а мужики голодують. Та ще мало сього: на селі, окрім коршми, що вулиця, то й шинок, а в кожному шинку на принаду катеринка виграла. От бідний мужик і пропиває під німецьку музику останню витку. Скажемо, мужик — дурень.

— За те пани примудрили ся! О філянтропія! — подумав я й попрощав ся з токовим.

Підходячи до греблі, мимохіть став я, щоб полюбовати з старих верб, що попускали свої довгі зелені віти у сьвітлу прозору воду. А за того розкішного гілля, з супротивного боку ставка, визирав з темного рясту біленька хатка Антона Карловича, що так любо всьміхала ся і, наче красуня тая любує з своєї вроди перед дзеркалом, так вона любує з себе у прозорому тихому озері.

— Благодать! — подумав я й пішов через греблю до чепурненької хатки.

Тим часом Антін Карлович повернув від своїх пацієнтів і, на превелику радість, привіз з собою любого жого вітруоза. Ми стріли ся з ним на сході в сад і приязно привитали ся, наче найдавніші знайомі.

До нас вийшла Маріяна Якимівна й, нецеремонно узявши мене за руку, промовила :

Ви мусите бути щира душа, коли полюбили нашого любого Тараса Федоровича. Від самої душі вам дякую.

Я мовчки поцілував її в руку. Тим часом підходив до нас Антін Карлович.

— Ось глянь, глянь, що наш гість виробляє! — промовила вона до чоловіка.

— Нічого, нічого, — говорив Антін Карлович усміхаючи ся. — А чи не краще буде, коли ми підемо та побалакаємо з борщем. Як на вашу думку, Маріяно Якивівно?

— А й справді краще! Прошу покійно, панове! — промовила вона до нас і ми пішли обідати.

А чи багато з вас є, панове, таких, щоб, маючи хоч одну кріпацьку душу, посадили попліч себе кріпака, хоч би той кріпак був найвеликий геній на світі? Цевен я, що не знайдець ся ні одного, окрім щиро-благороднього Антона Карловича.

Тарас Федорович сидів між пустотливими Лівею та Наталею і вони не давала йому бідному спокою за весь час обіду. Чудова, благородна рівність! От би як треба людям жити повіж собою! Та що маєш діяти? Не можна! Між иньшим почув я декільки французьких виразів, що висловили їх Тарас Федорович та гувернантка. От сім до останку заповонив мене мій любий вітруоз.

По обіді ми, се-б то, мужчини, рушили до Антона Карловича в хату покурити.

Позаяк я не курив і вітруоз мій те-ж, дак ми й пішли собі гуляти по саду, аж покіль не вийшли на невеличку прогальовину, де стояв добрий стіжок свіжого сіна. Не встояв я проти такої могутньої спокуси. Скинувши хустку на шию та сіртук, ліг я на пахуче сіно, а за мною, розумієть ся, й мій товариш те-ж. Аби не подужала дрімота, повів я здалека розмову про двох дівчаток, що жили ніби за годованок у найповажаного Антона Карловича.

— Які любі, прехороші дітки! — промовив я.

— І, додайте, щасливі діти. Не тямлю я, щоб з їх і було, коли-б біля нашого розкішного села не було оцього хутора й сіх добрих людей!

— А розкажіть мені, справді, що то воно за оригінальна мати, що виховує своїх дітей таким робом? Мені здаєть ся, що для дітей такого віку ніхто не спроможеть ся заступити матір.

— Отже Маріяна Якимівна спромогла ся. Ось що. Софія Самійлівна, мати їхня по назвищу, великосьвіцька пані, а головна річ — красуня... Красуня соромить ся, коли її запитає хто про здорове її дітей. Се їй однако. що сказати: як ви змаріли, Софіє Самійлівно. А до того, яко сьвіцька пані, вона після кожного балу [а їх у нас на рік буває три, а переступного — й чотири] мусить віддавати візити своїм гостям. А гостей, ви самі бачили, скільки, понаїздило. А от 17 вересня двічі стільки наїде, не вважаючи ні на яку погоду через те, що тоді вона саме буває йменинницею. Поки повіддає візити, зирк-другий бал готуєть ся, далі третій... О так рік і минає. А далі, коли вибереть ся час, треба й до Петербурга поїхати: „а то, каже, між ціми хохлами вовсім зачерствієш. Самі міркуйте, чи до дітей їй при такому житті? І на мою думку, вона нічого кращого й видумати-б не змогла, як віддати їх до рук Маріяні Якимівні?

— Я з вами згоден, що вони зробили розумно, але чи гарно, се иньша річ.

— Певне, тут серце матері захиовано під себелюбством сьвіцької красуні. Проте-ж отсе якось не що давно я чув, згадувала вона про їх. Років через два хоче вона випровадити їх до Смольного інституту: „В полтавському, каже, пороблять ся вони „хохлячками“.

— І то правда. Як же вона не побояла ся віддати їх М. Якимівні? Чи їй здавало ся, що можна лиху запобігти, коли будуть з ними французенка-гувернантка та слуга-Німкня.

— Де там! Німкня сама незабаром зробить ся „хохлячкою“, а про гувернантку нема чого й казати. Ось слухайте, що я вам скажу. Адольфіна Францівна забажала вчити ся російської мови. От Маріяна Якимівна її й учить; але-ж замість російської мови, вивчила її української. Софія Самійлівна трохи не посварила ся через отсе з Маріяною Якимівною. І знаєте, що ще: вона чудово сьпіває деякі наші пісні. Просити жем її, хай засьпіває нам хоч однієї.

— Невідмінно!

— Ось вони! ось вони! — почули ми недалечко дитинячі голоси, і ледві встигли ми одягти сїртuki, як підбігли, до нас Лізя й Наталя та, вхопивши ся за поли сїртuka Тараса Федоровича, потягли його в сад прямо-вляючи :

— Ходімо, ходімо! Неня просить вас грати.

Пройшовши кілька ступнів за артистом, побачив я Адольфіну Францівну, що прихилила ся до дерева, і підійшовши до неї, промовив якийсь комплімент по українськи; вона, трохи всьміхаючись, зовсім не соромливо відповіла мені: „Спасибі!“ Ми пішли слідком за дітьми розмовляючи, наче близькі знайомі. Між иньшим, яко доказ свого знання української мови, гувернантка прочитала мені два рядки:

Катерино, серце мое,
Лишенько з тобою.

І так любо, так виразно прочитала вона сї вірші, що, коли-б я був не знав, що вона французенка, дак не вагаючись, мав би її за мою щирю землячку.

Упадаючи біля мадам Адольфіни по „тахлацьки“ на французький лад, ми трохи відстали від дітей та арештованого артиста, а коли надійшли до будинку, наш артист на ганку грав уже українську пісню до танців, а Лізя та Наталя перед ганком з поспідійманими рученятами, наче плещучи, танцювали примовляючи:

Гоп-чук гречаники
Гоп-чук печені...

Антін Карлович, сидючи на ганку, сердешно всьміхав ся, а Маріяна Якимівна брала раз-по-раз дітей на руки й цілувала з найщирішою ніжністю матері. Віддалеки стояла Ніжкня-прислужниця й, розворушена жвавим мотивом пісні, ляскала пучками в такт. Тільки простодушні щасливці можуть виявляти з себе таку картину!

В саду, окрім хати Антона Карловича, була ще невеличка хатка з піддашєм і замість присьби, стояли навкруги гратчаті деревляні ослони, а перед хаткою стара липа; округ неї те-ж був ослін тільки не деревляний, а дерновий. Хатка ся була майстерською чи ро-

бочою Маріяни Якимівни. Тут сушила вона садовину, варила варення й готувала різні настійки та чудові наливки. А під липою відпочивала Маріяна Якимівна.

В оцю хатку на ціле літо виносили фортеп'я, бо Маріяна Якимівна, дарма, що мала вже прозаїчний вік і піклувалась про наїдки та наптки, в душі була артисткою й любила на дозвіллі забувати своє прозаїчне існування насущне й носитись в згуках, в небесних краях божественної фантазії.

Часто й довго сидячи під липою, добрий Антін Карлович слухав холодні поетові думи практичні, курячи своє цигаро. Ніби сніг після проміння весняного сонця, німецька фантазія оживала, тухла в роті цигаро й старий молодів.

В оцю хатку завітню просила Маріяна Якимівна своїх гостей чаю пити.

Після чаю засьвітили в хатці свічки. M-elle Адольфіна, не відмагаючись, як те звичайно була з гарними паннами, сіла за фортеп'я, а Тарас Федорович узяв ся за віоліячелю й, після кількох акордів, тихо, гарно, наче з неба, розтяла ся одна з божественних сонат божественного Бетовена.

Ми zostались під липою й, за весь час сонати, сиділи, притаївши духа; навіть жваві діти — й тиї пригорнулись до Маріяни Якимівни, затихли і тільки всміхаючись, позирали одно на одного. — Після сонати Бетовена прогнали з однаковим хистом ще дві сонаті Моцартові, потім деякі місця з славутнього „Реквіюма“ і нарешті зовсім несподівано:

„Ходить гарбуз по городу...“

Діти біля Маріяни Якимівни закричали, а Антін Карлович пішов у хатку запалити цигаро. Тарас Федорович виробляв такі варіяції на сей посьпів на пів веселий, на пів сумний, що діти знов притулилися мовчки до колін Маріяни Якимівни, а Антонови Карловичу знов цигаро погасло.

Чи багато людей, що мають долю блискучу й рокишну, провадять свої довгі вечори так нецеремонно,

просто й разом так прекрасно, як ми люди прості, сливе бідні провели сей вечір незабутній? Невен я, що не багато. А виходить, що справді прекрасне й величне духовне не потребує жадних прикрас позлотістих або й злотіх.

Скінчивши варіяції, артистки наші повиходили з хатки до Маріяни Якимівни, щоб вона заграла їм щό. Вона відмагала ся. Ми й собі пристали до їх, але-ж ніщо не помагало.

— Нехай, — каже, — я вам завтра заграю, а то сьогодні се значить не — після меду — хрону. Ходімо краще гуляти. Он гляньте, вже й місяченько заа дерев взирає.

І з сіми словами вона увійшла в хатку, погасила сьвічки, причинила й замкнула двері, і всі ми, весело балакаючи, пішли любовати, як визирає повний місяць заа млинів та старої верби й вилискуєть ся у тежній воді прозорій. Я зовсім був зачарований і декораціями й сіми простими, добрими людьми. Довго ще гуляли ми по саду вдвох з Тарасом Федоровичем, щό прямо причарував мене до себе. Він, як се звичайно була з ймовірними людьми, розповів мені історію свого сумного дитинного віку, без ніякого з його боку домагання, як се те-ж звичайно бува в письменною братією. Він через те розповів мені, що я з увагою, або, краще мовити, із спочуттєм його слухав.

— Батька, — казав він, — я не памятаю й моя мати ніколи мені нічого про його не говорила. Хати в нас те-ж своєї не було, й ми, як у нас кажуть, жили в сусідах, се-б то, переходили від одного чоловіка та до другого, аж поки я не почав ходити. Тоді вона, бо стала вже вільнішою, хотіла була наняти ся до кого на рік; але-ж ніхто не хотів наймати її, не знаю через що: може через мене, або, що вона була такою худою та блідою.. Дак от, обійшовши марно всі села, наняла ся вона, нарешті, до жида-шинкаря. Не можу вам сказати, скільки саме років служила вона в жида, знаю тільки, що я вже був чималий хлопець, як вона вмерла. А вмерла-ж вона, о скільки я згадаю, з сухотки. І, як тепер памятаю, за кілька день до смерти прийшла вона

до своєї хижки, або, краще мовити, стайні з худобою, лягла, та вже більш відтіля їй не виходила. За кілька хвилини до смерти приніс я їй води в питуні. Та вже їй не можна було пити й балакати те-ж... Вона тільки по-манила до себе рукою і, коли я нахилив ся до неї, ледві-ледві доторкнулась рукою до моєї голови, поцілувала мене й дві сльози викотились з її очий померхлих. Потім вона тихо зітхнула й умерла.

Соцький поховав її за того карбованця, що жид не додав їй за роботу. А я швендав по селу, як поки не пристав до валки старців. Між старцями був сліпий козак чи бандурист, йому мене й нараjali, яко скромного хлопця. От він і взяв мене замість попереднього поводатора свого. От він і взяв мене замість попереднього поводатора свого. А, знаєте, мені до вподоби було моє нове становище через те, що я мав хоч деякий, а все-ж таки притулок. А ще більш до вподоби був мені сліпець, що я водив. Се був ще молодий чоловік і, памятаю, сухорлявий та з довгими пальцями. Особливо-ж мені подобалось, коли він сам собі, перебираючи повагом на бандурі струни, тихенько співав:

„На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проявляє...“

Щось надзвичайне з'являлось моїй увазі дитячій у згуках та словах сієї пісні сумовитої.

От такий самий, як і тепер, був у Д. баль, з тією тільки різницею, що тоді й старцям готували страву, а тепер вже не готують. От і ми з валками старців прийшли на обід. Сидимо ми ото собі під деревом і, ждучи обіду, наладнав кобау й заграв мій кобзар. Народ так і оточив нас навкруги. От він вигравав, а я дивлюсь на-біч та й бачу — до нас панн з паннами. Народ, звісно, зараз розступив ся перед паннами і сама Софія Самійлівна підійшла до мене. Вона похлюскала мене по щоці й промовила: „Який гарненький!“ А, звернувшись до панів, проказала: „Я невідмінно візьму його за пажа до себе!“

Так і стало ся! Другого дня я був уже між челядію. Та коли-ж виявилось, не знаю через що, що

я невдатний на пажа, дак мене почали вчити сьпівати ; я мав успіх. А потім стали вчити й грати попередю на скрипці, а потім і на віолінчелі. — От вам моя проста історія, — додав він та й замовк.

— Сумна, по правді кажучи, історія!

— Що-ж діяти? Минуле мов справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що коли-б не сі щирі люди, то я-б не знав, що з собою й робити.

— Не зневіряйтесь, мій друже, кохайтесь у своїй штуці прекрасній і Господь заспокоїть вашу душу страждену й пошле вашому терпінню щасливий кінець.

— Не знаю, чи знайде мій лист Михайла Івановича в Петербурзі?

— О, певне, він нікуди не поїхав: се було-б відомо.

— Та чи й можна-ж сподіватись, що лист мій що небудь вдіє?

— Залевне. Я дуже добре знайомий з Михайлом Івановичем. Се предобра, найщирійшла людина! Одно слово, се наймягкосердий артист. Ще ось що. Завтра я розлучу ся з вами на довго, а може й на завжди; але ви й оці люди добрі й оці години, що провів я вкупі з вами, такі дорогі моєму серцю, що для мене були-б найкращим дарунком вашим, хоч коротесенькі, листи. Прошу вас, оповіщайте мене хоч деколи. А про наслідки вашого листу до Михайла Івановича невідмінно оповістіть мене. Завтра я дам вам свою адресу.

І він обіцяв мені вести свої записки й засилати їх що місяця до мене замість листів.

— Мені так приємно, — відповів він, — викладати вам свою душу і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й тоді уявляти му, наче оповідаю вам особисто про мої вражіння.

У хаті Антона Карловича горіло ще сьвітло, коли ми підійшли до неї, але руху вже не було ніякого. Вергілій мій так пильно хропів, що було чутно аж за хатою. Небавом і ми почали йому підтакувати.

Другого дня вранці я пішов був на хутір наняти коний з возом, щоб їхати з товаришем до Прилуки, коли се Антін Карлович доганяє мене вже на греблі

й повертає до дому, кажучи, що люди чемні так не роблять, а Маріяна Якимівна не хоче й слухати, щоб ви раніш трьох днів покинули нашу оселю. Діти — й ті навіть заплакали — почувши про такий ваш вчинок неделікатний.

Від Маріяни Якимівни вислухав я ще докладнішу рацію. І не думайте й не гадайте, казала вона. Як на світі живу, то ще не бачила, щоб люди звичайні другого-ж дня з гостей їхали; навіть і на мужицьких конях! Сього не тільки в нас, а мабуть і в Німців не водить ся. Чи так, Антоне Карловичу, ти-ж Німець? га?

— Такий я Німець, як ти Німкня, — промовив Антін Карлович та й засьміяв ся.

— Ось і Тарас Федорович останеть ся в нас, — додала Маріяна Якимівна.

— Тепер йому після балю зовсім нема чого там робити. А Адольфіна обіцяє нам сьогодні співати українські пісні; діти-ж обіцяють вам танцювати хоч цілїсенький день „гречаники“.

— Й метелицю, матусю, — разом промовили обидві дівчинки.

Не було сили змагати ся, й я згодив ся. Вергілій мій забалакав був про службу, про обовязки та про попечителя.

— Вже хоч би ви мовчали! Носить ся в своїм попечителем.. їй Богу, правда! А ще старий знасний. Ходім лишень краще до моєї хати чай пити, а то з вами не збалакаєш.

Переглянулись ми з Вергілієм та й пішли мовчки за Маріяною Якимівною.

Ще два дні гостювали ми в сих людей щирих і за сей час зробив я олівцем декільки краєвидів щасливого хутора й сливе одними рисами усю нашу компанію; на першому пляні помістив я Наталю та Лізю, що танцюють „гречаники“. Все оце ледві-ледві накидано. Та ось уже двацятий рік минає, як любував я в сієї живої картини, а дивлячись на сей ескиз, я ніби знов люблю в сієї картини, й навіть чую скрипку та лясканне пучками Німкні-прислужницї.

Мені здасть ся, ніяке описанне геніяльне особи та місцевости не може так оживити давно-минулого, як кілька смуг, вдатню проведених олівцем. Принаймні, се так впливає на мене.

Четвертого дня нашого перебування на благодатньому хуторі, так о годині десятій ранку, проводили нас, наче найближчих друзів своїх, привітні та щасливі мешканці хутора цілою родиною. Навіть Наталю та Лізю узяли з собою. І провадили нас не тільки через греблю, навіть через село аж до самої клуні. Тут сіли ми на супокійну найтичанку Антона Карловича, запряжену парою добрих коний, та й рушили.

Довго стояли друзі наші на одному місци й махали нам хустками. А одна дівчинка, щоб краще було видко її хустинку, скочила до Антона Карловича на плече й пильно махала нам хустиною... Найтичанка покотила ся швидче й швидче й купка друзів наших ледві була примітна на видноколї. Ще чверть верстви, маленька долинка — й друзі наші зникли за видноколом. Ще раз зирнув я назад, виїхавши на горку; овва! окрім клуні та скірдів, нічого не було на видокрузі видко. Сумно стало мені, так сумно, наче я прощав ся з своїми кривними на час довгий, неomeжений. Воно так і стало ся.

За весь час подорожи приятель мій мовчав; я був дуже радий сьому, бо не почував у собі хисту розмовляти про речі найзвичайніші. Небавом на видокрузі показало ся наше місто Прилука, а трохи ближче зза темного гаю визирали бані, білим залізом вкриті, соборної церкви Густинського монастиря. Коли проїздив я повз сей замок-монастир, щó потроху оновляв ся, дуже неприємно вразила мене нова башта на чотири вугли, ще не побілена, з плоскою покрівлею, наче каланча.

— Що воно за диво стирчить ото? — запитав я свого приятеля.

— Се двіниця оновленої домашньої церкви настоятельської, щó над малою брамою.

— Певне вже, якийсь мастак костромський мужик спорудив таку будівлю!

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній майстер патентований.

Та й мистецьки-ж підробив він византийський стиль!

— Не глузуйте лишень, будьте ласкаві, з нашого майстра! Його ганять, а грошей не дають. А ось, як поїдете з Прилуки на Ніжен, так побачите в селі дідички Н. справдешній „храм царя“, сім таки майстрою споруджений. Вже на що наш посв'ячений знавець та покровитель штуки, можна мовити меценат нашого часу, NN. — а й той глянув, та тільки рота роззявив; про неспрощеного-ж нема чого й казати.

— Честь та слава майстрови вашою!

Тим часом в'їхали ми в місто, а через годину прощав ся вже я з шановним педагогом, просячи його записувати на користь науки все, що дотикаєть ся археології й взагалі народньої вдачі, се-б то: прислів'я, приказки, пісні, перекази й таке иньше. А найпаче просив я його оповіщати мене іноді про наших друзів добрих на хуторі. Він обіцяв мені виконати все, коли стане сили. І ми розлучили ся, і розлучились на довго.

ЧАСТИНА ДРУГА.

Розлучаючись з моїм проводарем, я й не гадав тоді, що ми на довго-предовго розлучасьмо; я гадав тоді, що чей же київська комісія археографічна й на той рік припоручить мені поїхати по Україні, — я буду в Чернигові, а звідтіль поїду через Ніжен на Прилуку і по дорозі гляну на хвалений той „храм“, споруджений коштом дідички К. а в Прилуці, погостю я в його Вергілія день-два та, коли буде можна, навідаєсьмо до Антона Карловича та до Маріяни Якимівни і налюбуюсьмо з їх прегарного хутора.

Так гадав я тоді, та... не так склало ся, як ждало ся. Вийшло те, що я цілих 20 років [після мого виїзду з Прилуки] Києва, Чернигова, Ніженя й Прилуки й мого Автомедона, хутора й усього, що бачив я там впрекра-

сного, не тільки не бачив, але навіть цілих двадцять літ не бачив моєї України любої й згука рідного не чув. От що доля іноді з нами діє! Після 20-літньої мандрівки по чужині, повернув я на Україну. Переїздячи через смиренне місто Прилуку, згадав сіренький будинок на розі двох грязьких вулиць і казав фурманови зупинитись біля того мізерного будиночку. Зліз я з воза, увіходжу в двір, мене зустрічають два хлопчики; я питаю, чи тут живе Іван Максимович С.

— Тут! — відповідають разом обидва хлопці.

— Чи він в господі?

— Нема! вони в школі.

— А чи нема у вас дома кого старшого від вас?

— Є мати дома, та тільки вже відпочивають; ось ми її розбудимо.

— Не треба, не будіть. Я потім зайду.

І я поїхав на поштову стачію.

День був прехороший. Вже вечоріло. Поскладавши свої пакунки та торбинку на ганку стачійного будинку і віддаючи подорожню доглядачеві, прохав я його не запрягати коний.

А доді сів я на своїй мізерії, на пакунку-б то, й почав малювати муровану церкву, прехороше освячену вечірнім сонцем. Церква та якась неграбна, але досить оригінальна на штиб. Збудовано її коштом прилуцького полковника Ігната Г. Се той самий Г., що перший покинув Мазепу й пристав до царя Петра; за се після смерти полковника Носа, дано йому прилуцьке полковництво й обдаровано великими маєтностями в тому-ж таки полку. Заки малював я сей пам'ятник знаменитого полковника, сонце стояло вже на вечірньому пруві і юрба школярів показала ся на вулиці, а трохи згодом рушила по вулиці сухорлява, дужковата постать, з парасолем замість цінка в руці. Се був мій Вергілій, і я трохи чи не тюпки побіг до нього на зустріч. Довго стояли ми серед вулиці один проти одного і нарешті, після довгих згадок, він простяг до мене руку й промовив:

— Антикварий! Антикварий! Дак оце ви?... А я вже зовсім був поховав нас!... Та як же ви перемінілись! Зовсім був не пізнав вас...

— Спасибі ще, що хоч згадали.

Та я вас завжди згадував, тільки по виду не пізнав. Прощу-ж вас, будьте ласкаві відвідати мене в моїй келії убогій.

І розмовляючи підійшли ми повагом до брами сиренького, давно мені знашого, будинку. Біля брами, як се звичайно буває по маленьких містах, стояла лавка, що вже в землю вросла. Ми мовчки глянули на неї й сіли.

— Еге, дак от ви й попомандрували, — сумно промовив Іван Максимович. — І світу Божого побачили, певне й за границею не раз побували... А я, як заліз у цей темний куток, дак і на світ Божий не покауюсь: сиджу собі, можна сказати, без жадного руху!...

І довго ми балакали, згадуючи своє минуле. Між иньшим він розповів мені, що небавом після нашої розлуки він одружився з благородною й гарно вихованою, хоч і убогою, дівчиною.

— Думає, каже, я з нею свій вік звікувати в щастю та в любові, але Бог судив мені коротати свій вік самотою!... — І старий заплакав.

— Братіку! — озвався жіночий голос зва брами: — ходіть-но до хати, час вечеряти, діти хочуть спати.

— Нагодуйте їх, сестричко, тай покладіть, а ми ще трошки посидимо отут. Сестро! з нами сьогодні гість вечеряти не, дак ви-б там чого-небудь додали, хоч карасики заскажили, чи то послали Теклю, знаєте, за тим...

— Добре, братіку, пошлю.

— Еге... Дак от на третьому році раювання нашого, — кавав він повагом далі, — вона й покинула мене на віки. Правда, ще не зовсім я сиротина: вона лишила мені дитину свою малу; для неї, можна сказати, я й живу. Того-ж таки року у сестри моєї нагло вмер чоловік і покинув її те-ж з малою сиріткою. От ми й зійшлися одного кутка та й ділимо своє горе, як нам Бог допомагає. Оце думаю, коли Бог дасть, дітій до гімназії... а тоді...

— Братику, — знов озвав ся зза брами жіночий голос: — ходіть-но в сьвітлицю. На дворі роса й холодно, а на вас тільки фрак.

— Зараз, зараз, сестрице! Ходімо до вашої хати, а то й справді коли-б нам не остудити ся. Бо нам з вами не можна хвалити ся молодостю, щó цьвіте здоровем. Ходімо!

Ми повстали з лавки, і мовчки увійшли в хату.

Сьвітличка, де назад тому років в 20 провів я кільки день бурлацьким звичаєм, була та-ж, та не та. Біднота та-ж, та тільки біднота ся була вмиа й причепурена жіночою рукою. На чистенькому помості чистенькі килимки, по вікнах білі занавіски, на вікнах бальзаминки та геранії у горшках; стіл, дощана канапа, таборетки липові — ті-ж, та якось інакше дивились. Що то значить жіноча рука в домашньому побуті мужчини навіть чепурного!

В побуті мужини цивільних се не так ще кидаєть ся в вічі, як у військових. Зайдіть, на приклад, до хати нежонатого офіцера: хата, як хата; та в неї люлькою та тютюном так і пре. А в жонатого офіцера те-ж хата, та в сій хаті скриня, на ній в нежонатого спить слуга-салдат із собакою, заслана килимком і заступає канапу. На дощаному столику, замість тютюнниці та протички до люльки, рябенька серветочка ярославська, зеркальце або яка жіноча робота. Одно слово, в життю родинному, навіть при убожестві, якась сьвіжа привабливість материяльна, а вже про моральну привабливість — я й не кажу!

З другої сьвітлички вийшла до нас бабуся в чорнім шалі та в білому чепчику; така вова люба бабуся та чистенька, що рідко коли стрівав я таких на своєму віку.

— Рекомендую вам! Моя сестриця, Марія Максимівна!

Я привитав ся.

— А це, сестрице, мій старий, добрий знасний N. N.

Я привитав ся вдруге, а вона промовила:

— Сідайте, будьте ласкаві!

Я сів, а Іван Максимович зирнув у другу світлицю й, звертаючись до мене, промовив:

— Яка добра, розумна та, догадлива в мене сестра! Знаєте, мені й не в тяжки привитати вас в до роги часи, се-ж бо так приємно! Я живу в неї просто, як у Бога за дверима! Ну, почаствуйте-ж нас, моя кохана, моя безцінна господине! А діти так лягли вже спати, сестрице!

— Вже лягли, братику, — відповіла бабуся, ставлячи на стіл склянки в чаєм.

— Ну, добре, я вам завтра їх покажу. А котрий вже рік пішов їм, сестрице? Вони в нас, знаєте, ровесники, — додав він, звертаючись до мене.

— Та ось на Петра й Павла мине по 12!

— Вже по 12! Боже світе! як то швидко минають наші літа старії! — промовив він неначе сам до себе.

— Дванадцять! дванадцять!... еге!... — майже крикнув він, ударивши себе долонею по лобу: — трохи-трохи не забудь! В мене є лист до вас; одержав я його ще до мого шлюбу. Так і лежить нерозпечатаний... І знаєте, від кого?

— Ні, не знаю, — відповів я.

— Від нашого славного Тараса Федоровича, пам'ятаєте віолінчеліста, що був у Антона Карловича на хуторі?

— Боже світе, як не пам'ятати? Я що-йно хотів був спитати вас про його.

Все розкажу, дайте часу. Є багато жалісного в життю сіві людини і такого навіть, що стає за науку. В мене навіть записано деякі пригоди його життя; я й сам, знаєте, на старости літ хотів був уваятись за літературу, та як прочитав Марлінського, так мені й руки поспускались. Який блискучий, який геніяльний стиль!... Сестриченько, потурбуйтеся витягти з нижньої шухлядки пакунок паперу, що перев'язаний мотузочком.

Бабуся незабаром принесла добрий оберемок паперів, мотузком перев'язаний й, віддаючи їх братови, спитала:

— Чи оце вони, братику?

— Вони, вони, сестрице, спасибі вам! — ось мовив він, звертаючись до мене: — ось скільки попсовано паперу, а все оце література винна.

Розв'язавши папери, став він їх перегортати й, зупинившись на шматку синього паперу, мовив:

— Чи пам'ятаєте, ви прохали мене тоді записувати все, що я почую, що дотикається ся поезії та філософії нашого простого народу, пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, — кажу.

— От я так і зробив. Тут знайдете ви багато премудрости... Та де-ж він той лист? Чи не згубив я його часом? Ні, ні, ось він. Я заслав його аж до Києва на вашу адресу, та мені повернули його назад. Вас тоді вже не було в Києві. Він подав мені чималий пакет, кажучи:

— Знаєте що? Сьогодні в нас середа... Погостуйте в нас до неділі, а в неділю рушимо з вами в подорож, пам'ятаєте, як колись; тільки не на баль, а просто на хутір. Там ви побачите особисто автора отього листу. А до неділі я розберу оце шпаргалле й може дещо вам прочитаю.

Я згодився. Довго брат і сестриця прохали мене, щоб ночував у них, але я взяв листа й пішов на поштову станцію. Чи траплялось вам читати листа, що одержали ви років через 15 після того, як його написав ваш друзяка щирий? Хто не читав такого листа, тому шкода й розказувати й описувати вражіння, яке зробив на мене лист мого найдостойного друга Тараса Федоровича, — вражіння невимовне, вражіння, яке може зрозуміти тільки той, кому траплялось читати такого листа.

Головний ефект такого листа той, що ви наче отсе тільки що попрощались і ось читаете рядки, учора тільки написані, а 15 років здадуться вам якимсь сном недовгим.

От що писав до мене мій безцінний друг:

„Я трохи не вмер, чи, краще мовити, не збожеволів був, коли ми приїхали до Петербурга і я довідався, що Михайло Іванович вже другий рік за границею. От через що мій лист, що ви йому надіслали, лишився без наслідків. О, як гірко, як невимовно гірко, коли

наші прекрасні надії блискучі розбивав молот невблаганої долі!

„Я обіцяв ся написати до вас зараз, скоро довідаюсь про який небуть результат з мого листу до Михайла Івановича, і от вже третій рік минає, коли я вібрав ся з духом написати про свої надії, звічені без жалю!

Після того балю; або, краще мовити, після того концерту, де ви мене так широко-сердешно оплескували, концерту, через який я полюбив вас, наче рідного брата мого, так ото після того балю, тижнів через два у нашої Софії Самійлівни прикинувся на лівій щоці прищик; вона його й драгнула; з того прищика зробив ся чирак, а з чирака к серпню - місяцю зробилась така рана, що вона ледві її рукою затулювала. Он ви подумайте, яково то їй: красуня, — а не минуло й місяця, як на неї не можна було й дивити ся! Красуня, уважайте, така, що знехтовала обовязок матері, аби зберегти свою вроду... Здасть ся, отой великий музика Бетовен не так мордовав ся, як оглух, або великий ваш Боунароті, коли осліп, як вона горопашна мордовала ся.

Умовили ся в половині серпня їхати до Петербурга. До квартету і мене призначили. Радість мою тільки вам можна зрозуміти. Я думав: ось то коли прийшов край лиха мого! А лихо тільки ще починало ся... Поїхали ми. На дорозі й сам він занедужав та, не доїздячи до Великих Лук, на стаціі Бирути, вмер. Я певен, що се вона збавила йому віку своїми витребеньками. Скавати по правді: нічого нема жадливішого на світі, як знагла звічена красуня. Гісна, просто, гісна — одна! Вже-ж пак, що, після приїзду до Петербурга, не до гостей було і не до квартетів; а мій обовязок лакейський невеликий був: приберу вранці світлиці та й геть собі на цілий день, куди очі.

Ой краще-б мені було ніколи не бачити світу Божого, ніж бачити його, почувати й не насмілюватись, ані почувати, ані дивитись на його!

З того дня, коли довідав ся я, що Михайло Іванович за границею, я занедужав спершу на пропасницю,

а потім через місяць бачу, що я в Петрівському шпиталі, на Петерській стороні.

Що середі й суботи стали мене відвідувати товариші мої, лакеї-віртуози, і „во єдину отъ суботъ“ переказали мені, що наша Софія Самійлівна під ножем якогось хірурга славетного Богу духа віддала... От таке то. Осиротіли.

Помалу я видужував, так помалу, що навіть було сам головний доктор Кох, проходячи повз моє ліжко, не зупинив ся. На весні одначе мені можна було вже гуляти по довгому та широкому коридорі, а в маю-місяцю, о півдня мене вже і в сад пускали годин на дві.

Треба вам сказати, що в Петрівському шпиталі є й жіночий шпиталь на третій посаді, і жіноцтво, що видужує, те-ж випускають о півдні погуляти в саду. Одного разу сиджу я на лавці, коли се надходить до мене хора у тиковому халаті, у білому очіпку чи „колпаку“, який був і на мені. Ми мовчки просиділи, аж доки слуга не загнав нас до палат. Другого дня була добра година: нас знов о півдні послали гуляти. Попоходивши трохи, сів я на ослі. Учорашня дама знов приходить і сідає біля мене. Якось невмісне глянув я на її вид і побачив, що вона красуня, та тільки така змарніла, така смутна. що у мене аж серце заболіло, дивлячись на неї. Я не витерпів і спитав у неї:

— Чого ви так сумуєте?

— Того, мабуть, чого й ви; через здоров'я.

Відповідь її не задовольнила мене. Трохи помовчавши, я знов до неї:

— Здорове ваше оновить ся, та про здорове так і не сумують, як ви сумуєте.

— Та се правда, — відповіла вона й затулила очи рукою.

Слуга знов загнав нас до палат. Кільки день під ряд ішов дощ, і я сумовав, не бачучи моєї знаємої-незнаємої. Нарешті, дощик перестав, нас знов випустили в сад. Я просто пішов до лавки і, на вдивовижу, на лавці вже сиділа моя знаєма; смутна вона була. Я вклонив ся їй, вона мені те-ж, в ледві примітною, але такою смутною усмішкою, що я трохи не заплакав.

— Ви, мабуть, дуже нещасливі, — промовив я до неї, сідаючи на лавці.

— А ви щасливі? — спитала вона, поглянувши на мене так пильно, що я аж затремтів і, опам'ятавшись, глянув на неї; а вона все ще дивилась на мене тим пильним поглядом:

— Придивіть ся до мене, — мовила вона.

Я силкував ся дивитись на неї; та не можна було витримати погляду її глибоко-запалих великих очей чорних, що були встромлені в мене.

— Невже ви не пізнаєте мене? — спитала вона дуже тихим голосом.

— Не пізнаю, — відповів я.

— Мабуть я так вельми переїнилась? — І, трохи згодом, мовила:

— Так згадайте-ж Кленівку й 23 Квітня року 18.. А що? згадали?...

— Боже сьвіте! Не вже се ви, m-lle Тарасевичівна?

— Я, — ледві вимовила вона й залилась слізьми гіркими.

Другого дня знов стрілись ми з нею біля тієї самої лавки. Вона розповіла мені свою історію сумну. Не майстер я списувати, чи висловлювати свої думки на папері, а вже як би почав збочувати та заходити в філософію, так би листу моєму й краю не було! Одначе чужна історія, яку розповіла мені про себе бідолашна Тарасевичівна, повинна примусити й німого говорити й глухого слухати. Як би вмів я писати, я-б написав величезну книгу про ті гидоти, які діють ся в Кленівці.

Не памятаю, в якій властиво книзі, вичитав я таку думку; що коли ми бачимо падлюку й не вказуем на його пучками, так ми майже однакові з ним падлюки. Чи правда се? Мені здасть ся, що правда.

Через те я й оповідаю вам історію Тарасевичівни та Кленівського пана, а ви з нею, що хочете, те й робіть, а як надрукуете, так се буде найкраще, тільки перепишіть її по своєму, бо в мене нема ні складу ні ладу.

Була у нас в прилуцькому повіті багата діличка: тисяч з чотири кріпаків було у неї. Удова-бабуся бездітна, добра така, побожна, та Бог зна, що їй прийшло: раз ото поїхала вона в Київ на прощу, таї одружилась з молодим чоловіком, вродливим паном Кленівським. Може, вона горопашна не благословенна на дітий, сподівала ся на нащадок; не скажу. Сказано: людина з глузду зїхала; передала увесь свій маєток, вкупі з собою, до рук молодого вродливого чоловіка, а він, собі, не в тімя гвіздком битий, повернув усе по своєму. І то правда: не з бабою-ж він брав ся, а з її добром. Крім ріжних поліпшень в господарстві, з яких мужики аж крехтали, він завів у себе оркестру, попереду з наймитів а потім з кріпаків, збудував розкішний театр, виписав артистів, завів театральну школу, вже-ж так, з кріпаків. Банкетам не було кінця-краю. Попереду бабуся була рада-радісенька, що в неї такий молодий чоловік. Коли-ж власні актриси підросли й почали грати ролі коханок та одалісок, дак він, дивлячись на вік та на вроду, зробив з їх гарем на вір турецького султана. Певна річ, такий гарем не сховався в тайні, тільки чудно, що остання про його довідала ся, бабуся-жінка, а довідавшись про все це занедужала, бідна з завдрости, і небавом Богови душу віддала. На смертному ліжку вона простила свого чоловіка зрадливого і плачучи просила сповнити її остатню волю, се-б то покласти до банку капітал і на проценти його виховувати трьох дівчат сиріт в полтавському інституті. Він, певна річ, заприсяг ся сповнити її волю. І він її сповнив, та тільки по своєму. По смерті дружини обрали його маршалком, яко людину варту й добромисну. Він тут-же, в себе в повіті, знайшов не трьох, а п'ятьох сиріток і завів у себе на селі, благородний пансион, наняв вчителя, якогось відставного поручника, та гувернантку без сьвідоцтва, а головний догляд за моральністю годованок припоручив сестрі своїй, бридкій та червононосії бабі. Коли сирітки стали підростати, так їх, окрім російській грамоті, почали вчити й красним штукам, себ-то сьпівам, музиці [грі на гітарі], танцям і сценічній штуці. І всьому оцьому, певна річ, навчали

свої кріпостні вчителі та вчительки. До гурту одних годованок безталанних попала й Тарасевичівна. Коли годованки вже доволі попідростали, то тих, що були більш вродливі, з поради головної доглядачки, побрано, яко окрасу гарему, але-ж не яко рабинь, а яко благородних султанш. Тарасевичівна, хоч була й краща за всіх їх і розумнійша і ширійша, та була тендітна, і через те не звернула на себе ласкавого ока султанського. Не завидувала вона своїм щасливим подругам, що вони й на баях бували й танцювали, а на театрі являлись перед багатьома гістьми, певна річ, з кріпостними, артистами, бо не виховувати-ж справді для їх сиріток-хлопчиків панського кодла — візьме ото собі потихеньку який роман з бібліотеки, т й сховасть ся де в саду, читає його та й плаче. Отак перечитала вона всі романи, які були в бібліотеці. І вийшло те, що вона не тямила, що й діяти з собою; ще гірше змарніла; так і думали всі, що вмире. Вже й на ліжку лягла, на ладан, як кажуть, дихала, вже й хрест намогильний зробили; вже й труну хотіли робити та боялись, щоб не вийшла короткою, бо, кажуть, люди витягають ся, як умруть. А хреста дубового зробили сажнів в 2 заввижки... Викрасив його свій маляр зеленими фарбами, з одного боку намалював Розп'яте, а з другого — скорбящу Божу матір; з низу прибив залізну табличку і написав: „Здѣсь покоится раба Божія Марія Тарасевичъ, воспитанница Г. Кленовскаго, скончавшаяся года 18..., мѣсяца... числа“. Тільки трапилось так, що вона видужала, а вмерла кохана покоївка сестри Кленівського і вмерла, кажуть, не своєю смертю. Вранці вона гладила праскою сукню своїй пані на неділю та трохи запізнилась: вже у всі дзвони продавонили, а вона ще не виготовила сукні; от пані розсердилась, вихопила в неї з рук праску, та й трісь її невмисле по голові так, що та бідна тут і ноги протягнула. Чи правда, чи ні, напевне не скажу, а хреста своїми власними очима бачив і напис читав. І, знаєте, такий хрест, а, так сказати картина, особливо на вбогому грабовищі сільському, де все Бог зна які хрестики: ті похилились, ті зовсім упали, а на деяких могилах і зовсім нема

хрестів. А тут ось така фігура, та ще яка фігура! Я певен, що п. Кленівський сам сподівався на сей ефект: дивіть ся лишень, як ото ми ховаєм наших годованок! А вийшло, що поховали не годованку, а по-коївку... Ну, та се, однаковісенько, аби хрест дурно не пропав...

— Сьвітлиця, де вчили ся музиці, була в одному крилі з нашим пансіоном, — оповідала недужа далі; — коли я стала видужувати й тямити, то мені надзвичайно було до вподоби слухати, як вони грають; моїй фантазії недужій здавався якийсь незвичайно чудовий сьвіт, особливо, коли ціла оркестра, наче гай або море, гуде віддалеки й з сього неясного гамору відрізняєть ся який один струмент скрипка бо флет. О, тоді я почувала себе найщасливішою! Згуки сі здавались мені найчистішою, радісною молитвою, що виходила з глибини скорботної душі.

— О, навіщо я видужала, чом на віки не лишила ся в тому недужому, але блаженному становищі!

— В господі був прегарний фортепян, і коли мені вже можна було виходити, то я пішла просто до нашого капельмайстра й просила, щоб він навчив мене читати ноти й показував початок фортепянної гри. Він... О, я давно прокляла його за його науку! Нащо відкрив він мені тайну єднання згуків, нащо відкрив він мені ту божественну гармонію, що згубила мене!...

Я швидко вчила свої перші лекції, бо не встигло ще в мене на вершок відрости волосє [я незужала на тиф], а я вже швидче, ніж він, читала ноти й виробляла свої пучки на сухих етюдах Лішта.

— Але ж не самі згуки годували моє серце недуже... Мені подобалась сцена. Я прочитала все, що було в нашій бібліотеці драматичного [репертуар нашого театру домашнього мені не подобав ся], починаючи в Синеуса й Трувора Сумарокова аж до Гамлета Бісноватого. Я в день, в ночі марила про Офелію, а нічого не вдієш; на сей перший дебют мусіла я вчити ролю доньки Льва Гурича Синичкина. Успіх був повний, і я пропала на віки! Тоді як ви бачили мене в Кленівці, я вже марила про петербургську сцену: домашня

була для мене надто тісною. На безталанне мені того-ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глинка; він збирав тоді по Україні співаків до придворної капелі. Побачивши мене на сцені та почувши мій голос та гру на фортепяні, він зауважив, що я велика актриса. А я... о, горе моє, горе!... Я щиро-сердешна йому повяла віру. Та й хто-б не повяв віри на моєму місці? Чи не помітили ви тоді в нас молодого, дуже скромного чоловіка з великими очима баньковатими, з трохи кирпатим носом, та великим ротом? То був художник Штернберг. Він тоді пробув у нас ціле літо. Тиха та щира людина!

— Раз якось я співала при гостях арию з ще не скінченої тоді опери Глиничної „Руслан і Людмила“, — пам'ятаєте в палатах Чорномора співає Людмила. Супроводив мені сам Михайло Іванович. Скоро скінчила я співати, зараз посипались оплески, певна річ, не мені, а авторови. І, коли все замовкло, підходить до мене Штернберг, сльози в його на очах, і мовчки цілує мої руки. Я те-ж заплакала й вийшла з салі. З того часу стали ми з ним друзями. Я сумерком часто співала йому арию з „Прециози“, і він, слухаючи мене, що разу плакав.

Через два роки після моїх успіхів у Кленівці. Кленівський пан з своєю сестрицею почали збиратись до Петербурга на зиму. Я, певна річ, почала просити ся з ними. Вони довго не згоджувались. Та нарешті згодились з умовою, але з якою умовою! Ви розумієте мене? Еге, тямте!... І знаєте що? Я згодилась!... Негай буду я проклята, проклята, проклята! Я все забула задля штуки та столиці, усе, все жертвувала! І от добутки моєї жертви великої! Злидарка, в шпиталі й до того під назвищем його кріпачки!...

Вона не спроможна була говорити за сльозми! Другого дня почув я від неї такі подробиці... Ех! Такі вони огидливі, що гидко про їх говорити.

Розповім вам коротенько кінець її скорботної історії. Приїхала вона до Петербурга вже вагітною і через кілька місяців, не виходячи з господи, привела на світ мертву дитину, опісля-ж занедужала на тиф.

А п. Кленівському треба було їхати назад в свою Кленівку: от він її й віддав до петрівського шпиталю, яко свою кріпачку. От вам і вся річ.

Ще два тижні перебув я в шпиталі і що дня звичайної доби виходив у сад, сїдав на завітний ослін і дожидав нещасну хору.

Який же справді гидкий егоїст-чоловік взагалі, а я особливо! Мені полекшало на душі. Я, видимо, став видужувати після її сповідн... Се значить я був задовольнений, що є нещаснійші за мене.

Що дня питав я знайомого слугу з жіночого шпиталю: „А що? як ся має оттака-то?“ і він зовсім байдужно відмовляв мені: „Лежить!“ За день до моєї виписки з шпиталю, спитав я в слуги: „А що така-то?“ — „В мертвецькій“ — відповів він мені, та й пішов за своїм ділом, може, за довгим кошом, на взорець труни, щоб винести ще й другого до покійницької.

Другого дня, виписавшись з шпиталю, просив я дозволу поховати небіжку, назвавши її оттакою. І мені не заборонено. Я запросив своїх товаришів. Ви пам'ятаєте, що нас четверо приїхало до Петербурга [се-б то квартет], і ми винесли її на Смоленське гробовище, а після панахиди просьпівали: „Со святими упокой“, та кинули по жмені землі на її вічну оселю — та й більш нічого! Скоро після того надіслав нам управитель маєтка паспорти, і ми лишились ще на рік у Петербурзі. І знаєте, що ми зробили. Прикинулись Німцями та й ходили по вулицях, потішаючи добрих людей своєю музикою. І знаєте, добре було, — що дня майже по карбованцю приносили до дому.

Коли не брати харчів та квартири, я що неділі мав карбованця і був що тижня двічі або й тричі в театрі [певна річ, на галерії]. Я відкладав що тижня коповика про всяк злучай, се-б то для Серве, щоб придбати кілька його етюдів, послухати його самого.

По часописях вже давно публікують, що він безпремінно буде на великий піст в Петербурзі. Дай Боже! Мені якось страшно стає, як подумаю, що я слухати му Серве. Не вже слава така могутня?...

Наближаєть ся зима, й нашим концертам вуличним доведеть ся сказати „годі“. Що нам діяти? Товариство моє хоче залишити штуку та йти в лакеї. А мені-б хотілось відхилити їх від сієї спокуси; та як відхилити?

З сією думкою доброю пішов я якось на Хрестовський острів до німецького ресторану, побалакав з господарем, що так і так... є, мов, у мене квартет богемців; чи не можна їм часом прийти в неділю по-пробувати щастя в вас? Згода! І ми першої-ж неділі потішали шановну публіку, як щирі Чехи, і потішали не без користи. За один день добули ми собі гроший на цілий тиждень. Товариство моє підбальборилось. На другу неділю заробили ми ще більше, а на ту неділю заробіток наш став ще кращий, бо вже почала ся справжня зима.

Тут же в ресторані стали нас запрошувати через господаря на вечерниці, весілля та иньше. Товариство обрало мене за впорядчика та скарбника і ми прожили зиму, як у Бога за дверима.

З Пісок переїхали ми до Миколи Морського. Квартирою була нам вже не маленька сьвітлиця, а дві великі в прихожою. За зиму, вільним часом, простудиював я всього Ромберга та Серве, що можна було добути.

До Великого театру навідував ся я двічі або тричі на тиждень, і хоч вряди-годи, а бачив і чув усе, що було найкращого тієї зими в столиці.

Минула нарешті й несамовита мясниця, минув і перший тиждень великого посту... О, незабутній афіш!...

Треба вам сказати, що я часто робив круг, аби пройти повз який театр, а властиво на те, щоб перечитати афіш.

У неділю був я на соборній анатемі в Казанському Соборі. Вийшов з церкви, переходжу „Невський проспект“ і здалеку бачу, ніби щось біліє за дротявою ґраткою біля під'їзду Енгельгардового будинку... Я надав ході. Доходжу до під'їзду чи, краще, до дротяного ящика, і мені вдалось, що я бачу самого Серве, Ветана. А то були тільки літери. Довго читав я сі літери завітні, поки добрав ся до справдешнього їх змісту.

А зміст був такий, що от Серве дав сьогодні-ж концерт. Початок о 7-ій годині в вечері. Я зараз же купив білет. І цілісенський день ходив я по „Невському проспекту“, заходячи іноді до Александринського та Михайлівського театру перечитати афіш. О 6-ій годині вечора я вже був у салі. Сая, вже була напів освіченою, і я ввійшов першим. Швайцар, впускаючи мене до салі, попереду пильно огледів мене з голови до п'ят, мабуть, тим, що я зовсім не був похожий на людину, якій п'ять карбованців нічо не значить. Ну, та Бог з ним: хай собі думає, що хоче!

Публіка почала вже збиратись і о половині сестої сая була вже повною. Мене аж дріжаки напали. А як хтось біля мене промовив: „Вже сема годива“, я затремтів, а серце так і охолело: наче в один мент не стало в йому теплої крови, а замість крови потекла холодна вода.

Увертура, якої я не слухав, скінчилась. Оркестра відпочила, налаждалась — і, через кілька хвилин, з'явивсь Серве, а за ним Ветан.

Боже сьвіте! Я не чув, та й не почую ніколи нічого кращого!

Лішт перед Серве — фанфарон, простий механік, ремісник перед артистом, та й більш нічого! Я ледві памятаю, як вийшов я з салі і як прийшов до дому.

Памятаю тільки, що товариші відняли в мене віолінчелю і сховали.

З того вечора я вже не беру віолінчелі в руки і згуків її чути не можу: се для мене однаково, що ножем по серцю. Впродовш посту я читав іно афішки й раз був у „Великому театрі“, як давали ораторию Гайдена „Створіння всесвіту“. Се справді створіння все-сьвіту. Тільки для „Великого театру“ надто голосне: трудно слухати. Тут потрібний принаймні Михайлівський маніж.

Ще давали концерт в „Патриотичному Інституті“, де брав участь між иньшими знаменитостями і граф Вельгорський. Чого-б я не віддав, аби його послухати! Та ба! сьвіт сей не про всіх однаковий.

Саме в велику суботу покликано нас усіх чотирьох у поліцію й сказано, що пан каже нам вернутись на село, й щоб ми наладнались на ту середу йти в похід в севастопольською партією. До середи ми зовсім приготували ся. Рано-вранці в середу вийшли за юрбою колодників в брами Литовського замку [тюрми] в струментами за плечима, і сумно, мовчки потяглись до московської рогатки.

Не описувати му вам подорожи нашої, бо вона нестерпуче-одноманітна й огидлива.

На третій місяць нашої подорожи з юрбою злочинців добились ми нарешті до Прилуки. — Чудне й страшне почуття обхонило мене, як глянув на рідні місця.

Довго я вагав ся, чи посилати з тюрми до нашого доброго Івана Максимовича. Нарешті через велику силу поборов непевний сором та острах і післав за ним тюржаника. Через пів години прийшов Іван Максимович і взяв мене на поруки. Цілу ніч ми не заплющали очий, оповідаючи один одному все про себе, наче рідні брати після довгої розлуки. Між иньшими новинами розповів він мені, що небіщик Г., наш пан, сплюндрував і процьвідрив свій маєток, і що купив його на ліцитації п. Кленівський; він хотів був забрати до себе на вихованє й Лізю та Наталю, але-ж Антін Карлович віддав тільки Лізю, а Наталю лишив у себе дома; m-lle Адольфіна те-ж покинула їх вкупі в Лізею. Другого дня я покинув Прилуку й ночував на хуторі. На хуторі все, як було й ранійше, тільки Лізі та m-lle Адольфіни не було, а господарі, здаєть ся, ще помолодшали й погладшали.

Сонце було вже на вечірньому пружі, як я підходив до хутора. Селяни, що стрічались мені біля села, витаючи мене добри-вечіром, позирали на мене й, покидавши шапки, хрестили ся. Мене се чимало дивувало: що воно значить, що вони хрестять ся? — питав я сам себе. Як я входив у село, діти, побачивши мене, геть залишили свої іграшки і, ставши біля хати, мовчки поглядали на мене, а котрі були старійші, ті хрестили ся. Я хотів був підійти до них, щоб довідатись про при-

чину поваги до моєї особи, та діти розбігли ся. Я пішов далі, і вже на греблі стрілась мені бабуся і, перехрептившись, з'упинила й спитала в мене:

— Куди се ви домовинку несете? У Д... павотець помер, поховати нікому буде, бо нового ще не прислано.

Тут тільки догадав ся я, що вони приймали мою скриньку з скринки за дитинячу труну.

Підійшовши до самої брами саду, я з'упинив ся, вагаючись, чи заходити мені до Ух, чи прийти поуз, і тільки наважив ся був вчинити останнє, як почув ся дитячий голос у саду. То був голос Наталі. Я відчинив браму, але увійти в сад все ще бояв ся. Тільки Наталя, побачивши мене, гукнула: „Мамо! мамо! старець прийшов!“ [Маріяну Якимівну вона звала мамою].

— Де ти бачиш старця? — спитала Маріянна Якимівна, виходячи зза дерева.

— Он де — за брамою!

І вони підійшли до мене на кілька ступнів. Наталя кинулась до мене, гукаючи:

— Мамо! мамо! се не старець: се наш Тарас Федорович!

Мене й справді не трудно було прийняти за старця: обшарпаний, увесь у куряві, в ціпком у руці і з скринькою за плечима. Маріяна Якимівна підійшла до мене, поливилась на мене, взяла мене за руку, промовивши: „Увіходьте!“ — і заплакала. У мене ноги затрусили ся і я впав на землю й заридав, наче мала дитина. Наталя побігла по Анто́на Карловича, і через кілька хвилин ми вже всі троє йшли до будинку і всі троє плакали. Наталя те-ж плакала, певна річ несьвідомо. Про те їй уже 12-ий рік. А що то за дитина, коли-б ви подивились! Се така врода, така дитяча краса; не доводило ся навіть на картинах бачити.

Підходячи до будинку, Антін Карлович майже вирвав мене з рук Маріяни Якимівни і повів до своєї хати. „Почекайте мене тут“, — мовив він мені, саджаючи мене на дзиглику в своїй хаті. „Я зараз же“, — додав він вже за дверима.

В хаті було все, як і попереду, навіть повітря було таке-ж, і мені здавалось, ніби я вчора тільки вийшов з сієї світлиці. Через хвилину увійшов хлопець з умивальником та рушником, а за ним і сам Антін Карлович, несучи в руках своє сіреньке пальто, та інші належності до туалети.

— А чоботи знайдете в отій світлиці, — мовив він, показуючи на двері з боку. — А як скінчете, приходьте чай пити. Ми вас ждемо! — додав він, виходячи з хати.

Перебравшись, я пішов до господи. На ганку стріла мене Наталя й, ухопивши за руку, закричала:

— Мамо! мамо! подивіть ся, я його й не пізнала!

І з сими словами увела мене в хату і, саджаючи мене на дзиглик біля столу, додала:

— Сідайте отут, саме проти мене й проти мені. Ми на вас дивити мємось: бо ми вас давно не бачили!

Я озирнув ся навкруги й сів. З хвилину сиділи мовчки. М. Якимівна, мовчки дивлячись на мене, заплакала й промовила:

— Тепер нас тільки трое, а памятаєте — було пятеро.

І, наливаючи чай, розповіла відому вже мені історію з додатками, що m-Ne Адольфіні вельми не хотілось розлучатись з ними і що вони на силу вмовили її перейти до п. Кленівського, що вона там буде потрібна Лізі, бо Лізя така жвава!... — Но Наталя проти Лізі? Се просто янгол у мене а не дитина, — додала вона, цінуючи Наталю.

Марія Якимівна почала була розпитувати мене про свої мандрівки, та Антін Карлович перебив її, кажучи, що на те буде завтрішній день, а що сьогодні треба спитати в гостя, чи не хоче він їсти й спати.

Після вечері пішов я в хату, де вже була послана мені постеля. Боже Сьвіте! — подумав я! За що сі люди добрі так полюбили мене? Чи зустрічали батько та мати свого сина після довгої розлуки з такою любовю, як вони мене стріли? Добрі, щирі люди! Другого дня в ранці Антін Карлович з'їздив у Д... і випросив

мені дозвіл в управителя зупинитись на хуторі через хоробу.

Цілий серпень місяць прожив я в оціх добрих людий зовсім як син у батька та неньки, і зовсім забув про мій сумний побут в Петербурзі і про мою подорож гірку, не вважаючи на те, що я що дня розповідав про те.

Ледві чи раюють так праведники в раю, як я тепер раюю.

Наталя від мене прямо не відходить, просить мене, аби я вчив її на фортеп'яні, хоч вона сама не згірше грає. Просить мене вчити її по французьки балакати, а сама мене поправляє. А коли в вечері оповідаю я про свої пригоди по етапах, вона плаче гірше самої Якимівни.

Четвертий раз беру ся за оцей лист та не знаю, чи доведеть ся хоч тепер скінчити. Прямо не маю вільної хвилини. Представте собі, що ми іноді сидимо ціліснінькі ночі в захістній хатці М. Якимівни, вона за фортеп'яном, а я з скрипкою.

Віолінчелю я думаю зовсім покинути; бо й справді, чи стане духу грати на ній, почувши Серве!?

Моє раювання наближаєть ся до краю; на сім тижні я покину хутір і явлюсь до нового мого властителя. На далі не почуваю для себе нічого доброго, а проте — все в руках Божих.

Листа сього я так довго писав, що нарешті звик до його і мені стало сумно, коли я його скінчив. Думкою я ніколи не розлучав ся з вами, а сіми часами я з вами прямо жив і розповідав вам всі мої думки й почування. Тепер як подумаю про своє життя прийдешнє, а в йому я вбачаю наперед багато задля себе сумного, і сумне те нікому буде переказувати, так мені вже тепер тяжко.

Напишіть до мене хоч троє слів, напишіть тільки, що ви одержали мого листа, й я буду щасливим.

Пращайте, друже мій незабутий, не забувайте щирого до вас та безталанного музики Н.

Хутір:
Року Божого , Серпня дня.

Прочитавши сього листа, я думав був трохи заснути після дороги, та ба! Передо мною стояв, наче живий, музика мій горопашний, дивлячись на мене, скорботно всьміхав ся, і так, що я хотів був засвітити сьвітло й знов прочитати його „посланіє“ тяжливе, коли дивлюсь — у вікнах уже біліє. Я накинув на себе шинелю й вийшов на рундучок. Не минуло й хвилини, коли підходить до мене Іван Максимович і, після обов'язкових витань, нарікає, що йому те-ж цілу ніч не спалося і що він давно вже ходить, виглядаючи, чи не вийду я.

— Не скажу, чому мені здавалось, — сказав він, — що й вам те-ж не спить ся. Я хоч і не читав листа Тараса Федоровича, та знав, що воно невеселе: чи не так?

— Так! — відповів я; навіть дуже невеселе.

— І воно, певне, не дало вам заснути?

— Справді так.

— Я так й думав. Але-ж се все нічого, а ось ви послухайте, що з ним було потім!... Краще я вам прочитаю в вечері. Я, знаєте на старості літах те-ж пустив ся в літературу. А що, думаю, не сьвяті-ж горшки ліплять. Річ же вельми цікава, і коли обробити, дак се вийде прямо роман. От я й узав ся.. А сестриця, я певен, давно вже дожидає нас з самоваром. Йї, бідолашній, те-ж чогось не спалось сю ніч. Проте, се з нею часто буває. Ходім лишень, се буде краще, ніж література.

І справді, старенька дожидала нас в часім, та тільки не в хаті, а в садку, де був літній кабінет братіка. В садку було декільки миршавих дерев; тут-же стояла дощата хижка, приткнута до сусідського баркану. Оце й був літній кабінет Івана Максимовича.

Проте-ж, не дивлячись на убожество сього садка, було в йому так любо та супокійно, що я мимохіть позавидував бідному Івану Максимовичу.

Напившись чаю під кущем бузини, що саме цвіла, Іван Максимович повів мене до свого кабінету, посадовивна дощатій голій канапі й, виймаючи з шуфляди папери, промовив:

— Тепер на самоті ми візьмемося за літературу. От оці папери, мовив він, відкладаючи на бік кілька дрібно писаних аркушів: — се ваші папери. Памятаєте, ви просили мене колись збирати задля вас усе, що дотикається ся історії, філософії та поезії нашого народу. От-тут є потроху всього. Історичні звістки, що дотикають ся властиво міста Придуки, розповів мені небіщик пан-отець Ілля Бодяньський, а иньші я записував, де трапилось. А оце вже чиста література, казав він, розбираючи другі папери.

— Я описую все, що скоїло ся з нашим горопашним музикою з того дня, як він виїхав до Петербурга, з його власних слів: іноді тільки прикрашую складню на зразок Марлинського. Божественний письменник! Навіть і назвисько даю на взорець незабутнього Марлинського; се-б то, *Музика або дві сирітки*. Памятаєте Лізю та Наталю? Вони те-ж грають чималу роль.

— Дак з чого-ж нам почати? Мабуть він вам в свому листі описав все, хоч коротенько, аж до дня свого прибуття до рідного села.

— Справді все, окрім своєї подорожи назад з столиці.

— Се-б то, простованє по етапах. Я так і думав, бо й чимало таки доложив праці, доки випитав у його деякі надробиті собі, можна мовити, мальовничої подорожи.

І Іван Максимович осьміхнув ся на своє гостре слово.

— Дак я й почну вам саме з подорожи: „Вже вечірній сонця промінь позолотив величне та широке ложе річки Луги [так почав читати Іван Максимович], і коли ми перейшли довгий, безкрайій й ріжними вавилонами на палях збудований міст через Лугу, що ледві виширала з очерету, то Феб світодайний вже сховав ся за обрієм у обійми Фетиди. Позаяк же в полярних країнах літні ночі бувають досить ясні, то ми ще за видна вступили в місто Лугу. Нас, певна річ, відпровадили в тюрюгу ..“

— Але-ж тут, знаєте, картина не цікава, казав Іван Максимович, через те я її не списую. На мою думку белстристика не повинна торкатись до картин брудних, хоч се тепер, на превеликий жаль, річ звичайна. Та я все таки тримаюсь класичного стилю; тай де вже нам, старим, переробляти себе!...

Дак от вони [я вам оповідати му самі події, а що до поезії, то вже прочитано]... дак от вони другого дня випросили в етапного командира дозвіл, бо в їх була „днівка“, а до того й день святий... випросили дозвіл [певна річ, давши йому частину заробітку] пройти ся по улицях з струментами й дати кілька концертів.

Вигадка їх [не дивлячись на те, що місто Луга, можна мовити, „нарочито“ не велике]. досягла повного успіху, так що, не дивлячись на те, що вони виділили чималу частку командирова етапу, їм стало грошей аж до самого Порхова. Біля Порхова я описую [з його оповідання] довгу, тонку підвищеність на подобу циклонічного валу, по якому тягнеть ся поштовий шлях майже до Порхова; потім самий Порхів та величню Шелоню: на її лівому березі стоять стародавні руїни замку. На їх щастє, прийшли вони до Порхова саме на Зелені свята. Другого-ж дня пішли по улицях з музикою, як і в Лузі се робили. Та Порхів — не Луга: тут їх закидали гривениками. Один прикащик якогось миловарного заводу Жукова разом викинув три карбованці. Їм так пощастило в Порхові, що вони вже наймали на кожному етапі конячку з возом задля своїх струментів аж до Великих Лук, а звідси у їх була вже й своя конячка, не показна, правда, та все-ж своя. Вони наближались до країни, що раз-у-раз голодує, се-б то, до Білої Руси, через те окрім струментів вели за ними й добрий запас печеного хліба. Сумні картини доводилось йому бачити в сій країні убогій. Знаєте, голод, злидарство, розпушта і скороботні супутники її — все оце описую я в тонї наування. От на праеклад, коли вони проходили, здасть ся, через Усвятї, дак замість того, щоб арештантам подати милостиню, натовп хлопців з товстими дрючками кинувсь на арештантів й став просити хліба, а як побачили, що їм давано хліба, за

хлопцями кинулись і дорослі, й старі. Голод не зна сорому. Пройшовши країну горя та плачу, вони прийшли нарешті на нашу любу Україну, а потім і в нашу скромну Прилуку. В вечері вже пили ми чай з нашим любим музикою й по приятельски балакали в оцій самій альтанці. А тепер я вам ось що скажу... Вибачайте мені: я людина, знаєте, на службі...

— Будьте ласкаві робіть, як вам ліпше! — відповів я.

— Я от що зроблю, казав він. Я піду не надовго до школи, а ви тим часом читайте мій рукопис. Тут ви стрінете декільки оригінальних листів Тараса Федоровича, де він малює переважно становище душі своєї та иньші обставини домашні. Та знаєте ще що. Я забіжу на стацию та скажу, аби принесли сюди наші пакунки і ми з вами так і проночуємо до неділі, а в неділю вкуні на хутір. Вене? — додав він стискаючи мою руку.

— *Benissime*, — відповів я й ми розійшлись.

Рукопис, по правді кажу, лякав мене; за те листи, що містили ся в ній, надто мене цікавили, а через те я й узяв ся до неї. Листи повклеювано в рукопис, а через те мені не трудно було їх знайти. І перший лист був лист такого змісту:

„Я обіцяв вам, незабутній мій Іване Максимовичу, оповіщати вас інколи як про себе самого, так і проте, що мене оточав. І от вже небавом настане третій рік, як я лежу в ногах могó нового пана, а тільки тепер згадав про обіцянку, що дав вам. Моє горе таке, що само себе гдує, й не любить розваги. Простіть мене, ласкавий Іване Максимовичу, за такий вираз; та що діяти? — се правда. Тепер мені краще, о стільки краще, що мені можна балакати з вами. Що се ви до нас ніколи й не зазирнете? От би набалакались! Приїздіть лишень та й дружину вашу привезіть. У нас 23 квітня сьвято. Ви-ж бо попереду так любили гулянки! Дякуючи тій любові, я спізнав ся й з антикварием, памятаєте? Де то він тепер, бідолаха! Напишіть до мене, коли одержите про його яку звістку. Учора повернув ся з хутора; гостював там аж три дні; опроче я там ніколи

менш двох днів не гостюю. Оце моє одно, єдине щастє! І по правді; велике щастє! Від створіння всесвіту, я певен, ні одному бідоласі не доводилось так загоювати свої болячки сердешні, як я їх загоюю між отсіми щирими людьми. А Наталя так мене полюбила, що, коли я виїзду, вона гірко ридає. І що то за дівчина, що за чудова дівчина! В такому зрості [їй чотирнайцятій рік] скільки глибокого чуття й не дитинячого розуму! Вона закохала ся в музиці та так закохала ся, що цілісніькі дні сидить за фортепяном, і, представте собі, вона й досі не відає, що вона — сиротина. Правда, при Марії Якимівні трудно про се й довідатись їй, бо вона для неї більше, як рідна мати. За те-ж і Наталя віддячує їй найщирішою дїтською любовю. А Антін Карлович прямо не тямить, де й посадовити свою Наталю. Представте собі, він задля неї цілий день не виходить з своєї лябораторії, аби в вечері потішити Наталю якоюсь там надзвичайною іграшкою. Я вам оповідаю те, що ви самі недавно бачили. Мені казали, що ви самі недавно з дружиною своєю гостювали в них. Яка шкода, що я не відав, а тоб безпремінно відпросив ся. Чудне, одначе, психологічне завдання! Наприклад, Лізя, як дві краплі води похожа на Наталю, і я її що дня бачу, та не можу любовати з неї так, як люблю з Наталі. Вона здаєть ся надто жвавою, більш похожа на хлопця, ні до чого не горнєть ся, вчить ся без охоти й музики не любить. Що се значить? Їх дитинний вік був зовсім однаковий, а тепер така різниця! Як вам відомо, m-lle Адольфіні того-ж року відмовив Кленівський. І знаєте за що? Гидкий сластолюбник! Він не спроміг ся звести її до погібелі тай вигнав з дому, назвавши при всіх розпутницею. Господь відає, де вона тепер? Добра, непорочна людина! Ви знаєте, що, дякуючи їй, я розумію французьку мову й тепер тільки довідав ся про справжню її ціну. В нашій бібліотеці сливе самі французькі книжки, хоч, по нравді кажучи, переважно романи, та всеж краще се як нічого. Так! m-lle Адольфіна була конечно потрібною для Лізі. Безталанна дитина! Чому вона навчить ся, що дістане гарного від своєї виховательки — темної, старої, гидкої

дівки? Се — вельми шановна сеструня п. Кленівського. Вона відділила її від товариства пансионерок й перевела до себе. — і все оце, я певен, на приказ братіка. Огидливі люди! Лізя надзвичайно швидко росте. П. Кленівський пише, аби сього року сподівались його зза границі. Він ще торік виїхав брати купеді через якусь застарілу хоробу. А знаєте лишень що! Приїдть 26 Серпня на хутір. Ви знаєте — тоді Наталя йменинниця... Запевняю вас, буде весело. Приїдть, я хоч подивлюсь на вас. На сей день я зберу кілька квартетів, се-б то я з товаришами моєї мандрівки. Тільки не пробалакайтесь, коли приїдете попереду нас. Я хочу вчинити се, яко сюрпризу. Антін Карлович готує для неї ще ілюмінацію та раштру з її вензелем. Раштра буде поставлена поміж кущами, а за раштрою примостить ся наш квартет. Чи не правда, добре вигадано? Ще я виготовив для Наталі сюрпризу; не знаю тільки, чи вподобасть ся їй. За ноти я не боюсь: ноти я прямо друкую, а от фронтопис мене турбує. Бачте бо, я переписав на веліновому папері, як умів, серенаду Шубертову й оздобив заголовний аркуш власними творами; я їх, правду кажучи, списав з якогось вікчемного романсу, та се нічого.

Приїдть 26 Серпня, про Бога, приїдть! Та тільки безпремінно вкупі з дружиною.

Ледві скінчив я сього третього листа, як увіходить до мене, захакавшись, Іван Максимович.

— Хай йому... так утомив ся! Майже цілу дорогу біг: боюсь, чи не скучили ви. Е, та ви читаєте, прочитуйте! А що, яково, га? По старечи, правда! Складня, складня головна річ, а нинше само собою приїде. Чи не так?

— Складня в вас чудова!

— За стара вже трохи, чи що? Ми й самі вже старі, чи не так хіба?

Я хитнув головою на знак, що згоджуюсь, а він, глянувши на рукопис, мовив:

— Дак ви пак на тому листі з'упинились?... Читайте, читайте далі.

— Та я вже скінчив листа.

— Скінчили? — І, трохи помовчавши, мовив:

— Еге, воно, кінчаєть ся запросинами мене на йменини Наталії з мою незабутньою! — І він замовк і відвернув ся.

— Музика... ілюмінация... Наталя! — приходючи до себе, говорив він повагом.

— Еге, прегарно, урочисто, гарно було. Ні, ми краще прочитаємо: ся гулянка в мене урочистим стилем описана.

— Братіку! Будьте ласкаві — до обіду! — почув ся голос сестриці.

— А й справді, ходім краще пообідаймо, а вже потім прийдемо тай прочитаємо.

І ми пішли обідати. Не скажу, чи то такий апетит, чи шире витання, чи може, прямо борщ із сухими карасями, [його так геніяльно варять мої земляки], не скажу, що саме спричинилось, — знаю тільки, що я наїв ся аж надто, та ще й добре заснув по обіді. Накунки мої принесено в поштової стації й я оселив ся до неділі в альтанці привітного господаря. За час його небутиності прочитував простосердечні листи мого музики непорочного.

Другий лист, який додаю тут, був писаний більш як через два роки — після першого.

„Шан. Доб. Іване Максимовичу.

В остатньому листі своєму ви знов просите, щоби я записав в уст нашого народу все, як ви кажете, що дотикаєть ся його філософії, поезії та історії. Дякую вам, що нагадуєте мені про се. Се значить, що ваше горе на половину поменшало, коли ви нарешті згадали й нашого антикваря й мене, вашого друга широго. Антикваря нашого й я добре памятаю, тільки Бог його відає, де він тепер перебуває; а я для його, чи, однако, для вас записав сими днями чудову пісню.

Йду оце я самою великою улицею по селу і, по правді кажучи, йду до коршми, аби посидіти з добримми людьми на привзбі: чи не почую часом чого путящого? Дак ото йду й бачу — посеред самої улиці теліпаєть ся няна баба, і, видко, не бідна. Іде й на все горло висьпівує поглядаючи на хати:

„Упила ся я,
Не за ваше я:
В мене курка несла ся —
Я за яйця впила ся!..“

Хіба-ж отсе не філзофія? Хіба-ж отсе не поезія? Мені хотіло ся зробити варіяції на сю тему — та ба! Музика не зможе виявити сього великого сарказму...

Ви, тепер, як знати з вашого листа, трохи заспокоїли ся після вашої згуби безцінної. Вийте лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, та привідіть у неділю на хутір. А я приїду туди з віолінчелею й грати му вам цілий день і все саме ваші кохані пісні українські.

Я здасть ся ще не писав до вас про віолінчелю? Чудовий, дивний струмент! І я не розумію, де він його добув за таку невеличку ціну! Торік наш Кленівський, вже видужавши, вернув ся за границі й між иньшими дивовижними іграшками, привіз і віолінчелю. Боже сьвіте! що то за іграшка! Тільки одній душі людській можна так плакати й так радіти, як сьпіває та плаче сей дивовижний струмент!

Майстер, що зробив його, був віхто иньший, як сам Прометей. Я спати лягаю й кладу його біля себе. Се моя коханка, моє життє, моє „я“. І коли-б я був двічі рабом, то за сей струмент я-б запродав себе в третє. О, я зовсім тепер забув Сервого. А якби ви бачили, що дієть ся з Наталею, коли я заграю на сім струменті божественнім? Вона умліває — й більш нічого.

А Марія Якимівна запевняє мене, що на скрипці я краще граю, як на віолінчелі. Та се вона тільки так говорить: вона сама байдужа, не може слухати віолінчелі.

Розносив ся одначе я з своєю віолінчелею, наче дурень з писаною торбою, а про головне трохи не забув. Передчуття мої справили ся, Кленівський, що ледві ожив, вже залицяєть ся до Ліві власною персоною. Видима річ, пильнуваннє любої сеструні пішло марно!..

Лізя їй знати нічого не хоче. Бігає по саях, бє горщики з квітками, ламає дзвіглики — суца дитина! А дитинї сїй, майже 17 років. Одно тільки мене розважає: коли не помиляюсь, менї здасть ся, що коли Кленівському їй пощастить, дак се йому не дешево стане. Менї, принаймні, не доводилось ще зустрічати дівчину такого віку з такими пишними формами. Се справжна жєнщина! Сеструня Кленівського не зна що їй казати проти її вихвоток. Щож як би хоч яку небудь осьвіту єїй дівчинї? Се-б була суца Семіраміда або Клеопатра. Сидять вони раз, місяць тому назад, усі трє за обїдом мовчки їй тільки позирають одно на одного з під лоба. Страву давали тільки для форми, ніхто до неї їй не доторкав ся. А я з нечєвї, стоячи за стільцем Лізі, став приглядатись до лиця Кленівського. Руїна! Зовсім руїна! Він не старий ще, та випередив навіть спорохнїлих. Відвислі губи, щб лєдві стуляють ся, на пів розплющені очі безбарвні, жовто-зелєне лице їй до того сивє рїдєнькє волосє та глухота роблять з його щось огидливє, щось на слимака похожє.

Пообїдали. Лізя виходячи зза столу, заплакала їй, звертаючись до п. Кленівського, мовила:

— Скажіть коний запрягти а не то пішки піду до Антона Карловича.

Будє лихo! подумав я їй не помилив ся. Через кілька днів чєлядь нишком загомонїла про шлюб пана з Лисавєтою Федорівною, а що через кілька днів почали балакати вжє їй про подробиці: тим часом з Прилук приїхав адвокат п. Кленівського, І. П. Єрмолин, пробув у них два дні їй виїхав так, що його майже ніхто їй не бачив.

Се те-ж щось та значить.

Не минуло їй місяця після сїєї події, коли се сєструня Кленівського заметушилась, забїгала, всю чєлядь збадамутила їй загадала своїм благородним годованкам приготувати найкращу пєсу на весїллє.

На весїллє? Подумав я. Се-б то між Лізею та Кленівським — се річ можлива. Чудно! Я другого-ж дня їздив на хутір і розповїв про все, що бачив та

чув. Антін Карлович мовив: „добре“, а Марія Якимівна тільки головою хитнула.

Весілля відбуло ся тихо; гостей багато не зібралось; були тільки найближчі сусіди. В театрі те-ж не були. Хотіли були дати концерт, та те-ж відложили до завтра. Минуло й завтра без усяких пригод, а після завтра Кленівський звелів лаштувати екіпаж, людей та коний на подорож до Київа. Вся оця подія здасть ся вам неймовірною, фантастичною, як і самому мені вона здалась. Та згадайте, що Лізя виросла під безпосередним доглядом старої дівки розпутної... Згадайте оце, й незвичайний шлюб Лізі робить ся найзвичайнішим. Сумно тільки дивитись на сю любу дівчину, так не по людському морально зосовану: у неї не знати й тіни тієї янгольської вабливости, що так личить її віку. Вихователька одначе помилилась в своїх рахунках. Вона мала на меті посовати Лізю так, аби вона згодилась одружитись з її огидливим братіком; се їй пощастило. Але головна річ — їй остогид братік із своїм самовольством і їй треба було знівечити сю власть; вона й знівечила: се-б то вона зробила Лізю повною, незалежною дідичкою цілого маєтку, що належав ранійш Кленівському. На те й приїздив адвокат з Прилуки. Річ в тім, що Лізя, зробившись дідичкою, не поділилась з своєю вчителькою ні владою, ні добром, а зробила її в себе клюшницею.

Отак об'орудовавши із своєю любовою вихователькою, вона дала управителеви повну власть над господою й усім маєтком, потім взяла свого спорохнілого чоловіка тай поїхала до Київа, ніби то лічити ся мінеральними водами. В господі все було так, як і поперед. Господиня обіцяла провести зиму в маєтках, а до вами, таким робом, мені не було що робити в господі: і я, користуючись, з сієї доброї нагоди, відпросив ся в управителя місяців на два в Д., се-б то на хутір. І от уже третій день граю я Моцартові сонати в хатці Марії Якимівни на своїй віолінчелі.

Як мені тепло, як гарно з сіми любими друзями моїми! Наталя що дня стає крапцюю та милійшою. Що за розумниця, що за скромниця!

Вона, знаєте, хоче бути зо мною на етикеті, поводити ся, як личить дорослій дівчині, та ніяк не зможе; пишаєть ся, пишаєть ся, потім раптом схопить з мене бриля, побіжить та й сховаєть ся в кущах. Я шукаю її, а вона перебігає від куща до куща, поки втомить ся, а потім піде скаржитись до Марії Якимівни, ніби я не даю їй спокою, ніби їй на мого бриля соломяного не можна без реготу й дивитись. Люба, прекрасна, дівчина! Дивлячись на неї я почувую себе іноді вищиз над людину, такою щасливою без краю істотою, якою людина ніколи бути не може... З деякого часу я помічаю, що вона починає замислюватись і майже плаче, як граю її улюблену серенаду Шубертову.

Марія Якимівна каже, щоб Антін Карлович поїхав з Наталею на зиму до Києва. Та Антін Карлович уперто мовчить, тільки головою хитає. От якось Марія Якимівна мовила: „Ну, коли не до Києва, дак хоч у Кленівку, до Лізі“. Та він так на неї подавив ся, що з того часу й не згадують про Лізію. Я зовсім розумію й оправдую думку Марії Якимівни; та ніяк не зможу байдужно уявити собі Наталю поміж чужими людьми; менї стає за неї страшно. Вона така жвава, перенятлива і вже їй сімнайцять років. Великі небезпечности можуть спіткати її в будучину.

От ще що мене чимало здивувало. Як я розповідав з подробицями про весілля Лізі, Наталя байдужно дослухала мов оповіданє й промовила:

— Безталанна вона! — й залилась слізьми.

Невже вона в таким віці так глибоко заглянула й зрозумила, де воно те щастє?

Я завтра поїду в Кленівку за партитурою Мендельсоною „Сон на Йвана Купала“. Наталя ще не чула її. Я положу для неї сю чудову сімфонію на фортепян та на бас.

Приїздїть коли в сьвяго й ви послухаете: а тим часом напишіть про себе хоч два слова, з нашим посланим, напишіть хоч те тільки, що ви одержали мов „посланіє“.

Прихильний до Вас ваш — „Музіка“.

Від листа зосталось пів аркуша чистого паперу ; на йому рукою Івана Максимовича додано було : „29 червня, на Петра й Павла, їздив я в гості на хутір і гостював два дні з великою радістю. Віолінчеля та фортеп'яні — се така гармонія божественна, що вік би слухав і не наслухав ся, особливо, коли вони в-двох грають сю серенаду чудову. Проте я думаю, й не без основи, що окрім гармонії звуків, між ними існує найвища гармонія найніжніших почувань. Мені навіть про се сама Марія Якимівна натякнула, як вони грали серенаду. Вона звернулась до мене, показуючи очима па музиків і шепнула : „Чи не правда, парочка? Якої ви думки?“ Певна річ, я хитнув головою, що згоджуюсь.

У друге, як ми гуляли в саду, і вони в-двох йшли поперед нас та про щось тихо розмовляли, Антін Карлович, дивлячись на їх, промовив, наче сам до себе :

— Що-б там не було, а я добуду йому волю.

Благородне чуття! подумав я. Се значить, що людина стоїть вище всяких забобонів... Час би всім так думати й почувати. Ова! гордощі оцанували нами. А які-б вони були щасливі! А-б що дня їздив на хутір, аби полюбовати в їх щастя. Я не бачу тут нічого неможливого; все залежати не від Антона Карловича, а сумніватись в щирому спочутті сїєї людини благородної — те саме, що не вірити в Бога. Почекаємо! Побачимо!“

За листом слїдує оповідання власного твору Івана Максимовича, де йдуть балачки в тому-ж таки філянтропічному тонї, та тільки тут складня вечичня, оброблена, — така складня, що я ледві-ледві прочитав пів аркуша. Сущий Марлинський. Земля йому пером!

Перегорнувши кілька карток красномовного рукопису, знайшов я ще один лист музики, що був написаний через рік після попереднього. Лист починав ся так :

Незабутний Іване Максимовичу!

У такий щасливий, такий без краю щасливий, що ледві чи зможу писати до вас, а писати треба, бо щастє задушить мене, коли я не висловлю ся. Але від-

ки-ж вам почати? Дайте опам'ятати ся. Та почну з того, що торічної осені повернув ся з Київа, Кленівський зовсім хорий і без дружини. Лисавета Федорівна покинула його в Київі, на сестрицин догляд, а сама помандрувала з якимсь гусаром на маневри до Вознесенського, та й не верталась. Вже з заграниці [здасть ся з Відня] написала до управителя листа, аби той всю челядь та музиків пустив „на оброк“ — хто бажає, а решту повернув до хліборобства; благородним вихованкам дав би по тисяч карбованців та й те ж пустив, а двірських дівчат повидавав би заміж хоч би за солдатів, наділивши кожна по сотні карбованців на віно; п. Кленівському-ж та сестрі його видавав би по сотні карбованців що місяця, та й більш нічого! Шкода й заразом гідко було дивитись на того звіченого розпутника, як він дивив ся на збори в дорогу своїх вихованок і не міг спинити сіх зборів. Йому не хотілось попрощати ся своїми жертвами й він плакав знесиленій. Він пішов був до їх у „флігель“ попрощати ся з ними, та вони замкнули в його перед носом двері. Гарна подяка! Лисавета Федорівна може й не свідомо, але зовсім справедливо й достойно скарала його. В душі я її вдячний. За одну Тарасевичівну бідолашню слід би його зробити каторжним. Як коли совість його прокинеть ся, вона замордує його гірше усякого ката. Тільки я не йму віри, щоб у його запсованому серці була совість.

Оркестру нашу сливе всю пущено „на оброк“, й вона помандрувала до Київа. Обрали були мене за капельмайстра, та я на-одруб відмовив ся й випросив собі в управителя місце лісника в Д. Служба ся саме прийшласть мені до смаку: вештаюсь собі цілісенький день по гаю, наче роблю діло, ввечері — на хутір. Віолінчеля зісталась при мені. Слухачі мої — найширійші слухачі, і я прямо раюю. Як би ще до сього колишня жвавість та безтурботність Наталі, так я був би зовсім щасливий. А то вона чогось така сумна ходить, що я не розумію, що й діяти.

Марця Якимівна те-ж наче змінилась, те-ж чогось замислюєть ся іноді й сумує. Сам тільки Антін Карло-

вич, як і попереду, мовчить та добросердно всьміхається. Що до мене, так вони всі, як і попереду, ласкаві, тільки ніби щось ховають.

Мене-ж се мучить, й я іноді цілі дні ходжу по гаю та плачу, сам не знаю з чого...

Назад тому кілька днів Антін Карлович їздив до нашого управителя й вернув ся незвичайно веселим, таким веселим, що примусив мене з Наталею грати „Горлицю“, а сам трохи не пішов у танець. Тим часом ні до кого ані слова, через що він так радіє...

Через тиждень після собі радости, Антін Карлович, не кажучи нікому ані слова, знов поїхав до управителя, а над вечір того-ж таки дня прислав записку, щоб його не сподівали ся вечеряти, бо він з управителем поїхав у Полтаву. Ми, певна річ, здивували ся й хвилини з п'ять не могли промовити ані слова, тільки дивились одно на одного; нарешті першою озвала ся Марія Якимівна.

— Що-ж оце він зо мною зробив? От уже тридцять літ, слава Богови, ми з ним не розлучали ся ані на день єдиний, а туг... узяв та й поїхав, хоч би-ж був слово промовив. От до чого я дожила, безталанна! — І, трохи помовчавши, вона тихо заплакала, Наталя те-ж і, взявшись за руки, вони пішли до покоїв.

Я, наче вкопаний, лишив ся на місці й довго бы так простояв, як би Наталя не поклікала мене до покоїв.

Після довгих розмов та гадок, нащо та до чого, можна мовити, крадькома поїхав Антін Карлович у Полтаву, я наважив ся зараз-же поїхати в Кленівку й довідатись добре про все на місци, а щоб їм не було страшно без муцини, я сходив до влини й попросив старого мірошника на хутір, яко сторожа та оповідача. [Наталя вельми любила слухати його старі казки та приказки]. Досвіта вернув ся я на хутір в Кленівку, ні про що не довідавшись. Конторські писарі, користуючись з відсутности управителя, понанивались горілки, й на моє питанє відповідали: „Виїхали в Полтаву!“ та й більш нічого. Наталя заснула, а Марія Якимівна ждала мого повороту біля воріт садових і, заздівши мене, підбігла до мене з питанєм: „Що?“ Я, хоч і гірко

мені було, відповів їй, що в Кленівці ніхто нічого не відав.

— Ходіть же в його хату, та відпочиньте в до-роги, — мовила вона до мене й затуливши руками свій вид, так пішла до будинку.

„Бідолашня молодице! подумав я дивлячись їй у слід; не вже так міцно здружила ся ти з ним, що не можна тобі й одного дня прожити без його? Щаслива, завидна твоя доля, і багато-багато жінок мають право завидувати тобі. А тобі ще більше, щасливий старий, мусять завидовати чоловіки-бідолахи!“

Минув день, другий, нарешті й третій, а про Анто-на Карловича ані слуху, ві духу. На хуторі все так затихло й занудилося, що я бояв ся й подумати про музику.

Марія Якимівна всі дні ходила взад та вперед однією доріжкою і тільки мовчки зітхала, а за нею й Наталя...

Здавалось, що ми вже на віки попрощались з на-шим Антоном Карловичем. В день Марія Якимівна ча-сто заходила в його хатку, чого раніш ніколи не було, звітала хусткою порох з електричної машини та інших річій, сідала на кушетку й плакала, одно слово, вона скидалась на найніжнішу коханку. За ті дні я тільки й чув від неї та й то вона говорила, наче сама до себе :

— Ну, чи чувано-ж на сьвітї таке лихо? Поїхати так далеко й не промовити до жінки ані слова? Ой я бесталанна!

Не скоро минали дні, а вечори тягли ся аж надто; і 26 серпня швидко наближалось. Попереду я думав про сюрпризи для Наталі, та після сього злучаю я так збентеживсь, що зовсім про все забув.

Ще раз їздив я в Кленівку і хотїв був поїхати аж у Прилуку до повіреного Лисавети Федорівни, та мені сказали в Кленівці, що й він поїхав укупі з ними.

От уже й 25 серпня, я на хуторі наче нічого й небувало: ані якого руху; про завтрішне сьвято нема й згадки.

Я згадав про місячну рожу в Д. в оранжерії, яку я вже давно випросив у садівника на день Наталиного янгола, і ні до кого не промовивши слова, пішки почумчикував я в Д. Вертав ся я з квіткою на хутір вже в вечорі. І уявіть собі мої радощі! Антін Карлович сидів за столом поміж Марією Якимівною та Наталею й, своїм звичаєм, всьміхав ся, пючи чай.

— А, й ви прийшли! — мовив він, побачивши мене. — Сідайте лишень, я вам розповім, що бачив я в Полтаві.

Я сів — і кілька хвилин тяглось мовчання.

— Ну, кажи, ледашо, — промовила Марія Якимівна, що ти бачив у своїй Полтаві нудній.

— А що я там бачив? грязюка та й більш нічого!

— А що-ж ти там мав робити стільки часу?

— Те-ж нічого!

— На віщо-ж ти їздив туди, вітрогоне ти старий?

— Так, прогуляти ся!

— Так, прогулятись? Чи чуєте, люди добрі: так прогуляти ся! Ах, ти сива, стара голово? І се тобі не сором так мордовати мене на старости-літях!

І Марія Якимівна поцілувала його так ніжно, так просто, сердешно, як цілує найніжніша мати свою любу дитину.

Вечір минув тихо та весело.

Другого дня всі прокинулись рано, а Антін Карлович ранійш за всіх. Розбудивши мене, він мовив:

— А що, чи приготував ти що для йменниці?

— Приготував, — відповів я.

— Ну, дак уставай лишень, убирай ся, то підем поздоровляти; вона вже бігає по саду.

Я вмив ся на швидку руку, вбрав ся і, взявши свою рожу, пішов до будинку слідком за Антоном Карловичем. Наталя, побачивши нас, побігла до покоїв. Ми ввійшли слідком за нею, а вона вже сиділа за чайним столом, наче нічого не відаючи, біля Марії Якимівни, й просила сухаря до чаю.

Я поздоровив її й підніс свій скромний дарунок. Антін Карлович те-ж поздоровив і, витягнувши з бокової кишені на четверо зложений папір, подав його Наталі, промовивши :

— Оце тобі гостинець з Полтави.

Промовивши се, він, усміхаючись, сів біля неї. Наталя довго мовчки читала той папір й, не дочитавши, упустила його з рук і кинулась плачучи обнімати та цілувати Антона Карловича, а ми з Марисєю Якимівною, дивуючись, поглядали одно на одного. Нарешті, я підняв папір, подивився на його, — то була моя „отпускная“!...

Все, що казав би я вам про свої вчуття в сю хвилину величню, все-б оце й трохи не було похоже на те, що я почував.

— Віолінчеля те-ж наша! мовив усміхаючись Антін Карлович.

Я вправ перед ним навколішки й цілував його руки, обливаючись слізми.

— Ну, Наталко, тепер твоя черга, — кажи! — мовив Антін Карлович, звертаючись до Наталі. — Візьми оцей папір та віддай нашому другови й скажи: оце тобі моє віно. А ми з Марисєю Якимівною скажемо: „Боже вас благослови!“

Всі четверо кинулись ми одно до другого й облили ся слізми.

І от більше тижня, як моє щастє не дає мені спати. І знаєте, хто все оце вчинив? Наталя моя люба, моя безцінна Наталя! Вона зрєкла ся знатних та багатих, а обрада мене, кріпака-музику... і признавшись по правді своїм щирим добродіям, просила їх діяти з нею, що хочуть. А добрий, мовчазний Антін Карлович, не довго думаючи й не кажучи нікому ні слова, зробив по своєму, за одним заходом. Він заплатив за мою волю з віолінчелю 2500 карбованців. Як би Кленівський був моїм паном, сього-б ніколи не стало ся! Спасибі тобі, Лисавето Федорівно! Тобі й не снить ся, що ти невминна причина мого раювання теперішнього...

Саме тепер Антін Карлович хлопоче, аби віддати мене до канцелярії маршалка шляхецтва — се вже я й сам не знаю нащо. — а коли се станеть ся, тоді ми з вами бачити мємось, принаймні, тричі на тиждень. А поки що, приїдїть у неділю на хутір і полюбуйте з людей, зовсім щасливих.

Прихильний до вас — Музика.

Дотичавши слога листа, що написало його саме щастє, мене огорнула якась хоровета задума. Боже сьвіте! Невже то були задрощі? Ні, я не завидував нікому в сьвіті! То було гірке, невиразно гірке чуттє самотности. Я трохи не заплакав з внутрішнього болю.

Тим часом, коли я збирав ся рюмсати, увійшов до мене Іван Максимович і спитав:

— А що, чи далеко вже прочитали моє немудре оповідання?

— Все прочитав, — відповів я.

— Й описання весілля?

— Ні, не читав.

— То починайте, безпремінно прочитайте, бо я, можна мовити, найбільше сподіваюсь на ефект сього величнього малюнку.

— А скажіть, Іване Максимовичу, чи старі ще живі?

— Здоровісенькі, а про щастє нема чого й казати? А як би ви бачили, що то за внуку дав їм Бог! Сущий янгол Божий!

Я знов замислив ся.

— А знаєте лишень що, Іване Максимовичу? — спитав я його через хвилину.

— А що?

— Пустїть мене завтра самого на хутір, а ви в неділю приїдїть.

— Ні защо! А коли вже вам так скотїлось, дак і я з вами завтра поїду. Та чого се вам так раптом?...

— Така вже в мене вдача: я дуже люблю дивитись на щасливих людей і, на мою думку, нема нічого кращого, любійшого, як постать щасливої людини.

— Се суца правда.

Другого дня ми були на хуторі, і я бачив і був щасливий щастем сіх простосердих, ширих людей. Бачив і свідчу правду сього оповідання неложного.

15. січня, року Божого 1857.

КНЯГИНЯ.

Повість присвячена автором Б. Заліському.

Село!... Ба! кілька споминок любих та чарівних розбуджується в мозку старому серці з отсего душевного слова!... Село!... і от перед мене стоїть убога наша хата стара, біла, з чорним димарем; соломяна криша на ній потемніла... біля хати на причілку яблуня з краснобокими яблуками; округ яблуні — квітник, коханець сестри моєї незабутньої — моєї няньки терпеливої, ніжної!... біля воріт стоїть розлога верба стара з сухим верхом; а за вербою клуня; округ клуні (стодоли) стоги жита, пшениці і всякого збіжжя, за клунею по косогору піде вже сад, та який сад!... Бачив я на своїм віку чимало таки добрих садів, от хоч би в Умані, в Петергофі, але що то за сади!... шага відного не варт, як прирівняєш до нашого прегарного саду! Наш густий, темний, тихий... що й казати! Другого саду такого нема по цілому світу!... За садом лежить левада, за левадою долина а в долині тихий поточок, ледві — ледві джурчить: верби та калина оточила його, а темнозелений лопух широколистий обкутав його... В отсею поточку, під навислим лопухом, купається білявий онецьковатий хлопчик: вкупавшись, прибігає він через долину та через леваду, вбігає в тїнистий сад, впаде під першою грушею або яблонею і засне сном суще спокійним. Проснувшись, він дивиться на гору супроти його, дивиться, дивиться і сам себе питається: А що там за горою? Там повинні бути стовпи залізні, що підпирають небо. От коли-б піти туди та подивитись, як там вони його підпирають? Піду та подивлюся. Аж воно не далеко. Встав і, не міркуючи, пішов він через долину, через

леваду прямо на гору. І от виходить він за село, минає царину, перейшов з пів верстви полем а на полі стоїть висока чорна могила, він зліз на могилу, що б звідтіля подивитися, чи далеко ще до тих стовпів залізних. Стоїть хлопець на могилі, та дивиться навкруги: і по сей бік село, і по той бік село, і там із за темних садів визирає церква з трема банями, укрита білою бляхою, і тут те-ж визирає церква із за темних садів і те-ж покрита білою бляхою. Хлопець загадався. Ні! гадає він, сьогодні вже за пізно! Не дійду вже я до тих стовпів залізних! Нехай вже завтра у купі в Катрею. Вона пожене корів до череди, а я піду до залізних стовпів: а сьогодні одурю Микиту (брата), скажу, що бачив залізні стовпи, ті, що підпирають небо. Він скотився, немов те барильце з могили, став на ноги і пішов, не озираючись, до чужого села. На талан його зустрілись йому чумаки і заупинившись спитали:

— А куди ти, паробче, мандруєш?

— До дому!

— А де-ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці!

— Так на що-ж ти йдеш до Моринець?

— Я не до Моринець, а до Кирилівки йду!

— А, коли до Кирилівки, так сідай, товаришу, до мене на мажу! Ми і доведемо тебе до дому.

Посадовили його на скринку, що буває на передку у чумацькому возі, і дали йому в руки батіг; поганяє він собі волів, та й байдуже. Під'їзжаючи до села, побачив він на супротивній горі свою хату і весело гукнув:

— Онде, онде наша хата!

— А коли ти вже бачиш свою хату, мовив хазяїн воза, так і йди собі з Богом!

Він зняв хлопця з воза, постановив його на землю і, обернувшись до товаришів мовив:

— Нехай іде собі з Богом.

— Нехай іде собі з Богом, промовили чумаки. І хлопець побіг собі з Богом в село.

На дворі вже смеркалося, коли я (бо отсей опецькуватий білявий хлопець був ніхто більш, як смиренний

автор отсього хоча і не сентиментального, але журливого оповідання) підійшов до нашого перелазу; дивлюся через перелаз на двір, а там під хатою на темному зеленому оксамітовому шпориші усі наші сидять собі кружком та вечеряють; тільки Катерина, сестра моя старша і нянька, не вечеряє, а стоїть собі біля дверей, підперла голову рукою і ніби позирає на перелаз. Як висунув я голову за перелаза, вона гукнула: „Прийшов! прийшов!“ підбігла до мене, ухопила мене на руки, понесла через двір і посадила вечеряти промовивши: „Сідай вечеряти, прибуду“. По вечері сестра повела мене спати, положила на постіль, перехрестила, поцілувала і усміхаючись знов назвала мене „прибуду“.

Я довго не міг заснути; події минулого дня не давали мені спати. Я все гадав про залізні стовпи та про те, чи казати мій про них Катерині і Микиті, чи не казати? Микита, гадаю собі, раз був з батьком в Одесі і вже-ж там бачив він оті стовпи, як-же я йому казати про них, коли я їх зовсім не бачив. Катерину можна б одурити... та ні, не скажу їй нічого; і, погадавши ще кілька про залізні стовпи, я заснув.

За два, чи за три роки я бачу себе вже в школі, у сліпого Совгіря (се так звали нашого нестихарного дяка), складую *тму-мну*. Проскладавши бувало до *тлю тля*, вийду з школи на улицу, подивлюся на яр, а там мої ровесники щасливі граються собі на соломі біля клуні і не відають, що є на світі і дяк і школа. Дивлюся на їх та думаю: чому-ж я такий бесталанний? На що мене сердешного мучать над отсим клятим букварем? І, махнувши рукою, дам драла через цвинтар в яр до отсих щасливих на ясну, теплу солому; тільки що почну там вовтузитись по соломі, якось ідуть два псалтирники, беруть мене, раба Божого, під плечі і вертають назад, сиріч до школи...

А в школі, самі здорові знаєте, що роблять з нашим братом школярем за втікання.

Сліпий Совгір (сущє він не був сліпим, а так його прозвали за те тільки, що був зизокий) був у нашому селі дяком не то щоб стихарним, справжнім, а так собі прибуду. Єго попередник, Ничипор Храма, те-ж

був у нас нестихарним дяком: раз якось у титаря на меду він занедужав у ночі та до ранку, Бог його знає через що, і вмер. Тоді саме був на меду і сліпий Совгір: от він, не довго думаючи, як прийшла неділя, став на крилосі, просьпівав службу Богу, прочитав апостола та так прочитав, що громада і сам отець Касян тільки дивилися оден на одного та й більше нічого. Після служби громада зараз нарекла сліпого Совгіря дяком і з шанобою, яка належала його сану, ввела його в школу яко в його дідвщину. Громада великий чоловік...

Поселився дяк в своїй школі, а школярі, між ними і аз невеличкий, пішли до його за наукою. З себе Совгір був великого зросту, широкоплечий і вдавав би з себе суцього Запорожця, колиб не був визооким. Свою незаплетену косу він навіть носив якось так, буцім то не коса а чуприна.

Вдача в його була більше сувора ніж рахманна, а що до відносин потреб життя і в загалі що до комфорту був він сущим Спартанцем. Мені найбільше не подобалося те, що як прийде було субота, він після вечерні і почне нас усіх звичайно годувати березовою кашою. Та себ ще байдуже, нехай би собі годував; нам ся каша була за звичай, а от де був справжній спиток: бє бувало та й кричати не дає, самому велить лежати та не борзяся виразно читати четверту заповідь! Спартанець та й годі! Скажіть-же люди добрі, чи був коли на сьвіті такий велитень, щоб спокійно лежав під різками та ще „не борзяся“ читав четверту заповідь? Ні, я гадаю, що такої людини земля ще не носила! Коли було дійде черга до мене, то я вже не благаю помилювання а прошу тільки, щоб він ради суботи сьвятої змилосердився та звелів хоч трошки мене придержати.

Інколи було й змилосердиться і звелить придержати та вже-ж так вихворостить, що ліпше би було й не просити у його милосердя.

Мир праху твоєму, сліпий Совгіру. Ти, небораче, сам не тямив, що чинив. Тебе так бито і ти так бив, та в простоті сердешній не добачав в тому гріха. Мир

праху твому, мізерний мандрівнику! Ти був цілком прав.

І от я, на радість мою невимовну, скінчив „малъ-бѣхъ“, себ то скінчив псалтир. Звичайно постановив братії кашу з шагами*), та учинивши сей обряд священний з усіма переказами давними, другого дня взявся виводити крейдою премудрі каракули на мальованій дощці, сиріч я вже був не „псалтирник“ аби-який, а скорописець“.

З отсієї то, майже щасливої для мене доби, сталася реформа в школі: аж із самого Києва прислали до нас стихарного дяка. Совгір сліпий спершу став був змагатися, але-ж перед силою закона мусів здатися: зложив свою мізерію в одну торбу, скинув торбу на плечі, взяв в одну руку патерицю, а в другу зшиток з синього паперу, де були пописувані псалми або вірші Сковороди, та й помандрував собі шукати другої школи. А братія моя по науці „аки овцы отъ волка разсыпашеся“, то так і вони від нового дяка стихарного „заве паница бѣ паче всѣхъ паницъ на свѣтѣ“. Проти рожна тяжко прати: на що вже я був терпеливий за всю братію, але нарешті і я забрав свою зброю: таблицю, перо та каламар з крейдою та й помандрував во свояси з миром, дивуючись тому, що минуло...

От з того часу починається довга лава споминок моїх, невідрадних і найсумнійших. Небавом вмірає неня, батько береться з молодого вдовою та замість віна бере з нею трох дітій. Хто хоч вдалека бачив мачуху і зве-денят, той зпочить бачив пекло в найогидливішому його торжестві. Між нами дітьми не було такої години, щоб ми не плакали та не бились; не було години, щоб батько з мачухою не сварились та не лаялись.

Мачуха ненавиділа найпаче мене, мабуть за те, що я часто духопелив тендітного її Степанка. В осені того року батько поїхав чогось до Києва, в дорозі занедужав та, вернувшись до господи небавом і вмер...

По смерті батька один з моїх дядьків — а в мене їх було чимало — щоб вивести сироту в люди, як він

*) Шаг, давня мідня монета, ніби крейцар.

мовив, сказав мені за „ястів та питів“ в дітку пасти череду свиний а зімою помагати його наймитові в господарстві; але-ж я вибрав собі що иньчого. Взяв свою таблицю, каламар та псалтир та й рушив до пяного стихарного дяка в школу і поселився там ніби школяр і робітник. От тут починається мов життє практичне. Перебування мов в школі було таки доволі не комфортабельним. Добре ще, коли траплялися на селі небіщики (прости мене Господи!), тоді ще ми сяк так перебивалися, а як нема, то кілька днів в ряду просто голодували. Інколи в вечері візьму я торбу а учитель мій візьме в десницю посох міцний, а в шуйцу посудину скутельну (ми не гребали такими напоями, як грушевий квас і ин.) та й підемо по під віконнем „Богом ізбраняую“. Иньчий раз траплялося, що дещо таки принесемо в школу а іноді так вернемося на сухо, тільки що не голодні.

Трохи що не увесь псалтир я знав на память і читав його, як казали мої слухачі, виразно, себ то голосно. От через се не було в селі такого небіщика, щоб я над ним не прочитав псалтиря; за те давали мені книш і копу грошій. Гроші я віддавав учителеві, бо се його дохід був, а він вже від щедрот своїх наділяв мені пятака на бублики. Отсе було єдине жерело, з якого я жив. З такими, вже-ж можна мовити, помірними доходами, годі мені було роскошувати та вбратися красою. Ходив я звичайно в діравій сивенькій свитині, раз у раз в брудній сорочці, а про шалку та про чоботи і спомину не було, ні літом, ні зімою. Раз якось дав мені якийсь мужик за читання псалтиря ремень на пришиви, але й те одібрав в мене учитель, наче свою власність.

Ой багато, пребагато розповів би я цікавого на сю тему та журливо якось розповідати.

Отак над моєю дитинною головою пролетіло чотири мізерні роки.

Далі мої спомники набіраються ще більш тужливих образів. Далеко, далеко від бідного, любого мого краю.

„Без любови, без радості
Юність пролетіла“ !

Не пролетіла справді, а пропленталась в злиднях, в темноті, в зневазі. І все тяглося рівнісенько дваццять літ !

В той час, як я вештався по сьвітах, геть від мого любого рідного краю, я вдавав собі його таким, яким бачив ще дитиною ; прекрасним і величавим ; про звичаї його мовчазних мешканців я виробив собі думку, приладжуючи їх до пейзажу ; та мені в голову не впадало, щоб могло бути інакше, а виходить, що інакше.

Перенісши дваццятилітній іспит, я трошки оперився і вже-ж полетів прямо до рідного кубла.

Небавом поперед мене мигнули давно знайомі мені хатки біленькі : вони із за темної зелені ніби усміхалися до мене.

Ну, чи може-ж таки бути по отсіх любих захистках місце злидням і огидливим їх проводирям ? Ні ! а то чоловік був би не чоловіком а просто живоїною. З оттакими солодкими думками переїхав я майже усю Чернігівщину, нігде не зупиняючись. З міста Козельця міні треба було збочити з поштового шляху і ближше приглянутись до мого едену та й почути отсе сумне та правдиве оповідання.

Місто Козелець своїм видом нічим не відрізняється від своїх братів, повітових міст українських. В історії нашій те-ж Козелець не грає ролі особливої, як н. пр. його товариші задніпрянські, хіба тільки згадати, що року 1663. недалеко з відсіля збиралася чорна рада, через котру Брюховецький стяв голову своєму супротивникові Якиму Сожкові. Одно слово : місто Козелець нічим не видається, але-ж проїзжий, аби тільки він не спав тоді, як переминають йому коний, або не їв у паня Тихоновича, так непримінно подлюбується з величавого храму, збудованого тією Наталкою Розумихою, з котрої пішов рід графів Розумовських.

За шість верстов від міста Козельця, в селі Лемешах, в убогій хатці на сволоці читаємо : „Сей домъ

соорудила раба Божія Наталія Розумиха року Божого 1610^а. А в місті Козельці, в величезному будинку, на мармуровій дошці стоїть: „Сей храмъ соорудила графиня Наталія Розумовска въ 1642 г.“ Чудні отсі два намятники однієї і тієї-ж строїтельки!...

В Козельці я наняв собі пару конячок у купі з рудим жидком та й поїхав собі сілськими доріжками, куди мінї треба було. Се було в вересні. З ранку день був тільки сіренький, а під вечір став і мокренький. Близилася ніч, треба було десь переночувати, а по дорозі не тільки що коршми, але й шинку мізерного не видно.

Не доїздючи до Трубежа, або, як кажуть, Трубайла, нам здалося, що на пригірку стоїть село: під'їзимо ближше, і справді село, тільки погоріле і на чорчій улиці не видно нічого живого. На тім боці Трубайла за греблю ми побачили білі хати між вербами та між садами, що вже починали жовтіти. Проїхали ми по греблі повз два влини і опинилися в великому селі козачому. Чисті, великі хати і не поруйновані стіни свідчили про добробит мешканців. Мінї найбільше сподобалась перша від царини хата і я пішов проситися там на ніч. Дощик сїяв таки добре, а господар тієї привітної хати не вважає на дощ: стоїть собі, облокотившись на тин, убрався в новий непокритий кожух, курить коротеньку люльку та всьміхаючись дивиться, як його коханці круторогі воли половії раюють на городі, смакуючи капусту.

А господиня, побачивши з вікна таке злочинство, вибігла з хати і скрізь сльози загукала:

— Чого-ж отсе, ти недолуде старий, стоїш та дивишся, як скотина добро нівечить? Чому не заженеш її до загороди?

— Та я вже тридцять літ загапав її, нехай тепер ще другі загапують! — відповів господар цілком байдуже і курив собі люльку.

— Ой, Боже-ж мій з тобою! — знов загукала господиня. Хоч би ти кожух зняв, хіба ти не бачиш, що дощ іде?

— Так що-ж з того? Нехай собі йде з Богом.

— Як що-ж? Кожух ізвічеш.

— Так що-ж, нехай собі ізвічечу, у мене другий в.

— Хоч ти йому кіл на голові теши, а він все своє верзе — мовила господиня і побігла виганяти з городу скотину. А господар подивився у слід неї і спокійно усміхнувся.

Міні вельми подобалася отся, цілком українська сцена і я, висунувшись з брички, повітав господаря з добрим вечером. На то він міні відповів:

— Добрий вечер і вам люди добрі. А чи далеко вас Біг провадить? — спитався він, надягаючи шапку.

— Та воно недалеко, а все таки сьогодні не доїдемо — відповів я, вилазячи з брички, і додав з протягом:

— А чи не можнаб у Вас, дядьку, підночувати?

— Та чому не можна? Можна! Боже благослови!

Хата у нас чистала а ми добрим людям раді.

І кажучи отсе, він відчинив ворота і бричка всунулася в двір.

— Просимо покійно до господи — мовив до мене господар, як війшов до двору. Знати було, що він силкується виволати слова на московський лад.

Я війшов у хату. Майже темно було в хаті, але все таки можна було спостерегти, що хата простора і чиста.

— Просимо покійно, садовіться — мовив господар, вказуючи на лавку — а я тимчасом скажу своїй старій, нехай нам що небудь засьвітить — додав він, виходячи з хати.

За хвилину прийшла в хату бабуся з сьвічкою, постановила її на стіл, сама повагом одійшла до дверей і, згорнувши руки на грудях, мовчки стала. Вона була в чистому очіпку і в німецькій сукні. Се мене доволі здивувало. Яким се чином, погадав я собі, в мужацькій хаті опинилася така проява.

Небавом за бабою прийшов і господар у хату, несучи на руках дитину. Дитина плакала, але побачивши

бабусю, стисла губоньки і усміхаючись, простягла до неї свої малесенькі рученята.

— Візьми його, Микитівно, до себе — мовив господар, отдаючи дитину бабусі. — Бач, воно мужика боїться! Сказано, княжа! — додав він, глядячи дитину по голові своєю кістлявою та широкою рукою.

У мене в кишені були леденці*). Треба мовити, що отсей продукт був у мене раз-у-раз в кишені тоді, як я їздив по Україні, бо до мого понурого земляка нічим так швидко не можна підобритись, як приголубивши його дитину.

І я часто і не без користі вживав його заходу. Я дав дитині леденець. Воно спершу подивилося на мене своїми незвичайно великими очима, потім мовчки взяло леденець і, усміхаючись, засунуло його в свої рожеві губинята.

Тут можна стало ближше подивитися міні на дитину і на бабусю. Бабуся здалася міні живим малюнком Жерар-Доу, а дитина була сущий херувим. Мене вразила чиста тонка краса дитини; мої очі зупинилися над тим прегарним творінням. Бабуся віднесла дитину геть і перехрестила; мабуть, щоб не з'урочено; а господар, підійшовши до мене, мовив:

— А що? хіба не панська дитина?

— Прегарна дитина — відповів я і дав дитині ще одного леденця.

Знати було, що мій гостинець задовольнив господаря: він, підійшовши до бабусі мовив:

— А скажи лишень моїй старій, чи не знайде там вона чого нам підвечеряти? Та може, коли не лиха буде то й тев.. по чарці. Догадуєтесь, Микитівно? — і, повернувшись до мене, додав: — Ми, добродію, люди прості; не маємо нічого такого солодкого, ні того чаю, ні-же того сахару, а так собі, по простому.

Бабуся вийшла з хати, а господар, з дитиною на руках, підходячи до мене, мовив:

— Отепер подивіться на неї, добродію! Правда, що гарне? — сказано: „княжа“.

*) Леденець—карамельки.

— Яким се побитом князівська дитина опинилася в вас? — повідайте мені Бога ради — спитався, я дивуючись.

— Нехай вам, добродію, про се Микитівна розповість; бо тут, не вам кажучи, була суцзя кумедія, а вона його мати... та я не розповім вам, як воно там вигоріло, мене тоді й дома не було, то я й не бачив; нехай Микитівна сама розкаже: вона бачила, то вона й знає, як воно діяло ся.

Тим часом бабуся прийшла в хату і поверх килима накрила стіл білою скатертиною; дістала з полиці восьмикутну фляшку розмальовану, з горілкою, чарку, і поставила на стіл, потім на дерев'яній тарілці, те-ж розмальованій, принесла паляницю і чабака,*) покраяного на шматочки.

Все отсе вона зробила тихо, так поважно, що, дивлячись на неї, можна було запевне мовити, що вона зросла і зістаріла ся не в мужицькій хаті. Далі взяла вона на руки дитину і одступила геть; а господар мовив до неї:

— Микитівно! як уложиш дитину спати, так заходь до нас; нам треба буде де про що у тебе розпитати. Та кажи там мой старій, нехай нам вечерю готує, та не галушки, або куліш; бачте, що у нас чужі люди.

Бабуся вийшла з хати, а він мовив у слід неї:

— Зайдіть-же до нас, Микитівно, як упорастесь!

— Добре, зайду, — відповіла вона з сінній.

Випивши по одній, а далі і по другій, господар став більш говірким, та так розбалакав ся, що й сам того не спостерігаючи, розповів мені своє життя. Між иньшим розповів, що як ще він парубкував, так був в погонцях під Французом і вернув ся з Німеччини голій-голїсенський, з одним батогом в руках; а потім пішов до пана в найми; далі розповів, як він працею та розумом багатів, і з голоти-сироти зробив ся першим господарем на селі. Одно слово: за годину, я, не розпитуючи, знав вже усю його найтайнішу історію. Але

*) риба.

що мені найбільш сподобало ся, так те, що він, розповідаючи історію звичайну, немов мимохіть зацепляв свої події велитенські, не бачачи в них нічого незвичайного. Тимчасом бабуся принесла нам вечерю і сама з нами повечеряла. По вечері господар, помолившись Богові, повернув ся до бабусі і мовив :

— Тепер Микитівно! розкажіть нам про свою княгиню, як воно там у вас діяло ся; та спершу наточіть нам в кухоль сливянки; воно, знаєте, веселійше буде слухати.

Хвилини може за п'ять бабуся вернула ся в хату з чималим шклянним глечиком в руках, постановила його на стіл, сама сіла на ослоні. Трохи помовчавши, вона вітхнула і мовила :

— Про се безталанне, Степановичу, про сю тяжку, гірку долю я готова щодня, що години розповідати цілому сьвітові, що-б увесь сьвіт відав про сі сльози гіркі та кєрвавї тай карав ся їми.

Бабуся вітхнула. Ми випили по чарці сливянки, а бабуся, утерши сльози мовила :

— Не вмію вам сказати, скільки тому минуло літ, але було се давно, ще до Француза, я тоді була ще стригою, як небіжчик Демян Хведорович, царство йому небесне, вернув ся з під Француза. Вони служили десь в козаках, а в яких суще, того не вмію вам сказати; знаю тільки, що в козаках, і більш нічого. Свого татуся, Хведора Павловича, царство йому небесне, вони не застали живим. Оглядівшись коло господарства, полагодили, що треба було полагодити, а чого не треба було, то й так лишили. Тоді-ж ото вони збудували і оті два вітряки, що на горі стоять. З усього добра вітряки тільки й заціліли. Збудувавши вітряки, заходили ся сватати ся. Аж за Остром, у якогось Солинини, висватали Катерину Лукянівну; на весні ото посватали ся, а після першої Пречистої й побрали ся. І пів року не був женихом, голубонько мій! Після весілля мене взяли до двору в покої. Довго я плакала та нудила ся за своїма кєвними; а потім, як піросла, то й привикла. Другого чи третього року, здасть ся третього, післав їм Бог дитину: Катериною охрестили, а мене приставили до неї за

няньку. З того часу і по сю люту пору я ні на одну годину не розлучала ся з моєю бесталанницею: у мене на очах зросла і заміж пішла і...

— Та годі вам плакати, Микитівно! — промовив господар з почуттям — на все те воля Божа; слізьми тільки Бога гнівите...

Бабуся трохи помовчала а далі знов мовила:

— А що за господар! що за добрий пан! душа у його праведна була. І все пішло прахом... Отсе було Катеринич, небіжчик вже, приїде до нас з Кієва да тільки дивуєть ся! А вже він такий був, що марне нікого не похвалить! Та правду мовити було чому й дивувати ся. У селі усіх на все сорок хат, а подивили ся б ви, чого в тому селі не було! І стави, і млини, і пасіки, і винниця, і бровар, і скотини ріжної, а в коморах! Господи! хіба тільки пташиного молока бракувало, а то все було. А на селі, по улиці так любо й пройти! Хати чисті, білі; здавало ся, що у нас на хуторі вічно субота великодна: люди ходять собі по улиці, або сидять по під хатами з'обути, одягнені; дітвора бігає в білих сорочечках, немов янголятка Божі! Ох-ох! і де воно все поділо ся! Правда і Катерина Лукянівна була хозяйка, та все таки не те, що він. Бувало отсе що Божої неділі, або на свята яке покличе небіжчика отця Кипріяна на „Отче наш“*) та й постановить 12 графинчиків, усе в настоянками ріжними. А о. Кипріян, царство йому небесне, на Отче наш випе чарочку в кожного графинчика, а як дійде до останнього, то й промовить: „от-отсе добра горілка! її й будемо пити.“ Правду мовити, усі горілки були однаково добрі, та він, небіжчик — такий вже чудний був, любив іногді, царство йому небесне, і пошуткувати.

— Чудний, таки чудний був небіжчик, мовив господар, наливаючи в чарку сливянки — а що б сказати п'яного, так я його ні во вік не бачив. Бог його святий знає, як воно так; чи то вже дасть Бог людині таку добру натуру, чи сам вже чоловік так себе

*) Се б то на пережуску: благословляючи її, піп читав Молитву Господню; а відсіля і пішло „на Отче наш.“

приспособить. А що Микитівно! коли б і ви з нами випили чарочку сливяночки, може б воно полекшало.

Бабуся не взяла ся до сливяночки і; трохи помовчавши, розповідала далі.

— Катерині Демянівні ішов уже другий годочок, як вона вперше на ноги стала. Я привела її за рученьку до гостинної кімнати, де вони вранці чай пили. Господи! що тут було радощів, так і не сказати! Катерина Лукянівна взяла її до себе на руки, поцілувала і промовила, що ні за кого в світі не віддасть її заміж, хіба за князя, або за сворала. Ох-ох! так воно й стало ся на наше безголове! А які люди присватували ся! так ні! дай їй князя, або сворала... от тобі й князь!..

— Нічого казати, хороший! перебив господар, дав він їй бідній себе знати.

— Стала вона, ота дитина, рости, стали її учити, спершу грамоті, а потім і Господи! чому тільки вони її не вчили! Аж жаль було дивити ся на бідолашну дитину: і шити і гаптувати, і прости і нитки сувати; а раз якось батько післав її навіть корів доїти. А вона — мати — було часом накинеть ся на його: „Що ти робиш, каже, з бідною дитиною? Хіба ми її за мужика готовимо?“ А він на те: „Може й за мужиком доведеть ся жити; будучини не вгадаш.“ Тоді вона: „Ти б ліше для неї справив у Києві фортеяни.“ Купили і фортеяни на контрактах; привезли і вчителя: не вмію сказати, чи він Поляк був, чи Німець, не скажу; тільки по нашому не вмів він говорити. Як вимовить бувало слово, так слухаєш та регочеш ся. За рік, чи два, він вивчив її грати на фортеянах. Вже було як і заграє моя лебідонька! сидиш, слухаєш, слухаєш, тай заплачеш; а вона візьме тай перемінить пісню, та як утне горлицю, або метелицю! Не витерплю було я грішна! як візьму ся в боки, та як піду, як піду! аж підлога під ногами гнеть ся, а вона грає та регочеть ся. Раз якось на сему застала нас пані, та як гукне на нас: „Ти що отсе робиш! Хіба тому тебе вчили грати! струмент тільки псуєш своїми мужицькими піснями! А ти, циндре! — се на мене, — не знаєш, де корів доять, так знатишеш!“ Я, звісно, перелякала

ся, стала собі в куточку та й дух притаїла, наче мене й у сьвітлиці нема.

— А ви таки, Микитівно, були колись, нігде правди діти, добре дзендюроста — озвав ся господар, наливаючи чарку сливянки.

— Прости мене, Господи! — сказано: молодість, а за молоду чого не трапляєть ся! Бувало, як моя пташечка, Катруся, зовсім виросла, так як полягають панни по вечері спати, ми й підемо по тихоньку в сад, гуляємо; до самого сьвіту гуляємо! А місяць так тобі сьвітить неначе в день! А вона ще візьме, тай засьпіває: „Не ходи Грицю, та на вечерниці!“ тихо-претихо, та солодко, так би, здаєть ся, до самого б сьвіту усе б слухала її та слухала.

— Памятаю, добре памятаю — перебив господар: раз іду я в ночі повз ваш сад, чую: щось сьпіває, тільки не „Гриця“, а якусь иньшу пісню; я й зупинив ся, та ніби прикований до тину і простояв до самого білого дня: нічого казати, пречудесно було слухати, як вона сьпівала.

— А в ранці, чи спала, чи не спала, порхне наче та пташка, тай знов веселить ся і ніхто опріч мене не відає, що в ночі діяло ся... Еге! Бідна головонька моя! трохи, трохи не забула: тут, голубята мої, є недалеко від нашого села біля Трубайла хутір Ячного. Ви, Степановичу, знаєте самого Ячного? Він і досі ще, дяка Богові, живий і здоровий... а що вже за господар, так і небіжчикові нашому, Демяну Федоровичу, не уступить. Правда, у його на всему хуторі тільки десять хат, так ва те-ж і хати вже! за те-ж і люди! Що хата то й сямя душ з десять. Звісно в добрі та в роскошах живуть; у самого майора ставочок, млиночок, садочок, а дімок, наче та писанка: чепуренький, біленький, дивись тільки на його та любуй ся. А що-ж би було, коли б у його ще й господиня була жива!... а то він сам за всіх господарює. Правда, був у його синок; та то що?! Дитина ще, тай та зросла не на очах, а десь в школі було; не тямлю, чи в Києві, чи в Ніжині. А були вони з нашим небіжчиком великими приятелями: коли не наш у його, так він у нашого: куска хліба не

з'їдять нарівно, усе вкупі. На святах приїздив до його гостювати і син його з школи, та тільки слава, що приїздив до батька; а в нас було і днює і ночує; усе було з моєю Катрусєю і в полі, і в саду, і в покоях: одно без одного нікуди; а я було дивлюся на їх та й гадаю: от зросте парочка так на предиво! Вони просто одно для одного й на світ божий родилися. Так гадав і майор, так гадав і наш Демян Федорович, а про дітей вже нічого й казати! Та всі так гадали: тільки Катерина Лукянівна не так гадала. Вона спала й бачила ватем або князя, або внорала, а про кого иньчого і думати не хотіла. А отсе було, як прийде час виражатися йому до школи, так Катруся моя вже за тиждень починає плакати; а коли він зовсім вже поїде, вона в постіль ляже і довго після того нічогісенько ні їсть, ні пє: Господь її знає, чим вона й жива була. Так то вони, мої голубята, росли і вирости вкупі та й покохалися собі на безголове. Господи! я вже в домовину дивлюся, а як нагадаю про їх, моїх пташенять, так ніби знов помолодію! Бувало отсе вже саме перед тим, як треба їм розлучатись, зійдуться собі в садку, постануть де-небудь під липою чи берестом, обіймуться, поцілуются і довго, предовго дивляться одно на одного в вічі, а сльози з очий, наче ті перли, котяться. Мабуть чули вони, серденьята, що не дадуть їм жити одному для одного.

Ото-ж і скінчив він свою школу. Губернатор Катеринич, тепер вже небіжчик, взяв його до себе у Київ, до якогось там суду приділив його, не вмю вже вам того сказати, до чого він там його приставив. Перебув він там рік у тому суді, чи в палаті, а на другий приїздить до нас в гості і давай сватати Катрусю. Демян Федорович, царство йому небесне, зраду згодився і каже, що ліпшої дружини нашій Катрусі не знайти й за морями. Воно й правда. Так що-ж! Сама — себ то не Катруся сама, а сама Катерина Лукянівка уперлася і руками і ногами. — „Що се таке! — гукає було: — щоб я свою єдиначку видала за якогось хуторянина, за гречкосія! Ні во вік! Ліпше в домовину її положу, ніж бачитиму її, мою любу Катрусю, на хуторі Ячного!

Що вона там робитиме? Индиків годуватиме, та гусий заганятиме!... Ні! не на те я її на світ породила; не для хутора Ячного я її виховала?“ — Погукає отак та й замкнеться в своєму покою на цілий день. А він сам коло неї і саяк і так; ні! хоч і не підходить! — одно своє вона провадить: князя, або вюрала тай годі! Раз небіжчик Демян Федорович хотів звінчати їх вже без її волі, та мабуть не судив Бог зробити йому таке добре діло. Вернувшись з Київ, об Різдві він занедужав, а на середхресті і душу Богові віддав! Господи! і тепер страшно нагадати, як він її, вже лежачи на божій постелі, благав не видавати Катрусі ні за князя, ні за вюрала а одружити її з молодим Ячним, або з ким иньчим, та аби тільки з рівнею.

Ні-ж таки! — поставила на своєму! Наче на хрїх, саме в чистий четвер вступила в Козелець драгунія: роввели її на постої по хуторах та по селах на ціле літо. Що то за драгунія була! бодай вона ніколи до нас не верталася! Дала таки себе в тяжки ота клята драгунія! Чи то одна чорнобрива умилася слїзми, провожаючи оту Іродову драгунію! В самому тільки нашому селі лишилося чотири покритки, а що то в Оглові або в Гоголеві? Мабуть там їм і рахунку не зведеш!

— Ой! лихо нам, лихо нам з тими драгунами! — промовив господар, наливаючи чарку сливянки.

— І тепер страшно згадати, — мовила далі бабуся. Раз якось у вечері сидимо ми всі троє в гостинній; я, здається, карпітку вязала, Катерина Лукянівна так собі сиділа, а Катруся книжку читала, да таку жалісну, що я трохи-трохи не заплакала: про якогось Запорожця Киришу, чи про Юрія, гаразд вже не пригадую, а тільки вельми жалісна. От вже дочиталася вона, моя рибонька, до того місця, де того Юрія Запорожця в кайдани закували і в темницю засадили; тільки ото вирк! дивимось: йде в кімнату драгун: височезний, усатий, а пика пеначе те решето: гладка та червона, здавалося, червонійша від коміра, що був у його на мундурі. „Я, каже, такий і такий князь Мордатий“, а я собі думаю: ми й самі бачимо, що ти мордатий. „Я каже, скуповую овес і сіно, чи нема у вас на про-

дажі?», Катерина Лукянівна на те йому: „Є, каже, прошу вас, сідайте.“ От він і сів собі, а ми з Катрусю зараз до другого покою, щоб там книжку дочитувати. Тільки що почала вона читати, аж іде Катерина Лукянівка і каже: „От тобі, Катрусю, і суджений твій“. Ми як сиділи, так і обмерли! Як там воно було у їх того безщастного вечера, як там він сватався, ми про те нічого не знали. Ото-ж з того самого вечера і почав князь їздити до нас що дня і вранці і ввечері. А молодого Ячного, як приїде було в Київ, і на двір не пускали; ходять було він по за садом да плаче, а ми дивлячись на його і собі в слъови. Овва! не змогли й слъови, а ні—ні! На своєму таки поставила Катерина Лукянівна: зараз по смерті Демяна Федоровича, на великодних святах, взяла тай посватала за князя мою Катрусю безталанну. І таки справді безталанна! З усього добра, з усіх роскошів тільки й лишилося, що два вітраки, і сам ще Бог відає, чи буде живим, промовив ніби сам про себе господар, наливаючи чарку сливянки.

— От — як воно було, Степановичу: на провіднім тижні повінчали їх. Плакала вона, моя безталанниця, плакала та що з того! Мабуть так вже Бог хотів, не замолила його милосердного; мабуть Господь Бог люблячи карає. Другого дня по шлюбі перебрався він до нас в Козельця; а денщик у його Яшка (Яков) такий бридкий (обірванець) те-ж з ним приїхав. Тільки й доброго було у них, що величезний білий собака курчавий, юхтовий зелений капшук та довга дюлька. От з того дня й пішло нове господарство.

На сім слові бабуся трошки зупинилася, помовчала, перехрестилася тай знов мовчала.

— Прости, Господи, мене, непростену грішницю за що я гужу чоловіка! він-же мені нічого лихого не загодіав. Ні, як подумаю, так він і мені багато лиха наробив. Він, прости йому Владико милосерний! — бабуся знов перехрестилася, він душолюб! занастив мій єдиний скарб, мою одну, єдину любов. Я нікого в світі ніколи так не любила, як мою зірку та бездолюну Катрусю. Одна моя єдина радість, одно мое єдице солодке щастє було, бачити її щасливою в парі. Що-ж? Слъови,

сльози, сльози та сором! а все мати, усему лиху причиною рідна мати. Ба! заманулося свою доню єдину побачити княгинєю! От тобі й княгиня! любуйся тепер на свою княгиню! любуйся тепер на пречудесне своє село, на свій сад зелений, на свій будинок! Любуйся, Катерино Лукянівню! любуйся на свої хороші вчинки! Ти, ти одна отсе все накоїла!

— Та цур їй, Микитівню! не згадуй про неї, нехай їй лихо сниться! розкажуть, що там далі було, — мовив господар.

— Ох! я не тямлю, як його й розказувати, бо тут піде таке страшне та погане, що гріх і подумати, а не то що розказувати.

— Розкажуть вже, Микитівню, до краю, а то не треба було й починати, мовив господар, наливши чарку сливянки і підносячи її бабуси.

— Дякую, Степановичу! — спасибіг вам, я вже моїми слізьми п'яна.

А не хочете, то як хочете, ми в добродієм випемо, а ви тим часом розкажете. як воно почалося у вас те нове господарство — промовив господар, частуючи мене сливянкою.

— А почалося воно так — промовила бабуся..., і помовчавши майже скрикнула:

— Ну, повідайте-ж мені люди добрі! чого сій грішниці? Пані на всю губу! всякого добра видимо й невидимо, в роскошах купалася! так ні-ж! мало! дайте мені зятем князя, а то умру, як недасте! Добула, ви торгувала, купила собі князя, продавши свою доню єдиначку. Ой, матірки, матірки! мабуть забуваєте ви проте, як страждете, родячи дитину, коли так дешево продаєте її... а вона-ж вам так дорого обійшлася!

Бабуса замовкла, а господар мовив:

— Так то воно, так, Микитівню! Та ми все таки не відаємо, як у вас почалося нове господарство?

Бабуса спокійно мовила далі:

— Почалося воно, Степановичу! з того, що князь в покоях собачню завів... от як почалося нове господарство!... Що дня божого пішли бенкети! за димом в тютюну світу божого не видко було, а вже про иньче

Й мовити нічого. А ще як покличе було до себе на полювання усю драгунію з Козельця, то й не приведи, Господи! Заїдуть п'яні, брудні, гидкі такі, що, не приведи, Господи, щоб і в сні такі привиділися. Та ще кожен візьме собі по денщику, такому-ж бридкому як і сам. Та не день, не два, не три а цілий тиждень гостюють. А чого вони за той тиждень накоять в домі, так і розповідати соромно! Свинущик зроблять! чисто свинущик! Цілий місяць після їх було мисмо, та куримо. Отут то я довідалася, що воно таке ота драгунія! А Катерина Лукянівна дивиться тільки на них, та всьміхається і більш нічого! Не минуло й місяця, як він все уже прибрав до своїх рук. Ключі від комод, та від льоху були у поганого його Яшки; коли чого треба навіть Катерині Лукянівні, то треба у Яшки прохати. Отоді то я вперше заплакала, отоді то я побачила нашого князя таким, яким треба було бачити його матері ще до шлюбу. Але-ж вона гордячка й виду того не подавала, що все те бачить; а дійде до скруту, стане їй не в моготу, вона й тоді, хоч через велику силу, усьміхнеться і поверне все на жарти. А Катруся, бідна моя Катруся! сидить собі в покою, та річкою розливається... А він!... та чи оденже раз таке траплялося! Приїде з Козельця опівночі, п'яний, привезе жида з цибалами, та усіх на ноги підійме: „Танцюйте, гукає, танцюйте хахлацькі душі, а ні, то всіх вас передешу!“ Ми з Катрусєю утечемо собі: літом в сад, а віною не раз ночували в мужицькій хаті...“

— Чудним мені здається тільки ось що — перебив господар: — чому ви не догадалися п'яного його задушити; тай сказатиб, що вмер в перепою, або просто, що згорів з горілки...

— Е! так думаєте! — легко воно сказати!... а гріх, а суд страшний, Степановичу! Ні, нехай собі вмирає своєю смертю. Господь йому і суд і кара, а не ми грішні.

— Та воно то так, Микитівно! але трапляється ще і ось як: одному розбишаці на сповіді у Києві чернець задав таку покуту: „Візьми, каже, непростений грішничче! два камні, зв'яжи їх до купи ремнем-сирцею,

перекинь через плечі, коли ремінь нарветься, тоді гріхи твої прощені будуть.“ Ото-ж і йде він з тими камнями через гробовище, тай бачить, що на свіжій могилі блудний син матір свою проклинає. Господи каже той розбишака! післав я на світ не одного доброго чоловіка, дай пошлю і отсего злодюгу, що дається. Та як замордував його, зараз йому ремінь наче ножем перерізало. От що!... Ну, так що-ж там у вас далі було, Микитівно? — мовив господар, присовуючи до себе кухоль в сливянкою.

— Були, Степановичу, сьпіви да танці, да бенкети опівночні! Добенкетувалися до того, що під кінець зими нічого було й на стіл постановити! Драґунія, знаєте, наїде голодна така, що хоч порожню макітру її постав, то вона з'їсть. Усе було, що не постав, вони наче штілюю зветуть; а чого в посуду не поспієш заздалегідь прийняти зі столу, вони й те перебють, сказано п'яні люди. А князь сидить собі за столом, в долоні плеще, да гукає: ура! Спершу я не розуміла сего слова, думала, що він гнівається та гостий своїх лав, а виходило, що він радіє тому, що гості добро його нівечать. Отак вони цілу зиму просодомили та прогоморили. А на весні дивимося: наше поле не зеленіє, ні трава, ні жито, ні пшениця не зеленіють. Прийшли й зелені сьвята, а поле чорне, наче на йому нічого й не сіяно. Вже й молебні правила, і воду в криницях сьватили, не помогло! нічого не пошло. Ярину посіяли, та зерном в землі погвбла... Люди заплакали, скотина з голоду заревіла, нарешті й собаки заскиглили, завили і поровбігалися. Господь відає, звідкіль взялися вовки, та і в день і в ночі так і ходять по селу. То було все-світне лихо. А нам лихо вдвоє: раз те, що люди на селі пухли з голоду, гинули немов собаки ті, без сповіди, без сьв. причастя; отець Кипріяні і собі занедужав... А друге наше лихо, що князь нічого сего не бачить: закличе до себе свою драґунію і з людьми і з кіньми і з собаками тай контентує їх цілий місяць, а про те йому й байдуже, що у мужиків ні одної криші не лишилося на хаті, усе скотина пооб'їдала; у лісі не стало ні одного дерева живого; і дуб і ясень і клен і осика,

та на що вже верба, яка гірка, і її люди поскоблили та поїли. Ох Господи! Що то Бог робить в чоловіком. Глянеш було, зовсім не чоловік ходить, а щось страшне, звір якийсь голодний; без жаху і подивитися на його не можна!... А діти!... бідні діти! просто пухли з голоду; лавять було серед улиці наче цуценята, та тільки й чути від них одно слово: „папи, папи!..“ Ви може собі гадаєте, що хліба в нас бракувало? Де вам! в скирдах та по коморах миші його їли, літ на пять вистачилоб прохарчувати, не тільки наше село, а цілий Козелець! Так що-ж ви робитимете, коли не давав людям: ліпше, каже, я попродаю як подорожшає, а люди нехай дохнуть, від них користи мало!...

Катруся моя любя заікнеться було слово промовити за людей, він на неї немов на свого білого собаку, як гукне: „Мовчи, наче я не знаю, що роблю!“ — Вона й замовкне: піде до другого покою да в сльози, а я, дивлячись на неї, і собі! Що то вдієш з ним! сказано — звір; а не людина! Господь її знає, як вона то виносила. Вона тоді вже ходила з отсією самою дитиною, що ви сьогодні бачили... А коли було він паний засне, вона, дрозжачи, тихесенько прийде повз його до свого покою, впаде там на вколішки перед образом Скорбної Божої Матері, та так молиться, та так плаче, так гірко да тяжко, що я ніколи в світі не бачила, щоб люди так плакали. Мені було аж страшно стане. Коли-ж було він з своєю драгунією поїде на польованне, ми наберемо по мішку хліба печеного тай... я-ж було й кажу їй: „Не беріть, не підіймайте через силу, самі ви бачите яка ви... я й сама понесу.“ А вона на те: „Нічого, Микитівно, нічого! ти тільки вкаауй мені, у кого є маленькі діти да старі немоцні люди..“ От ми й підемо по хатах! Господи! чого я там не надивилася! Голодна мати рве кусок хліба з роту своєї уміраючої дитини! Мені здається і вовчиха сего не зробить! О, що значить голод!... Заходимо раз до однієї хати: доки на світі живу, сего не забуду!... Відчинили ми двері, так на нас і пахнуло пустокою! Входимо, бачимо: серед хати на долівці лежать двійко худих - прехудих дітей. Одно вже зовсім конало, друге ще губинятами ворушило,

біля них стоїть мати: худа простоволоса, бліда, в ро-
зірваній сорочці і без запаски. А очі у неї такі стра-
шні, що й Господи; дивиться вона їм ні на дитий,
ні на кого, а так собі, хто його зна, на що вона ди-
виться! Ми зупинилися на порозі, а вона ніби глянула
на нас і закричала: „Не треба, не треба хліба“. Я ді-
стала з мішка шматок хліба і подала їй. Вона мовчки
вхопила його обіруч, затремтіла; піднесла до рота мер-
твої дитини, а потім зареготала... Ми вийшли з хати...

— Ви, Микитівно, багацько таки дечого бачили
на своєму віку — промовив сердешно господар:

— І не кажіть Степановичу! Не приведи, Господи,
нікому бачити того, що я бачила.

— Господь його милосердний знає — мовив го-
сподар до мене — як воно усе на сьвітї так хитро
та мудро. От скажу хоч і про себе: господні руки мене
на ноги поставили. У мене хліба й свого таки доволі
було, а то ще в людей прикупив; ніби знав, що буде
недорід. Ото-ж як прийшов голодний рік, до мене усі
й сунули по хліб; я продавав в четверо дешевше ніж
пани жидам продавали, і зібрав добрячу копійчину!
Чумаки мої одну зіму зімували на Дону в худобю,
а другу перезімували за Дніпром, там голоду не було.
От слава Богу — чумаки мої вернулися живі й адорові,
ще соли й риби навезли; а хліб сьвятий я дома попро-
дав, от у мене і гроші є і скотина, слава Богу, жива!...
Так то діється в сьвітї! дивно так!

— Такий вже ваш талан, Степановичу! — мовила
бабуся зітхаючи: за те вам Господь і посилає, що ви
в нужді людей не забуваєте. От хоч і тепер: колиб
не ви — деб я притулилася в сиріткою! Хоч в гори
та в воду!

— Господь з вами, Микитівно! Ми свої люди!
в ким-же нам і поділитися, як не з вами. А тим часом
розповідайте, Микитівно, далі, а то нашому гостеві може
спочити треба.

Так ото сьак чи так минуло літо а осени ми й не
бачили. З раву лягла зіма, да така люта, у купі голод
і холод завитали до нас. Ліс увесь обідраний, висох,
а князь заборонив його рубати на дрова. Хто, каже,

хоч гілечку зрубав, того в могилу зажену! Ліс, каже, славний, сухий, літом приймуся собі будувати палату. Я люблю простір, мені треба дворець, а не хата хахлацька, отака, в якій я тепер згинаюся немов собака в конурі. А люди бідні мерали і мерли; що ти з ним вдієш, сказано пан. Що хоче, та й робить. На першому тижні, в пилипівку, Катерина Лукянівна родила; мамки не хотіла взяти, сама годувала свою дитину. Небавом після хрестин поїхав він в Козелець до товаришів; гостював там цілий тиждень. Ми без його трохи спочили, слава Богу; аж ото в ночі, ми вже спати полягали, вертається він, гуркотить у двері та кричить. Я швидше одчинила двері, дістала огню, дивлюся, аж в ним якась жінщина в офіцерському убранні. Він як гукне на мене; чого ти очі вирячила? Пошла вон дура! Я й пішла до свого покою. Другого дня, за часи, він і каже Катрусі:

— Знаєш, серденько, який сюприс зробила мені сестра: не написавши до мене ні слова, взяла та й приїхала. От така шелихівстка. Та ти собі подумай тільки: на перекладних приїхала; просто гусар-баба. Учора, подумай собі: підходжу я до поштової станції, дивлюся, стоїть біля воріт тройка коний, зовсім вже готова. Я зупинився; а ну, думаю, подивлюся, хто такий їхатиме. Дивлюся, виходить дама. Я, знаєш, трошки тес... Ти вибач мені, серденько, така вже клята навичка... дивлюся, подумай, яка радість!... то була моя сестра... Ну тут ми кинулись оден до одного на груди.

— А я й не відала, що в тебе є сестра, промовила Катруся.

— А як-же, є та й не одна ще а дві. Одна за графом Горбатовим, вона раз враз живе в столиці, — при дворі. Вонаб те-ж до мене приїхала, да знаєш, не можна, вона вельми замітна. Я тебе зараз, серденько, в свою сестрою познайомлю.

Неначе те полотно зблідла моя бідна Катруся. Вона запевне спостерегла, що то за сестра. За хвилину він привів ту сестру; не тямлю, чи молода, чи стара, за білилами та за рум'янами не можна було розпізнати.

— Отсе, каже, княжна Жюлі Мордатова. Вона так юрливо уклонилася, щось таке промовила по московськи, чи може по польски, нічого я не розібрала, і Катруся, здається, те-ж, бо їй головою до неї не кивнула, а тільки ще гірше зблідла.

— Ти вибач їй, моє серденько, вона в мене ще інститутка, по московськи майже слова не вимовить, та бач, у тому високому сьвіті жадної потреби нема на московську мову. От хоч про себе скажу: до двадцять літ я не ввів дві слові по московськи промовити. У нас в Грузії так само, як і в столиці; ніхто по московськи не розмавляє, все по французьки. Аж ми їй своє малесеньке пішлемо до столиці, в інститут? Правда?

Катруся не спромоглася більше терпіти. Мовчки встала вона і пішла до дитського покою. Я за нею, а Катерина Лукянівна лишилася зі своїми князями...

Щасливаб я була, Степановичу, колиб забула те, що у нас діялося в домі, але-ж Біг мене покарав, не знаю за що, наділивши мене доброю памятю. Після тієї клятої сестри я ні на одну хвилину не лишала Катрусі, та й вона, моя безталанниця, з того часу не виходила з свого покою. Господи, сьвята великомученице Катерино! Чи ти мучилася так, як мучилася моя бідна Катруся? І день було плаче і ніч плаче, я вже не тямила, що з нею й робити. Ото-ж вона плакала, плакала та й почала вже в умі мішатися. Я хотіла дитину від грудий відлучити, не дала.

— Помру, каже, вкупі з нею, нехай мене з нею в одну труну положать. Нехай, що хочуть, роблять, а я дитини нікому не дам.

Що-ж мені було робити? Я так і лишала; дялюся тільки та плачу. Катерина Лукянівна те-ж було зайде до нашого покою, гляне на свою княгиню та й не витерпить: хоч яка вона горда була, а заплаче та й вийде з покою. А поруч у других покоях пісні та музички, наче де в шинку на перехрестному шляху... Ота сестра його була жидівка, Хайка. Носиться вона з драгунами, сьпіває, танцює, да такі вихилися виробляє, що аж гидко... Навіть люльку курила.

Катруся моя бідна, спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім вже їй сердешній не в моготу стало, та що ти робитимеш з таким вироком! У нашої сестри сказано тільки сльози, самі сльози, нічого більш не лишило ся, а сльози що? вода! Ох! не одну річку вилила вона собі гіркої води, а йому байдуже! Інколи зайде до неї, та ще й питаєть ся: „Як себе чуєш?“ наче му повилазило, не бачить, що її ледві ноги носять. „Чи не післати, дружино моя, в Козелець до лікаря полкового?“ — „Не треба“, промовить вона, тай замовкне. — „Ну, як собі знаєш, се твоє, а не моє діло, я до твоїх діл ніколи не втручаю ся“, промовить і піде собі, стукнувши дверми. Тільки нам і світу Божого видко було — як він поїде куди небудь тижнів на два, або на три до своїх товаришів-драгунів. Тоді ми без його підлоги повимиваємо, вишкребимо, покої трохи провітрюємо; а то просто стаїня стаїнею. Раз якось вернув ся він у ночі і привіз другу „сестру“, вже не жидівку, а Польку чи циганку, хто її знає, тямлю тільки, що була вона чорна: хотів і сю знайомити з Катрусею, але Катруся його й до покою не пустила. Зіма підходила вже до кінця. Саме на середохресті зібрали ся наші люди тай прийшли громадою прохати хліба в зерні на насіннє; кажуть: коли Бог вродить, семерцею вернемо. Куди тобі! слова вимовити не дав! З очий прогнав їх бідних, та ще й собаками нацькував. Хотіла заступитись за людей Катерина Лукянівна, так він на неї як гукне: „Мовчіть! я сам знаю, що роблю! я до ваших чепців, да до спідниць не втручаю ся, прошу і до моїх діл не втручати ся.“ Та се промовивши зараз покликав Яшку і казав запрягати троє коний, що б їхати до своїх драгунів.

Поїхав. А Катерина Лукянівна пішла до клуні, що б вибрати стіг жита і пшениці да вспіти змолотити мужикам на насіннє. Гадала вона, що він звичайно довго не вернеть ся. Подивилась коло клуні, половини скирдів нема! Деж вони поділи ся? питаєть ся вона у токового. А токовий каже, що князь попродав жидам, і солону і полову, все попродав жидам, а се-ж, звістно, солону драгунам, а полову нашим-же таки мужикам;

а вони бідні й соломі раді-радїсенькі! Катерина Лукянівна вибрала одну скирту жита а другу пшениці і велїла мужикам молотити: „та швидче, каже, молотїть, а то вернеть ся князь, так не дасть вам нічого.“ Так воно й стало ся. Другого дня тїльки що розпочали молотити, аж їде він. „Що ви робите, сякі-такі! гукає на їх: як ви посьміли, хто вам велїв?! Я вас!“ Да як вихопить у візника нагайку, та як кинеть ся молотити молотників! нікого на току не зістало ся, усї повтікали. Вже-ж і Катеринї Лукянівнї перепало! бїдна вона три днї в лїжка не вставала. Після сего він аж до самих зелених свят нікуди не їздив, усе дома бенкетував. А на саму зелену недїлю поїхав кудись з своїм Яшкою. Катерина Лукянівна знов післала за мужиками і велїла їм намолотити скїлько небудь ярини на насїннє; бо, дякуючи Богові, дош перепадав і земля добре таки зазеленїла. Тїльки що вняли ся молотити просо та гречку, аж вертаєть ся він, а з ним драгунїї видимо — невидимо; немов та орда за Мамази рине: хто на мужицькому вої, а хто верхи, охляп без сїдла, а бїднї денщики пішки, босовїж, тїльки з люльками та з кашуками плентають ся за своїми драгунами. Тїльки що переступив порїг, зараз кликнув свого Яшку, каже, що б о 3. годинї обїд був на 50 осїб, а вечера на сотню осїб. І обїд і вечерю прилаштуї в саду; годї, каже, нам в отсїй стайнї валяти ся, можна тепер і на підїнний вийти. Та червїнцями так і бряєкає в кишенї. Да слухай, каже, звели прикажчиковї, що б в ранцї усїх мужиків вигнав хлїб молотити, треба увесь перемолотити, скїлько є. Отодї ми догадали ся, звідкїль у його червїнцїв взяли ся. „Не вже-ж таки він увесь хлїб продав, каже Катерина Лукянівна: що-ж бїднї люди дїятимуть?“

А драгунїя тим часом, з усїєю мїверєю своєю, не заходячи до покоїв, прямо в сад, попростягала ся на травї, люльку курить, та сквернословить, аж доки не звелїв він винести у сад горїлку. Усї столи, стїльці те-ж повиносили в сад; велїв був і в спальнї усе повиносити, та ми замкнули ся і не пустили до себе. Він вилаяв ся по своєму, по московськи, та й лишив нас. Доки готовили обїд, драгунїя пила горїлку. Горїлку

розстановили в фляшках трохи що не біля кожного дерева; пили, в карти грали; наш князь те-ж пив і грав; усі червінці, що взяв у жида на задаток за проданий хліб, програв: тоді — карти об землю і вийшов із за столу, а товариші у слід його зареготали ся. Все отсе я в вікна бачила.

Вже смеркало ся, коли Яшка з денщиками почали лаштувати обід: поставили столи, на столи положили дошки, прості дубові дошки; вкрили їх полотном, бо у нас хоч і була довга скатертина, та Катерина Лукянівна не дала, що б п'яні гості не понівечили, а скатертину коштовна. На столі в трох місцях поставили свічки, а що б ще виднійше було, по обох кінцях столу поставили бочки з під смоли і запалили їх. Тільки що драгунія сіла за стіл, де не взяли ся полкові музики та як утнуть! аж земля задріжала. Не переграли ще вони і одного маршу, дивлю ся, клуня наша горить. Смоляні бочки так і сиплють іскрами на скирти та на клуню, а гості, незвичайно п'яні, дивлять ся, регочуть ся та гукають: ура!

— Катрусю — кажу я — серденько мов, глянь-те?! клуня наша горить! що-ж робитимемо? Дивимось, а вона нежива. Я до Катерини Лукянівни, і та без пам'яті лежить; я на неї пирскнула холодною водою: очунала.

— Рагуйте — кажу — Катрусю з дитиною, а то згорять. Скирти вже всі загоріли ся, от-от і до дому добереть ся. На силу на силу ми її привели до пам'яті та під плечі вивели з дому. Я хотіла дитину від неї взяти; так де! вона її з рук не випустила, тільки шепче: „Не дам, нікому не віддам, а сама її поховаю.“ — Ми перелякали ся! — так яюсь страшно вона шепотіла. Ми повели її через греблю, прямо до вас, Степановичу, в хату: дай вам Боже здоров'я! вже з вашої хати бачила я оте прокляте пожарище. Господь його знає, з відкіль і вітер той взяв ся: снопи з скирт так прямо на будинки летять... а як зайняв ся будинок, вітер ніби трохи переменяв ся, повернув на хати. За хвилину, усе село запалало. — Пропали ми, кажу я до Катрусі; а вона бідна лежить, та тільки головою киває

до мене і язика в роті не поверне. — Катрусю! Катрусю! — гукаю я; не чує вона. Я з того ні жива, ні жертва, — Катрусю! — ще раз гукнула. Вона як скочить, подивилася округ себе, та як кине на долівку свою дитиночку, як закричить несамовито, почала водосє на собі рвати!... Бачу я, що вона не в своєму умі, винесла я дитину до другої хати, а її ми з Степановичем сьак да так утихомирили, обгорнули її в рядно, тай почали лити їй на голову воду холодну. Прийшла вона в себе тай каже: „Не буду, не буду“, а чого — ме буду — й сама не тямить. Потім зареготала, переродом почала сьпівати, да так жалістю засьпівала, так страшно, що ми аж з хати повибігали. Отак промучилася вона до самого сьвіту. Перед вірницею трохи втихомирилася, а я тим часом сіла біля вікна та дивилася, як наше бідне село догоряє! Тільки де-не-де дим вився в гору... більш нічого не лишилося. І будинок, і кухня і все село пропало, лишилися димарі та нечи в панського будинку; а з мужичих хат і того не лишилося, бо у них димарі не з цегли. Сад лишився, тай той почорнів від диму: стоїть собі осторонь, такий чорний да страшний, що й дивитися на його боязко. Заплакала я грішна, дивлячися на пожарище!... Що будемо робити? На все Єго сьвята воля!

Розбудила я Катерину Лукянівну і кажу до неї: „Що ми тепер робитимемо? куди ми дїнемося з нашою Катрусєю? де захистож знайдемо?“ — „А хйба що?“ каже вона. — „А те, кажу я до неї, що Катруся не в своєму розумі, збожеволїла“. — „А дитина? питається. — „Дитину, кажу, я від неї взяла, то вона трохи не задушила.“

Скочила вона та простоволоса на двір вибігла, гукає, щоб бричку швидче запрягали. Побачила, що двір чужий, вона й замовкла: подивилася на той бік греблі; охнула, затремтіла та мов нежива і впала до мене на руки. А як очуняла, то й питається у мене: „А де-ж княгиня? (вона все її так називала) покажи мені її.“ Пішли ми до комори, де була замкнена Катруся. Вхідно: сидить вона на долівці, в одній сорочці, распятлана, уся немов — огонь горить, хоч в коморі було

доволі таки холодно; в руках у неї зібгана сукня; вона її до грудий тулить. Подивилася вона на нас, та нищечком і промовила: „Спить, спить не розбудіть.“ Ми з комори, страшно було дивитися на неї. А Катерина Лукянівна байдуже і не зітхнула навіть. А вже ніхто, як вона всему лиху причиною стала.

Не осуди її, Господи, на Твоєму праведному суді!

Помовчавши повернулася до мене тай каже: „Марино! треба де небудь дістати брчку і коний, та відвести її до Чернигова або до Київа. До Київа, здається, ближше; але де-ж ми запобіжимо брчки да коний“. „Хоч би воза якого! Кіньми, кажу я, Степанович зарадить, тільки брчки у його нема, лишень простий віз“... „Попроси, каже, хоч простого воза.“

Я випрохала у Степановича, спасибі йому, і воза і коний: намостили на вові сіна, покрили ряденцем, положили її бідну на возі; біля неї сіла Катерина Лукянівна... повезли до Київа до Кириловського монастиря... От тобі, Катерино Лукянівно, і княгиня! Любуйся тепер з неї!

Бабуся замовкла і нишком заплакала, а господар мовив:

— Таки нічого казати: добра княгиня.

— А в князем, що сталося? — спитав я.

— Господь його знає — відповіла бабуся. Перед Петром драгунія з Козельця рушила в похід; так може і він з нею... тільки ми його в тієї страшної ночі не бачили вже.

— Добрий і князь! нічого казати — додав господар; хоч би до дитини навідався, проклятий!

— Господь з ним! нехай ліпше не відвідує, мовила бабуся і виходячи з хати побажала нам на добраніч.

Другого дня в ранці, доки мій жидок підмазував брчку, та запрягав своїх сухоремних коний, я сидів на прив'язі під хатою і дивився на той бік Трубайла, на сумні останки погорілого села: мимоволі вирвалося у мене: от тобі і село, от тобі і іділія! от тобі і па-

тріархальні звичаї! О таке зривалося у мене з язика, доки бричка не висунулася на улицу. Подякувавши господареві за його безкористну гостинність, я рушив своїм шляхом.

За кілька днів був вже я у Києві: поклонившись сьв. угодникам печерським, того самого дня навідався я в Кириловський монастир*). Овва! лїпшеб було не навідуватися: там я занадто вже заповнився в гіркій правді сумного оповідання сего, що так журливо повітало мене на моїй любій рідній країні...

*) В Кириловському монастирі у Києві шпиталь для божевільних. — Ред.

В А Р Н А К.

В нашому величезному православному царстві російському є невеличка країна благодатна; така невеличка, що на ній помістилось би чотири німецьких держави, та ще в додачу лишило ся-б місце і про Францію. Живуть по сій країні різні народи і поміж ними народ великоруський — найправославний. Отсей народ не оре, не сіє нічого опріч динь та кавунів, а хліб їсть білий, пшенишний, що по своєму називає „калаці“, і виспівує свою річку славетну, вславляючи її дбахою, золотим дном з срібними берегами.

Коли на землі убогій, мало родючій, де чоловік беть ся, бореть ся з невдячним ґрунтом і часом падає ізнемігшись від тяжкої праці на злиднів, бачиш бруд і убожество, то й тоді бере тебе сум бачити бруд і злидні. Сумно, не вимовити як сумно. А яково-ж то, коли бачиш оті огидливі злидні в такому краю, що, мовляв, тече по йому мед та молоко, — от, як приміром і по нашій країні!? Гидко, та ще гидче, коли між отими лінивими злиднями зустрінеш і заміжність, і в нею велику силу гидкого бруду та темноти.

А от по отій благословенній країні зустрічаєш все оте часто-густо. З якої-ж причини такі злидні в краю, що тече медом і молоком? Ёге!... Се вельми важне питання політично-економічне; нехай колись гуляючи я напишу на сю тему історичний роман на чотири томи, та пильновати му змалювати там з мікроскопічними подробицями норови, звичаї і історію сего архі-православного народу. А заким доспіє в моїй голові той знаменитий роман, я росповіді вам ось що.

В отій благодатній державі є, та ще й не глибоко під землею величезний шар соли; а на тому шару сто-

їть невеличка фортеця: народ зове її „Солянню Защитою“.

Раз випала така пригода, що примусила мене відвідати ту „Солянню Защиту“.

В першу неділю мого перебування там я помітив в церкві старого, зовсім сивого діда, ще досить сьвіжого; твар його була незвичайно виразна і шляхотна. Він правив в церкві за дяка; становив сьвічки перед образами, здійшав нагорілі гноги, тушив сьвічки, при кінці служби ходив з карновкою, замість титара. Мене з'умила його величава постать: височезний зростом; сива, довга борода хвиляста; біле густе волосся, що повилося кучерями: чорні брови густі, твар зграбна, чиста, щоки злегенька червоні, наче в молодого паробка, — одно слово: його можна-б взяти за модель на Мойсія Боговидця, або на Гомерового Нестора.

Симпатична, стариківська краса сего діда так мене причарувала, хто виходячи з церкви, я спитався у кулявого інваліда: що такий отой дід? Інвалід відповів міні досить ляконічно: „Та то, добродію, колишній варнак, а тепер перебуває гут на поселенні. Що за доброї душі людина, і не сказати. Тоді я зупинився біля церкви і очима провів того дідуся. Чим більш я на його дивився, тим менш здавався він міні похожим на варнака. Але-ж інвалід не сказав би такого слова безбач!...

Я пригадав собі, що колись тут відкопували сіль засланці і що чимало з них відбувши свою тяжку кару, мусіли тут же й оселитися. Але-ж хіба така шляхотна твар могла бути у злочинця?... Я став на тому, щоб довідатися про подробиці в минулого життя отого поважного діда.

За тиждень я вже довідався, що він справді ту-тешній поселенець і суще чесна людина; чоловік хоч і незаміжний, одначе-ж і не злидар, живе власною господою; хатина у його хоч невеличка, але живе він так, що дай Боже, аби і по великих будинках люди жили з такими достатками, так чекурно і чесно.

Було при йому чоловіка десять робітників; хоч вони й Кіргізи, та дай Боже, щоб і Великороси так ро-

били, як оті напів-хижі Кіргізи! Ще довідав ся я, що на той рік невідмінно його за його чесноти виберуть на титара і т. ін. Я став на тому, щоб спізнати ся з ним, та за доброї нагоди довідати ся невійніше про його минуле життя, коли буде там що такого, що має вагу про моральне напучування, так запишу і надрукую.

Чи вам коли трапляло ся зустрічати діда такого поважного і шляхотного, що мимо волі здійнеш перед ним шапку і вклонив ся? Міні таке трапляло ся.

Раз якось зустрів я того діда, коли він ішов з вечірні, я мимо волі покловив ся йому. Він відповів ввічливим поклоном і спитав ся :

— Здасть ся, ви не тутешній? Щось міні не доводило ся вас тут зустрічати.

— Ваша правда; дійсне я не що давно прибув на вашу „Защиту“.

— Здалека?

Я відповів.

Дід простяг до мене руку; я трохи-трохи не поці-овав її.

— Ви земляк мій, — мовив він журливо. — Чи давно ви покинули нашу прекрасну Україну?

— Не більш року, — відповів я.

— Щасливі ви, Ви так недавно ще бачили наш Богом благословенний край. А от я! більш вже тринадцяти літ не бачив його... Що там тепер дість ся?

У діда навернули ся сльози.

— Коли мати мете час, — мовив він: не погордуйте провідати і мене; нехай хоч подивлю ся я на земляка. Будьте-ж ласкаві, зайдіть до мене!

Вже-ж пак, я зрадів такому зазиву. За кілька хвилин ми прийшли до невеличкої хатинки біленької, під солом'яною кришею. Хата нагадала міні Україну. Біля воріт зустріла нас пристарковата молодиця в українському убранню і повитала нас, промовивши :

— Добрий вечір!

— Добрий вечір, Мотре! Прошу вас сердечно до нашої хати, — мовив дід до мене. — От, бачте, недалеко живуть наші земляки Харківляни та Куряни, тає

я і взяв до себе землячку за найничку. Воно все таки своє якось дїпше.

Кажучи отсе дїд привів мене в хату. В середній хата, як і в окола, нагадувала Україну: стїни вимазанї білою, а долівка жовтою глиною; по долівці натрушено пахучої трави, округ попід стїнами широкі, дубові лавки, чисті такі; перед образом Скорбящої Божої Матері горїла ляшпадка і стояв аналой, вкритий чистим рушником білим з широкими торочками; на аналої лежала книжка, видом віби псалтир in quarto.

— Сїдайте, прошу вас, дорогий мій гостю! — мовив дїд.

Я сїв і почав уважно розглядувати по хатї, певнїше мовити, я любовав в неї. Скрїзь і на всему знати лад доброго господаря і піклування господинї; усе чепурне, чисте, принадливе. Довга вузка грубка, замість перегородки, ділила хату на дві половини; груба оздоблена везерунками, виїпленими домашнім художником. [Такі грубки можна бачити по Волині і на Подїлю]. На покуті перед образами стояв стіл, засланий бухарським килимом, а поверх його білий настільник; на столі лежить житній хлїб, прикритий до половини білим тонким рушником, гаптованим шовками ріжнобарвими; біля хлїба стоїть порцелянова солянка, в білою, немов той цукор, сіллю. На другому кінці столу книжка, віби „Четь-Минеї“ в червоних палїтурках сапьянових, в золотими везерунками, але вони від часу вже потемвіли. Потім я довідав ся, що то була Біблія, прегарного кїївського видання року 1743, в високо-промовистим присвяченнем гетьманови Розумовському; виданне вельми рідке. На стїні між вікнами висїв у виволоченій рамі естамп, гравірований Мілером в малюнка Домінікана Цантвері „Іван Богослов“. У кутку біля дверей стояла палиця в степового дерева джигилу, а біля неї на гвіздку висїли кайдани. Дїд тим часом хазяйнував десь на дворі і вернув ся до хати тоді саме, як я роздивляв ся кайдани.

— Що, земляче, любовш в зого трофею? Тяжкий трофей! Я придбав його довголітнім злочинством і приїс його сюди на ногах, аж із самісенького Шитомиру,

і тут носив його двадцять років. І тепер ще караюся їм і карати муся і сповідати му йому свої гріхи до самої могили.

Все отсе дід промовив таким голосом, що вею душу збентежує і я не міг вимовити ніже єдиного слова утіхи недужому дідови; я сидів мовчки, доки він не озвався.

— Вибач міні, старому грішникови, земляче! Своїми нечистими споминками я зхвилював душу твою. Що діяти! Проти волі рветься язик... Я держу у себе отсю трикляту ознаку людського приниження; держу на кару власної душі... Але покиньмо минуле, ліпше побалакаймо про що будь иньче. Повідай міні, друже мій, що небудь про нашу любов Волинь та про Поділля.

Але-ж я цілком не спроможен був нічого говорити; я швидче попрощався і пішов. Дід не звагався, прохав тільки провідувати його, коли мати му час.

Час у мене був і я трохи що не що дня навідувався до діда. Часто ми з ним балакали за північ і кожен раз спостережав я за дідом нові честноти: він був осьвічений, наче любий аристократ того часу, з тією ріжницею, що любив читати переважно італіянських поетів Бокачіо, Аріосто, Тасса, а „Божественну комедию“ він читав по пам'яті.

— Давно вже я нічого не читаю, — мовив він раз якось, опріч отсієї „Божественної комедії“. Та й на що тепер читати? Було колись і я читав і впивався чудовими оповіданнями прекрасної штуки. Тепер годі вже: вістарівся, одеревенів і вже нічому не можу спочувати так як колись. Та правду скаавши: яка виїшла користь з того читання? Що я зробив з свого чистого, молодого спочуття!? Певнійше мовити: що люди з його зробили?... Гріх та горе без краю. Коли-б я нічого не читав, та коли-б був не манувся ні до чого, не тям би я був! Був би з мене простий хлібороб, добрий чоловік, а тепереньки, що я?

Що вечера ми з ним ставали все щирійшими та щирійшими. Раз якось я направив його на думку, щоб він повірив міні своє горе, щоб розповів міні про свій вік молодий. Він довго буцім не хотів мене розуміти;

Йому прикро, гірко було споминати свою минувшину. А потім раз якось і каже він до мене :

— Друже мій! Ти хочеш почути мою сповідь? Ти бажавш знати моє минуле жите безталанне? Тяжко тобі буде слухати, мій добрий друже, бо моє житте минуле, — повне гріха та беззаконня, а сучасне сам бачиш: немощ та самотність на чужині, далеко від моєї любої Волині. Я знаю, що мою сердечну сповідь ти слухати меш спочуваючи і тобі, чужому, та й то гірко буде слухати її... Ну, слухай же, мій щирый друже; слухай моє сумне правдиве оповідання. Нехай останнім разом перед смертю, моє житте минуле воскресне і перейде перед мене день за день. Тоді тягнати меш, в чому я спровинив ся, а в чому люди. Сам себе я давно вже осудив за все.

Він зітхнув, перехрестив ся і став росповідати, почавши з самого малку свого віку дитинного.

Отам на гранітних берегах прекрасної річки Случі, там де вона верстов в девять вгору йа Новгородок-Волинський, звившись наче та гадюка, витворила кільце, верстов на дві впоперек, так отам в осередку того кільця лежать оточені дубровою останки величезного будинку мурованого. Колись там жила одна значна родина польська, а тепер там живуть сови та кажани.

Ото-ж справа нічиїх більш, як моїх клятих рук! Я напустив туди гадюк та птаства вічного Ох, Господи! Прости міні сей мій гріх невольний, гріх великий!

На косогорі, спускаючись до самої річки, роскинулось закутавшись в садки велике село в деревяною на три бані церквою, що в старости аж почорніла. Поляки такі церкви називають у нас козацькими, через те либонь, що більшу частину таких церков побудовали Козаки на швидку, підчас унії. От в тому селі я родив ся, родив ся на гріх, на страждання! Батька свого я не знаю, а матінку, наче у сні бачу; бачу, як її положили в домовину і понесли на марах на гробовище... Ледві памятаю, як піп над її тілом прочитав молитву, надруковану на білому аркуші червоними та чорними літерами, та прочитавши і заквив неніне лице тією моли-

твою... Тоді труну забари, спустили її в яму, під запечатав яму заступом хрест-на-вхрест, казав міні кинути жменю землі на труну моєї матінки... Я кинув і пішов за людьми в село.

Пригадую ще як в нашій хаті зібралося багацько людей; усі обідали, та тільки не гомоніли, а так тихо, тихо: знати, що вдова не лишила достатків на пожинки. Отоді як усі обідали я грався з дітьми на дворі; а коли по обіді усі розійшлися, так мене й діти покинули, я лишився самотою в мою зануздану лісковою конякою. Війшов я в хату; тут сусідка наша, теж вдова бідодашна переживала посуду. Вона дала міні шматок пирога, я з'їв і заснув на неїній постелі. Сусідка поприбравши в хаті, зажкнула її на засовку, а сама пішла до господи. Цілу ніч я спав самотній: прокинувшись вранці, чогось злякався і заплакав. Плакав не довго; небагом прийшла та сусідка, привесла міні повну миску угорських слив і забавила мене. Бабуся та посинала курам пшона, нагодовала сірого kota і рябого собаку; взяла мене і повела до своєї господи. У тієї удови-сусідки була доня, старійша за мене на кілька років: вона мене приголубила, нагодувала яблуками, грушами та иньчими ласощами. А коли я йшов до дому, вона мене проводила; коли, не знаходячи в хаті матері я починав плакати, вона забавляла мене, кажучи, що мати поїхала десь на ярмарок і привезе гостинця „медяного москаля“. Вже ж так мене те і втішало. Отак трохи-потроху і став я забувати свою велику страту... Вдовівна допомогла тому. Я привик до неї наче до рідної сестри. І справді вона заступила міні сестру рілну. Потім я гадав собі матірю її назвати, та Господь не приволови благословити мої думки. Часто провідував я нашу опустілу хату. А скажіть: чи є що сумніше як пустка? Я й досі не забув того страшенно-сумного вражіння, яке тоді обгорнуло мене! На страстному тижні великого посту піп, обходячи своїх паравіян з молитвою, зайшов і до моєї бідодашної добродійки; побачивши тут мене, взяв мене до себе, обіцяючи вивести мене в люди. У попа був син Ясь, мій ровесник. Не тяжко, з якої речі він з першого разу не сподобався міні. Мене почали вчити укуші

в Ясем. Се було вельми міні не до смаку, а про те я вчив ся добре, а Ясь був тупий. От же Яся хвалили, а про мене казали, що я лїнтюга і тупиця. Прикро міні було з такої несправедливости і я почав утікати від попа до своєї добродїйки. Звідсі мене знов приводили до попа, а піп жорстко карав мене, за втікание.

Раз якось утік я від попа до своїх приятелїв, але бояв ся вїйти до їх в хату і цілїсенський день сидїв у буряні під плетнем, та все ждав: чи не вийде сестра з хати. [Я звав вдовівпу сестрою]. Нарешті вона вийшла; я обїзав ся до неї і попрохав хлїба. Вона винесла великий окраєць хлїба і шваток сала. Я, плачучи, поціловав її і сховав ся в густому сливняку.

Вгамовавши голод, я заходив ся туровати про пічлїг. До попа піду — бити муть; до вдови піду — вона відведе до попа і все таки вибють мене! Піти хїба в свою пустку? — боявко. Мізкуючи собі, — я вийшов за царину. Тут на полі стояли полукопкки жита. Не міркуючи довго, я просто до полукопків; примостив ся під нершим і заснув сном непорочности. В ночі прокинувся, чую — десь далеко вовки виють. І досї не забув я того неприємного чуття! Не був то острах за життє, а якась мішанина остраху і огидливости. Потроху вовче голосїяне почало затихати; я скарлючившись з холоду, вкрив ся снопом і знов заснув.

Рано вранці розбудив мене лановий, оперезавши гарапником.

— Ти що тут робиш? — спитав грізно у мене лановий.

— Сплю, -- відповів я.

— Я тобі дам „сплю“! Нема йому другого місця спати! Хїба у тебе хати нема?

— Є, дядочку, та тільки пустка, — відповів я скрізь слїзви.

— Ну, а батько-мати у тебе є?

— Нема, дядечку! Я сирота.

— Гє! Коли сирота то йди за мною.

Він повернув коня на шлях, ударив його злегенька гарапником і поїхав, а я йшов босонїж по келючий стернї; у мене усе тіло тремтіло з холоду та з остраху.

— Чи не поведе він мене, думав я собі, крий Боже, до попа? З такої думки я хотів утікати від його в село і сховати ся де небудь в буряні: але-ж він раз-по-раз озирав ся на мене і правив свого коня в бік супротивлений в селом; нарешті привів мене до нанського двору і віддав мене до рук управителя, розповівши йому, де він мене взяв.

Управителем був добрий і старенький панок — Кошулька: він звелів пошити міні з домодільної пейстри куртку і штани і я лишив ся жити у його за pokojого козачка. Прожив я у його осїнь і зиму; не вельми ліпш було міні у пана Кошульки, ніж у попа; ріжниця тільки та, що мене не вчили письму, а бив і щипав мене кожен, хто хотїв. Раз на весні побачила мене на дворі стара графиня [управитель жив з нею в однім дворі тільки на одшибі у флітелі. Покликала вона мене до себе, спитала як мов наїмення і пішла собі до покоїв, а на другий день кравець зняв з мене мірку і пошив одерж, та вже не пейстрову, а сукняну, з тонкого, коштовного сукна; справили чоботи й шапку, а перше я й так ходив. Нарешті дали міні чисту сорочку. Потім мене умили, розчесали, причепурили в нову одерж, і тоді пан Кошулька одяг ся в новий синій фрак з мідними гудзиками і повів мене до графині. Черговий гайдук доложив їй про нас. Графиня казала покликати нас до приємного покою: тут ми її довго чекали і пан Кошулька увесь час стояв. Міні дивно було, що в покої така сила стільців, а він не сїдає, стоїть. Нарешті графиня вийшла; повитала управителя, кивнувши до його злегенька головою і веліла покликати панну Магдалину. Через хвилинку з бокових дверей вийшла панна Магдалина. Чарівне, незабутнє видіння! От наче зараз її бачу: молода, стрійна, прегарна! Задумані виразні очі її голубі дивили ся на мене: її спритний погляд вразив мене. Вона була донеку одного пана, що процвиндирив своє добро. Магдалина була добре вихована і через те графиня приняла її до себе за компанйонку собі, і до малого свого сінка за гувернантку.

— Отсе, любя моя Магдалино, — мовила графиня: — рекомендую тобі компанйона і лакея моему

горопашному Болеславови; візьміть його до себе, нехай вони, за вольної години, бавлять ся укупі.

З тим і пішла, а Магдалина взяла мене за руку і повила до свого покою. Тут зустрів мене хлопчик трох-літок, худорлявий та зеленковатий. Се був граф Болеслав, графинин одинчик. Він доволі пахабно спитав мене:

— Як тебе звати?

Я тихенько відповів: — Кирилом.

— Фе!! Яке хлопське наймення. Та се дарма, я звати му тебе Яном. А що, Яне! умієш ти грати в коників?

— Ні, не вмію.

— Так я тебе вивчу.

І зараз же взяв ся вчити мене. Я сю науку розумів не згірш за його, одначе я не хотів бути з ним ширим. Другого дня вранці, коли граф Болеслав ще спав, панна Магдалина нагодовала мене булкою з теплим молоком і, ніби сестра та спитала у мене, хто були мої батьки і де вони? Я розповів їй усе з такими подробицями, що вона поцілювала мене і заплакала. З того часу вона що дня поїла мене теплим молоком і годувала солодкими булочками.

— Ну, Ясю, [усі вже стали звати мене Ясем] хочеш ти вчити ся письму? — спитала у мене панна Магдалина.

— Я вже вчив ся у попа, а коли ви учите мене, так я знов учити му ся; коли-ж не ви, так і не хочу, щоб мене вчили.

Вона всьміхнула ся і мовила:

— Я сама тебе вчиту му! — і показала міні французького букваря. — Глянь; чи знаєш ти отсі літери?

— Ні, у попа мене вчили не по такій книжці.

— Ну, а я вчити му тебе по сій; в сієї лекше — і стала проказувати міні нові для мене літери.

На дивовижу їй і на радість, я швидко вивчив усї літери французької мови; а коли почав добре читати по французькому, вона заходила ся вчити мене по італіянському; се була тоді модна мова: Магдалина любила її. І тут я показав себе вдатним і незабаром

догнав Болеслава. Панна Магдалина невимовно раділа з моїх успіхів.

Земля тобі перож, прекрасна, добра душе! До віку не забуду я твої привітної, ласкавої бесіди, твого сердечного спочуття до мові долі гіркої!... Панна Магдалина полюбила мене так, як тільки мати може полюбила свою дитину-одничку. Час ішов; я зростав, учився швидко і з успіхом.

З графом Болеславом ми цілком не могли дружити ся: у його була якась пиша не дитинна, завчасна, було щось таке, що відбивало мене від його. Інколи він був приязним до мене за те, що коли він напустує вже через край, так я усю вину приймаю на себе... А вже-ж за се мене не гладили по голівці. Через пустоти Болеслава стали мене вважати трохи що не за ровбишаку. Сама тільки панна Магдалина тямила про моє великодушне і за те наділяла мене незвичайними своїми ласками.

Графиня луба людина світська, колишнє панованне на ниві салонного життя збалували її: вона любила бенкети, де була першою між провінціялками; читала французські та італійські оповідання і більш нічого не робила. Син її хоч і зростав під одним дахом з нею, але вона його бачила раз, або двічі на день, та й то мимохіть. Раз спостерегла вона, що Болеслав — хлопчина вже здорovenного зросту, і що треба покликати до його учителів, бо вона хоче підготувати його до університету.

Покликали учителів. Почала ся наука. Яко слуга і я був на лекціях і стежив усе, що читали, чому вчили графа. Я майже що завжди готовив графа до іспиту, бо він, чи не хотів нічого пам'ятувати, чи не спроможен був тямити те, чому його учено.

Панна Магдалина, як і спершу лащила мене, любила і розмовляла зо мною тільки по італійському. Увечері оце, розпитає мене, чи тямлю я те, що чув на лекціях, що читали графови, та тоді вчить мене грати на роялі. Сама вона була суцця артистка на сему струменті; часто було за північ сидить вона та виграє чудові твори Бетховена. Вона більш за всіх любила Бетховена: він

тоді саме тільки що виступив у музичному світі. А я було сиджу в куточку і не поворохну ся, та все слухаю, аж доки не заплачу, не тямлячи з якої речі. Музику я полюбив загарливо і за те мушу дякувати Магдалині. За рік з чимсь там — ми вже грали з нею на дві руки декотрі сонати Моцарта і Бетховена. Раз графиня застала нас саме як ми грали; вона за те ремствувала і натякнула, зовсім правдиво, панні Магдалині, що я народив ся не для музики, а до плуга, та до рала. Панна Магдалина почула усю вагу сього натякання, обняла мене і гірко заридала. За нею і я заплакав, хоч і не зовсім добре зрозумів графиніне натяканне, одначе я тямив, що з того натякання панні Магдалині — прикро.

Граф зростав швидко, а вчив ся вельми повагом і тупо. Не скажеш, що у його зовсім не було хисту; ні, дешиця була у його, але й вона заглухла через недбалість необачної матері. Графиня раз-у-раз раділа з успіхів свого сивка любого Болеслава, а всі успіхи його не йшли далі гармонічного белькотання по італіянськи; вона була у восхиті і нічого більш не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готовила його до університету. Учителі справно брали платню і робили своє діло яко наймити, або як се велика половина учителів робить: що дня читали свої лекції, або, за вільної години, балакали про полювання з хортами і т. і. Одна панна Магдалина, немов та мати чутка, піклувала ся про його моральне вихованне; але-ж і їй перешкожували оті графиніні восхити, що були зовсім не до речі. Тим часом Болеслав вже добре тямив [а може і вчителі напутили його тямити], що він граф, та ще й пребогатий; і що йому не треба жадних знань та чесноти. Часто своїми грубиянськими вчинками він доводив до сліз нашу Магдалину. Тяжко було міні дивити ся на ту шляхотну, прекрасну панну; в душі я ненавидів Болеслава; коли-б не вона, я давно скрутив би йому вязи; так же — от як він було її жорство образити, а вона горопака приголубить мене і промовить сьвяті слова: „Любіте і ненавидящих вас!“

Еге! от забув я повідати вам, друже мій добрий, що графиня була, як кажуть, ні вдова, ні замужем: чоловік її покинув і перебував завжди в Італії, цвиндрячи там свої подільські мастиности. Графиня з сином жила на Волині і займала ся, як сама вона казала: „едукацією“ свого одинчика. От тепер і скажіть міні: якого доброго приводу морального можна було набрати ся хлопцеві в життя своїх батьків? Перше було він часто-густо питаєть ся у своєї нені ніжноі: „Чи скоро татусь приїде?“ А мати йому на те відповідає, що його татусь ледащо, і коли він приїде, так вона його і на поріг не пустить. Чи добре-ж було синові чути з уст нені отакі речі?!

А про те поміж людей заміжних отакі родинні сварки так часто-густо що немов звичайна річ і на молодого графа великого вражіння не робили. Ото-ж вихованнє його дома скінчило ся; треба було вибрати школу відповідну його породі. З сієї речі спорудили великий бенкет, а по бенкеті покликали гостей на раду: куди вирядити графа задля осьвіти? Перебрали усі ліцеї, усі університети, починаючи з Гетінгенського і нарешті приврадили вирядити його до Вильни і виготовити в його політика економа. Через місяць графиня справила другий великий бенкет, де молодий граф визначав ся мазуркою. За кілька день після того бенкету граф у величезному доріжньому берлінні рушив до Вильни. Я почув, що міні стало вільнійше, бо він стояв перепочною поміж мене а панною Магдалиною. При йому міні не можна було промовити до неї простого слова без того, щоб той лихий хлопець не почав з неї бідолашної глумити ся. Нарешті він поїхав. Ми лишили ся самі: дійсне самі, бо в цілому домі не було ніже єдиної людини, щоб з нею можна було побалакати так сердечно, так щиро, як ми в нею розмовляли. Стара графиня ледві помічала притомність пани Магдалини у неї в домі: така грубянська неуважність тревожила панну і кілька разів вона захожувала ся покинути графиню. Але-ж, де-б горопашна захистила свою одиноку голову? Вона готова була побрати ся в яким будь неотесею-посесором, аби тільки спекати ся графині; так же нео-

теси-посесори не беруться з убогими дівчатами; а у бідної Магдалини нічогосінько не було окрім чистого благородного серця.

Повіраючи міні свої думки задушевні, вона казала, що жити не у графині тільки доти, доки я не виросту і не дійду до спромоги сам собою орудовати: тоді вона перебереться до Варшави, або до Вільни і піде в черниці-кармелюги. Царство небесне твоїй добрій, твоїй праведній душі! Тужливо було міні чути її щиру сповідь, її гадки непорочні. Було отсе геть за північ просидимо, наговоримося, наплачемося і розійдемося до другого вечера майже щасливими. Часто свої сумні-журливі гадки вона кінчала симфонією Севадіяна Баха, що грала на домашньому органі. Се була сьвята Цецилія, а я було, духа ватаївши, слухаю її, молюся на неї. То були найчистішні, найщасливішні години мого життя сумного! Незабаром мене засадили писати в панській контролі. Отут то й почув я свою неволю гірку! Тут вперше почув я слово: кренак! Гірке, кляте слово! І клятий той день, коли я його в-перше почув! Та нічого було робити, треба було коритися долі. Настав тяжкий для мене час. Одна тільки незабутня панна Магдалина спроможна була утихомирити і заспокоювати мене. Одній їй дяка за те, що я не наложив на себе грішних рук... А може-б воно й ліпше було-б... Та ні! Вже хоч яке сумне та тяжке наше життя, але ми не маємо права укорочувати його. Нехай той його відбере у нас, хто наділив нам його.

Так ото й пишу я собі в конторі, а по вечерах навідуюся до панни Магдалини. Про що тільки ми з нею не балакали! Про що ми не марили! І всі наші гадки, усі мрії розвіялися немов дим той по ясному небу. Вона давала міні книжки доброго змісту, які можна було здобути у книгарні графині: книгарня та була трохи чи не вся з французських романів та італіянських новель двоїстого змісту.

Писарі в конторі глушилися з мене, звали мене паннечем, білоручкою, та Німцем, за те, бачте, що я читав не московські і не польські книжки... Раз ото у живна наказали міні з лановим переписати на лаву

і женців і копи пшениці. Іду я повз жниць: бачу, одна молодиця буцім знайома міні; біля неї поміж снопів спить дівчинка, років во три їй; прикрите воно холодком зеленим і завітчане польовими квітками; біля неї глек з водою і торба з хлібом Я довго любовав з прекрасного личенька сонної дитини, та налюбовавшись і питаю у молодиці, як її наімення, щоб завести до лєстру жниць. Вона відповіла. Наімення і голос, здалося міні, занадто знайомими. Я спитав, чи вона часом не Домаха, доня такої й такої вдови ?

— А вже-ж, вона і є, — відповіла вона.

— А ота дитинка — твоя ?

— Моя.

Я роспитав ся у неї про її життя, нагадав їй, як вона міні, голодному утікачеві, дала шматок хліба. Вона нагадала й собі, пізнала мене, зраділа мені наче братови рідному і прохала провідати її в її старій материнській хаті.

На другу неділю після служби зайшов я до неї в знайому міні хагу. Вона розповіла міні, що стара її мати, моя добродійка, давно вже вмерла, а вона по смерті матері вийшла за муж; небавом чоловік її утік на Бесарабію, покинувши її самотню з малою дитиною. Вона прохала мене пообідати у неї, чим Бог послав; я згодив ся: вона, горюха, трохи не плакала, що не було у неї навіть пятака на чвертку горілки. Безталанна!... Скрізь по хаті у неї знати було злидні; але усе було охайно і чисто; хата була вимазана хоч і жовтою глиною; білу глину, бачте, треба купити, або виміяти на хліб, а за жовтою тільки піти на берег Случі. Усе хатне добро було до ладу, в чистоті. Сорочка і на їй і на доні були чисті, білі. Усе у неї було в такій охайности, що й самі злидні здали ся міні не такими огидливими, якими досі здавали ся. Попрощавшись з нею, я пішов до дому, обіцявши їй провідувати її що неділі. По дорозі зазирнув я до своєї старої пустки. Сумно: вікна вибиті, двері поламані, доріжки заросли буряном, піч розвалила ся, і в руїні тій сова звила собі гніздо. Подивив ся я на сю руїну — міні сумно стало... Я глибоко почув свою самотність. І прийшла до мене в го-

лову думка; оселити ся в своїй пустці. Але що-ж я в їй робити му? Одружити ся хіба? Так з ким же? З крестанкою? Як же я жити му з нею? Поміркував і став на тому, щоб оновити свою пустку, та поселити там мою нову — стару знайому, виховати по своєму її доню та тоді їй побрати ся з нею. Подумав-погадав і рушив до своєї контори. По дорозі розіграла ся моя молода фантазія і перед мене стояло усе щасте, усе раювання мого життя родинного. У вечері я поділив ся думками з панною Магдалиною. Вона врадїла, аж заплакала; ціловала мої руки, назвала мене своїм сином, своїм братом рідним, казала, що я чиню добре діло християнське, захищаючи від злиднів і горя удову з сиротою; нарешті приобіцяла допомогати мені в усьому: і радою і грїшми, вивчити мою будущу дружину і грамоті і музиці і господарці. Другого дня заходив ся я коло сего діла: випрохав собі на кілька день волі, наняв майстрів і почало ся лагарінне мого житла дитинного. До хати, замість комори, приставив я сьвітличку, сад обгородив новим частоколом, біля хати лишив місце під квітки, не забув і про хлів для корови і иньчої животины, одно слово влаштував усе потрібне в християнському побуті. Коли усе вже було готове, пішов я прохати свою сусідку на вхідчини. Заплакала вона, горопашна, коли я повідав, що усе те збудовав про неї та про маленьку її Марисю.

У неділю по обіді пішов я з панною Магдалиною відвідати її. Як же вона радїла, що їй панна не погордовала єю. Хата моя стояла недалеко біля панського двору, через що ми з панною Магдалиною що дня відвідували нашу годованку. Минуло їй пять літ; ми стали вчити її, панна Магдалина по польски, а я по російськи.

Швидко летїли мої літа молоді, швидко зростала Марися. Зросла, стала красунею, суцєю красунею волинською. Господи! Було дивлю ся на неї і не надивлю ся. А коли було у вечері в саду вона під гітару засьпіває яку нашу журливо-мелодійну пісню, так я тільки плачу та молю ся Богови... Яка-ж вона була ровумна, дотепна! Панна Магдалина так було не надив-

вуеть ся, не налюбуеть ся з її кебетливости. Я був щасливий. Вона мене кохала, значить теж була щасливою. Щоденні справи мої теж рушали наперед: з простого писаря зробили мене конторщиком, а як попер пан Кошулька, став я за управителя у графині.

Умовили ся ми, щоб після Різдва звінчати ся нам в Марисею. Я упрохав панну Магдалину за весільну матір, а за батька шановного сусіду, нашого тятаря... Усе було на поготові, та не судило ся...

Молодий граф, скінчивши університет, не скажу на якому виділі, Бог його вже знає на якому, рушив в чужі краї доповняти свою осьвіту. Ідучи не завернув навіть до матері, тільки написав до неї. Графиня раювала, що син її так вреть ся до науки: вона справно посилала йому кошти і кожен раз прохала, щоб він швидче доповнив свою осьвіту і вертав до домівки, бо вона вже стара, їй недалеко вже й до могили, так хоч би подивити ся на його перед смертю. Але добрий син не вважав на ненячїні благання, а вона все плакала. Вона, бачте полюбила його і не таміла, чим привабити його до себе. Я бачив, що вона раз-у-раз тужить і справді недалеко їй до могили: от я їй порадив їй, та на власну мою погибіль порадив, щоб вона не посилала синові грошей — тоді він мусить прїїхати. Графиня так і вчинила. За кілька місяців син вернув ся до матері, а вона вже вмрала.

З заграниці він привіз Француза камердинера і двох бульдогів: а любій ненї привіз мусьяжову браслетку та вигадку про те, як на поєдинку у Фльоренції він убив свого рідного батька, вже-ж пак не відаючи, що то його батько. За те стара мати обсыпала його поцілунками. Було се у вересні: міні треба було вїїздити до подільських маєтности графині, щоб звідтїль вислати до Одеси пшеницю та й у слїд за нею і самому туди їхати, провадити її. З Балти до Одеси я поїхав почтовими кіньми. Минувши дві стації, за Балтою мене постигла ніч, та степова, ясна з місяцем, тиха, чарівна ніч! По степу ніщо віде ні ворухнеть ся, жадного гомону, жадного руху нема, тільки коли їдеш повз могилу, так тирса на могилі буцім ворухить ся

і на тебе ніби острах чогось находить. Ох, могили, могили, високі могили! Скільки перепливало через мою душу високих прекрасних ідей, коли я дивився на вас; темні споминки німі минулої слави народньої, і слави і не слави! І під оті години смутного мірковання чувш було в ночі десь далеко-далеко в стену, як чабан виграє на соніці свою, одноголосу мельодию журливу!

Лишенько міні, що не можна міні перебрати ся на ту чудову країну та на старости лігах послухати рідної пісні смутної!

Було отсе зупиню я почтаря-погонича і слухаю чабана, слухаю і не наслухаю ся. Відолашний почтар аж дрижить, прониже його роса-нічна і нудно йому стояти серед дороги, а я сиджу собі на возі, та поти слухаю-слухаю, аж доки не заплачу. „Поганяй швидче! поганяй почтарю! от тобі карбованець на пиво!“ Почтар трухне віжками, махне гаранником, коні летять, давоник виг-голосить і ось знов серед степу землянка: то поштова станція! Міні наче полекшає; одначе почувати не хочеть ся; беру коний і їду далі... Далі теж саме: широкий степ та мемні могили; той же чабан, та-ж сумна нісня і той же чудовий повний місяць!

Приїхав я до Одеси, діждав ся чумаків своїх, спродав ся в пшеницю, і з торбою дукатів вернув ся до дому.

Лихо мое, гірке лихо дожидало мене дома. Тепер, друже мій, тепер, на старости лігах, після довгого бідкування і то не спроможен я байдуже згадати про все те!... Віддаючи графини гроші за пшеницю і рахунок про мою поїздку в Одесу, помітив я, що в другій світлици мигнула Марися, та вже не в нашому народньому убранню, яке вона звичайно носила, а в німецькій голубій сукні. Мене вколело в саме серце. Побіг я швидче до господи; Марисина мати зустріла мене уся в сльозах.

— Що стало ся? — питаю я.

— Ох, Боже мій! Боже милостивий!

— Та що таке стало ся?

— Доле моя! Клята моя доле!

Я довго стояв, не тямлячи нічого, а вона все плакала, кляла долю свою та цілювала мої ноги.

Коли вона прийшла до пам'яті, я спитав ся, що стало ся?

Вона скрізь сльози промовила: — Графиня твою Марисю взяла в покоївки.

— Так що-ж! Великого лиха тут ще нема; я ви-прошу у графині, щоб вернула її назад до дому.

— Велике... превелике лихо, — простогнала вона. Молодий... молодий граф... Будь він проклятий з усім його родом і кодом!...

— Та що таке? Що граф?

Не питай! не говори зо мною! Іди до його! Нехай він сам тобі усе розповідає.

Вона знов почала плакати, рвати на собі волосє і, стогнучи, промовляти наїмення Марисі. Нарешті я зрозумів, що моя сердешна Марися пішла на жертву гидкому, розпутному ласунови. Господи мій великий! Чом тоді не вбив мене твій гріш! яка-б тоді сила гріхів обминула мою грішну душу! Еге! Його „судьби несповідимі“... Інакше мні судило ся!

Немов стерявшись, кинув ся я прожогом до двору; ввійшов в кабінет до графа і тут побачив, що у ніг його плаче моя Марися. Я кинув ся на його; коли-б не сходили мене двох гаремних гайдуків, не втік би він від смерти. Мене звязали, винесли до льоху і приставили вартових. Непамятаю, чи довго я був звязаний. Коли отямив ся, так спостеріг, що лежу на соломі в сирому і темноху льоху, біля мене відро з водою і шматок хліба. По всьому тілу я чув несилу... минуле здавало ся мні якимсь страшним сном. Через кілька день сили мої зміцніли. Добра моя панна Магдалина вишком присиділа мні чаю і булок; а провідати мене не відважила ся. Брав ся я кілька разів виломити двері і втікти; але вартові погрожали веревкою. Вережка не страшна мні, але двері були залізні і силоміць нічого з ними не можна було вдіяти. Просидів я в льоху, аж доки граф, укравши у матері гроший, знов поїхав до чужих країв. З льоху випустили мене у ночі. Немов звір той хижий кинув ся я за браму. Се було зливою і я без шанки побіг бевбач! Небавом помітив в полі огонь; я до його. То була коршма. Я чув, що змерз і побіг до неї.

Входжу, бачу: в коршмі за столом два широкоплечих чоловіка, а перед ними мідна кварта з горілкою. Я привітав ся: вони мовчки кивули головами. Я сів до столу і казав всипати міні кварту горілки. Жид пізнав мене і, подаючи горілки, вказав міні очима якось в острахом на моїх сусід.

Я випив шклянку горілки, потім другу; почастивав сусід і вони випили. Зняв я з ними бесіду, спитав, що вони за люди? Кажуть, були в Одесі на заробітках, а от-се вертають до господи.

Я почув хміль в голові, почув, як від його солодко і казав всипати другу кварту горілки, а сусіди мої взяли собі дві кварта. Небавом стали вони брати мене на жарти, кажучи, що я не випив ще й двох кварт горілки, а вже випив ся. Спершу я собі жартовав, а далі пішов з ними на щирість і розповів їм про все своє жите з самого малку, тай заплакав. Один з них сьміється і каже до мене:

— Еге-ге, земляче, бий лихом об землю, отак як швець об лаву мокрою холявою!... Слізми, земляче, нічого не вдієш. Ми теж, сам бачиш, люди убогі, покривджені, пограбовані, а проте, хвала богови милосердному, пануємо. Ти тільки глянь, та подивись. Вдар лихом об землю! Ходи з нами з вольними козаками; далєбіг не каяти меш ся. Ми живемо на волі, весело. Будинком нашим — зелена діброва; майдани наші — степ широкий та дозвільний. У день спимо в своєму зеленому палаці, а в ночі гуляємо та топчемо ногами оксаміти та золото. Що-ж, товаришу, по руках, чи що?

— Тривай! дай трохи подумаю! — відповів я.

— А як на мене, земляче, так тут і думати ні про що: нехай вже жиди та пани думають куди їм свої дукати ліпше ховати, що понакрадати в убогих мужиків. Не думай, а ліпше виший ось отсієї думи.

Він налив міні шклянку горілки. Я випив і подав йому руку.

— Отсе так! Отсе по нашому; а то думать... нічого не видумаєш! Далєбіг нічого! Просто чарки горілки не видумаєш.

— Гей, ти, свиняче вухо! — гукнув другий, давай вина, давай меду, давай пива! Горілки не хочу! Та слухайно, ти, свине, щоб було порося смажене. Индика, півня не люблю! Чуєш! Живо!

Бідний жидок затрептів і пішов з ліхтарем до льоху.

Ми просиділи за північ. За щирість і вони віддячили мені щирістю; з оповідання їх я довідався, що один з них був утікач, батько моєї Марисі, а другий теж волоцюга з крепаків і промишлюють вони честним промислом лицарським, се-б то розбишацтвом.

Перед сьвітом вони пішли спати до стодоли; а мене сон не брав, хоч я і був п'яним: осоружний граф не давав мені очий звісти. Я тихесенько встав, вийшов з стодоли і пішов на село. Прийшовши до своєї хати, обійшов її навкруги. Гірко було мені дивити ся на хату. Машинально викресав я огню і заткнув його в стріху. Через хвилину криша палала. Я зупинив ся на вулиці, подивив ся, як горить моє добро і пішов назад в коршму до своїх нових товаришів. Почало займати ся на сьвіт, коли я прийшов до коршми і побудив товаришів. Вони були вовсім тверезі, я був теж майже тверезий. Вони випили ще кварту горілки, — я вже не спроможен був пити: взяли торбу злаштовану жидом з смаженими курми та гусьми і мовчки рушили полем до діброви. І я йшов за ними. Довго я озирав ся на своє рідне село, його вже й не видно було, тільки чути було якесь гудіння та видко було полум'я в моєї убогої хати.

Ми прийшли на хутір: там старенька бабуся топала піч. Товариші мої спитали у неї:

— Не було Марка?

— Ні, не було, — відповіла вона.

— Вари-ж, бабо, обідати, а ти, товаришу, ляж та спочинь!

Я ліг, та заснув. Мені наснився розбишацкый табір: з переляку я прокинув ся і побачив, що я у розбишацькому таборі.

Минув місяць, тільки один місяць і я став справдешним розбишакою. Правда, я нікого не вбивав, за те

без милосердя грабував жидів-богатирів і шляхту, тай усякого, хто приїздив в коштовному екіпажі. Начитавшись романів про великодушні вчинки лицарів-розбійшак, я загадав ся і собі так чинити, се б то забирати у богатирів і роздавати злидарям. Так я і робив.

Минув ще місяць. Мене в один голос товариші обібрали за отамана. Ватага моя швидко більшала: за чотири місяці у мене було вже більш сотні завязатців. З такою силою я відважував ся вже вочевидь нападати на панські двори: успіх був добрий, бо хрестяни зраджували своїх гнобителів. По Волині і Подолі хрестяни любили мене за мої лицарські події. Слава про моє безкористе шпарко простала ся між людьми, а ватага моя ще шпарчіше зростала: за шівроку я раховав вже трохи не три сотні товаришів. На одному місци я ніколи свого війська не держав, бо трудно було його прохачувати, та ще й поліції треба було затуманити памороки; щоб не тямила в на, де я суче перебуваю. Правда, що поліції я не вельми лякав ся, бо хрестяни мене любили і, коли-б треба було, так би приховали.

Часом я скупляв свою армію на одно місце, не на те, щоб зробити напад на неприятеля, ні, а на те, щоб у купі побенкетувати тиждень, а то й другий. Про се у мене були по гаях льохи або давні печери. Про їх знали тільки осаули мої та дехто з певних моїх товаришів. В льохах ми ховали вино, харчі, зброю, оливу, порох і гроші. Такий льох був у мене один біля Звенигородки в братерському лісі. Люди переказують, що того льоха викопали гайдамаки р. 1768. Другий такий льох був між Заславом а. Острогом, здасть ся, і він гайдамацької роботи. Третій найбільший під Київом за мурами китайського монастира, теж в лісі. Се були величезні печери, викопані, здасть ся, ще за Андрія Боголюбського. На горі, де викопано ті печери, знати й досі сліди земляних валів! може се була огорожа його замиського терему. От по тих печерах бенкетував я з товариством по кілька день на очах китайського монастира; а святим ченцям і думка про те не приходила. Світив я в печерах білими свічками восковими, що виливають у тому-ж монастирі для київської Лаври.

Застяляв я ті суворі печери килимами коштовними; шаллями та оксамітами. Гучно було і весело. А іноді й тепер перелечу думкою до того краю, згадаю колишнє і помолодію!... Ох, ох, Господи, прости мої гріхи!

— Дід побожно перехрестив ся.

Побенкетувало було кілька день та тоді й розпушту свою ватагу па всі вітри! До кожного відділу призначу було осаулу і накажу, щоб усі осаули називали ся моїм найменням і моїм призвищем; а сам я перебирав ся в мужичу, чи в панську одєжу і йшов до Київa, чи до другого якого міста. Одно слово я поводив ся наче той знаменитий Ринальдо-Ринальдїні.

Трапляло ся мїні часто-густо бувати на берегах Случі біля того села рідного; але зайти в село я бояв ся. Мене не лякала зрада хрестян, я усіх їх поваділяв — кого грїшми, кого волами, кїньми чи иньчим чим — кажу: я їх не бояв ся. Мїні страшно було зустрїти Марїсю або панну Магдалину. Отсе було цілісеньку ніч висиджу на березї моєї любї Случі, дивлю ся, як гаснуть огні по вбогих хатах моїх братів-крєпаків, спокійно-покїрливих своїй долї. Було плачу і каю ся, та ба! Я зайшов все так далеко, що годї було вертати назад без запомоги широго друга. Я кілька разів заоджував ся провідати панну Магдалину, та все передумував: і соромно і боязко було побачити ся з нею. Отак чортяка боїть ся зустрїти чистого янгола. Тодї я був наймізернїшою і найбезталаннїшою людиною! Повештавшись коло села, полубовавши з ясної води Случі, я потяг до лісу, наче той сїроманець, боячись спїткати чоловіка. В лісі знаходив я свою ватагу: на широкому гіллі столїтнього дуба розвішував коштовні килими та оксамїт і починав пити-гуляти з своїм злочинним товариством. Я думав затопити своє сумлївне брудне в догому винї. Де там! Впливало воно з вина і, буцїм кїт скажений впливало ся до мене в серце. Під отакі страшенї години, немов на яву, ввижалася мїні панна Магдалина і моя прекрасна, украдена у мене, моя наречена! Вони ввижали ся мїні наче два янголи, розмовляли зі мною так тихо, солодко, любо, що я отямлював ся і ставав зовсїм щасливою людиною.

Раз якось відважився я написати лист і прохав, щоб вони побачилися зі мною на самоті: про се побачення я признав пусту хату в саду у титаря у нашого, що колись, гадав я, батьковати ме він у мене на весіллі. Я став на тому, щоб кинути ремесло своє кляте і готов був зробитися хоч каторжним, аби тільки обшити бруд в свого сумління.

Я пильно ховав ся від товаришів з своїми замірами; тай до чого-б довела щирість?! До грубиянського глузу хіба, а більш ні до чого. Тремтів я дожидаючи дня, назначеного мною панні Магдаліні на побачення: в той час вештав ся я в своєю любово ватагою біля Луцька. Раз помітили ми в лісу, що почтовим шляхом котить ся великий берлин дорожній. Я гукнув на своїх завязців; „З яру на долину!“ — се-б то: виходьте на шлях, та спиніть берлин. Сказано — зроблено! Берлин спинили. Ще в віддалі вдалося мні, що берлин той мні впознаку і доки я добіг до його, щоб запевнити ся, чи не помиляю ся, хлопці мої вже впорали ся; паки від берлина повідрізували, а пан роздягнений, як мати народила, трусив ся за свою душу.

Кого-ж я пізнав в отому роздягнутому чоловіку? Уже-ж нікого більш як мого ворога найлютішого, розпутного графа Болеслава. Признав ся, мні було і сьмішно і боляче дивити ся на його: він теж пізнав мене. Усе тіло у його тремтіло. Я відвернув ся від його, звелів паки знов попривязувати до берлина, одягги графа і його камердинера, Француза; дав почтареві червінца на горілку тай пустив їх в Богом, незанявши ні волосини їх. Граф в переляку не спроможен був слова вимовити, а Француз, сівши на берлин, ввічливо зняв капелюха і промовив до мене: „Merci monsieur!“

Після отсього вчинку, здавало ся мні, що я сьміливо могу йти на побачення в панноу Магдаліноу. Я мрів уже про тиху її розмову солодку; про її прекрасний погляд милосердвий. Ввижало ся мні, що я вже покаяний, покірний трудовник ніжий, де небудь в глухому монастирі, або де на засланоу, а сумління моє вже чисте... Я був тоді щасливим; але Божа воля була, щоб я ще провадив свої злочинства. На дорожі я вельми-

дуже занепав. Товариші привезли мене на хутір в гаю біля Дубна до старої ворожки та там і лишили мене. Баба-шептуха годовала мене і гоїла як з'умила.

Отаманування своє я передав товаришу Прохорови Кичатову, чоловікови з великою силою і в серцем не розбишацьким.

Пролежав я, майже нерухомо в жовтня аж до квітня: під кінець квітня стало міні спроможно підвести ся на ноги і перейти в другий куток хати. На проводах я вже сидів під хатою і любовав з тихою, мелянхольною краси природи, що на весні оживала.

Хутір той був самотний; здасть ся опріч моєї лікарки та її чоловіка ніхто й не гадав, що той хутір є на світі. Лікарка моя дозволила міні що дня виходити з хати посидіти кілька годин на дворі. Сиджу було та люблю з невеличкого ставка прозорого, заквітчаного зеленим очеретом: в греблі обсадженої з обох боків старими вербами, що розгорнули своє віття на прозору воду. Низше греблі млин на одно колесо, такий старий як і господар його!.. тут і лотоки, що привітно джуркотуть. По ставу плавають гуси і качки: в далека здасть ся що і на воді качка і в воді качка. На березі біля греблі маленький човник, перекинений до гори дном; на піддашку старого млина розвішані рибальські сітки; округ хутора непрохідний ліс дубовий: тільки в одному місці наче прогалина, немов наумисне прорубана, на те, щоб доповнити пейзаж. У ту прогалину далеко на обрію синіють, наче величезні вали — вітки карпатських гір. Я оживав дивлячись на оту чудову природу чарівну!

Іноколи провідував мене Прохор Кичатий; завжди привозив він моїй лікарці гостинця, а міні різної лягомини; казав міні, що товариство без мене нудить ся, що нема жадних заробітків, що він трохи-трохи не вскочив був в руки поліції у Кременці і що товариство жде мене наче самого Бога з неба.

А у мене не те було на думці. Я гадав, коли-б тільки вібрати ся на силу так зараз просто до Почаєва помолити ся Святій заступниці Почаївській, а потім пробрати ся на берег Случі та побачити ся з панною

Магдалиною. Тоді вже куди Господь мене поверне тільки не до товариства.

Під кінець мая спроможно стало міні з палицею рушити в дорогу. Одяг ся я в стару мужичу одежу, взяв на плечі торбу, в руки палицю, за пазуху пістоль, подякував, чим спромога була, господарів моїх добрих, помолвив ся і поплентав ся. Дід провів мене на кременецький шлях і я, попрощавшись з старим ще раз, рушив шляхом на Кременець. Думка була; спершу зайду до Почаєва а тоді вже до панни Магдалини.

Вертаючись з Почаєва, завернув я до Кременця подивити ся на королеву Бону та на палац, що будували тоді під Кременецький лицей. Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив спокій і освіту! Ти любив чоловіка так як любити заповітив нам Христос. З Кременця через село Верби рушив я до Лубна а з відсіль на Острог та Корець до Новгородка на берег моєї рідної, моєї прекрасної Случі.

Тут я переночив, та другого дня у вечері був вже під нашим селом. Думка була переночувати в діброві, а вранці полати звістку панні Магдалині, що я тут. Але-ж яким робом подати звістку їй? У мене не було ні паперу, ні пера, ні чорвила. Поміркувавши, я пішов до знайомих коршми, щоб там написати до панни Магдалини і післати через жида. Та таки і їсти міні вельми хотіло ся.

Жид і виду не подав, що пізнав мене. Я взяв чвертку горілки, шматок хліба і тараню. Угамовавши трохи голод, взяв у жида паперу, написав цидулочку і післав з нею жида до панського двору, сам, доки що, приліг на лавці спочити; став вже дрімати як ось відчинили ся двері і в коршму влетів граф з патовпом забровних мужиків.

— Держіть його! Взяжіть його! — гукав він.

Я скочив з лавки, досяг пістоля і не прицілюючись ні на кого, вистрілив. Граф повалив ся на долівку. Прости міні, Господи милосердний, отсей гріх мій невольний! Я не бажав його смерті: він був у мене в руках і я відпустив його. Сам сатана навів мою руку і я зробив ся невольним душегубом! Се було перше

і останнє душегубство з моїх рук. Але се не виправдує мене: чи сяк, чи так, а я був грабішакою і грабіжником чужого добра.

Мужики знаючи мене особисто, відаючи про мою грабішацьку славу, — була й гутірка, що я характерник, — не хотіли мене вязати. Я шпурнув пістолем в голову жиду зрадниковч і в супроводі мужиків пішов на панський двір. Тут графиня звеліла вязати мене і закинути в знайомий вже льох. Тепер вже не дали мені ні хліба, ні води і панна Магдалина не прислала вже, як було перше, ні булок, нічого иньчого. І вона, думав я тоді, і вона моя єдина, моя добра і вона відцурала ся мене. Три доби пролежав я вязаним в льоху; кажу три доби, бо тричі показував ся дяний світ через душник. Мені не давали ні хліба, ні води, та й не треба було мені їх; годувало мене горе сердешне, поїли мене слюви, сумління мордовало мене. Я почував усі свої злочинства: я був злодій, грабіжник і... душегубця! О, моє горе за ті три ночі було без міри велике. Усі мої злочинства ввижали ся мені так живо, так страшенно виразно, що я затуляв очі руками. Іноді, тай то не на довго картина переміняла ся і мені ввижав ся мій дитинний вік: пустка, ніч на полі, вовче голосіння, лановий, пан Кошулька, моя благородна панна Магдалина а за нею, наче божий янгол ясний, прекрасна, непорочна Марися... Боже мій, Боже мій! „Вскую мя оставиль вси!“ Знов переміняла ся картина: я бачив ворога, що погубив мене; навкруги усе палало огнем; я скаженів гукав, плакав і гриз муровану підлогу в льоху.

Страшенно тяжкі були мої мордовання: молитви і всякі иньчі добрі думки покинули мене на поталу лютим демонам. Що години нападав на мене каз.

Раз отямившись, я почув згагу, підліз до дверей, [ходити мені не можна було, бо руки й ноги були у мене звязані] і став кричати, просячи води. Ніхто не об'явав ся, а згага душила мене. Я рвонув веревки, вони подали ся, я вдруге — веревки ще більш послабшали. Сяк та так визволив я руки, а потім і ноги, перейшов помацьки по своїй тюрмі, і мені наче полекшало. Під-

ходжу до душника, дивлюся, світлу не видно, повинно — ніч була. Тепер усі сплять, чи вже-ж і вартові мої не заснули? Підходжу до дверей, стукаюся, кричу — ніхто не обзивається. Прислухаюся — чую: на дворі легенька буча, гомін людський, мабуть почули мене. Знов гукаю, — ніхто не обзивається, а буча все більшає та більшає. Озираюся я, аж через душник пробивається до льоху червоний світ і чую голоси: „Пожежа! Пожежа!“ Тоді вже я згубив усяку надію випрохати води: хто тепер мене вчує! А згага більш та більш душать мене: я став лизати вохкі стіни моєї тюрми; але не полекшало. Я відав, що в льоху є вино, але воно за другими залізними дверима. З страждання я звірем вив! Голодна смерть стояла перед мене і жала мене... Слухаю: двері відмикають і кличуть мене; я кинувся до дверей, двері відчинилися, бачу своїх товаришів! Першим словом моїм було: води! Принесли; напився я; дивлюся округи і страшно вивовити, що я побачив! На дворі, при світлі товариші мої ріжуть, б'ють і живих в огонь кидають отих бета-ланних гостей, що поприїздили до графині. Ох, ліпше-б на світ не родитися, як бачити отакий жах та ще й спричинитися йому!

Заким держали мене в льоху, хрестяни дали знати товариству моєму, яка пригода постигла мене. Товариство прилетіло виручати... Страшенно було виручання!

До графині зібралася сила гостей з жінками, з дітьми, з'їхалися на похорони сина, та не судив йому Господь в землі лежати: грішне тіло його згоріло укупі з розкішним катафальком. Все вже було вилаштовано до похорону, вже ксьондзи почали правити, аж ту налетіли мої розбишаки — немов ті шудіки; запалили будинок і почалася різанина... Немовляткам навіть не дали варвари пощадку!

А хрестяни збіглися на двір немов на яку диковину дивитися, ніхто й пучкою не поведе; тільки регочуться, дивлячись, як розбишаки з другої посади кидають якого грубого пана або паню. Безсердечні, жорсткі люди! А про те, хрестяни спасли панну Магдалину за її добрість янгольську та за те, що вона по

неділям ходила до нашої церкви. І Марисю мою беатланну спасли за те, що вона була не панна. Я шукав їх по селу, ще раз хотів я подивити ся на їх бідолашних, та хрестяни не показали міні їх захистку, бояли ся, щоб я не вбив поневолі злочинну Марисю. Бідні! Вони не няли віри, що я щирим серцем простив її. Так і не довело ся міні їх побачити!

При сьвітлі пожежи товариство потягло мене за собою до тієї коршми, де я вперше зустрівся з розбишаками і де заподіяв душегубство. Товариство напало ся вина, запалило корчму, а жида-орандаря живцем кинуло на огонь... Тоді рушили ми ночувати в діброву.

На дивовижу міні я не помітив у розбишаків жадного здобичу: виходить, що усе те було заподіяне тільки ради мого визволу на волю! О ти моя бідна воле! Душегубством і пожежою тебе куплено!

Не було вже моєї долі в справах злочинного братерства; я трохищо що не завжди хорував, прежній недуг небавом знов до мене вернув ся. Стало ся се недалеко від мого рідного села, тим то я й прохав своїх товаришів перенести мене в село і положити у титаревій хаті в саду, а там вже, що Бог дасть! Довго вони не хотіли вволити мою волю, бояли ся, що поліція нападе; але я запевнив їх, що буде міні безпечно. Я знав, що титар не видасть мене, а коли-б і видав, так ні суду ні кари міні не страшно було, бо я й без того що години карав ся. І не сказати, як остогидло міні жите розбишацьке, жите подібне звірячому.

В ночі перенесли мене товариші до титаревій хаті, положили і дали звістку господареві, що у його є недужий гість. Вранці прийшов до мене сам титар, приніс міні води, хліба і пареного молока з шавлією; роспитав, що у мене болить, напоїв мене горячим молоком, потім приніс постіль, а у вечері привів ворожбита. Чудова, шляхотна твар ворожбита, з білою широкою бородою надавала міні довіря до його; але ліки його не допомогли міні. Титар і ворожбит сиділи зі мною по цілим дням; але з жінок нікого я не бачив у себе в хаті, мабуть сторожкий титар не казав про мене своїй жінці,

не покладаючись на її язик. Міні все гіршало та гіршало, так що я прохав покликати до мене попа.

В ночі прийшов піп. Я пізнав того самого отця Ничинора, що колись обіцяв ся зробити з мене чоловіка. Старим він став, посивів, але ще бадьорий. Здивовався він, коли я нагадав йому про того бідолашного Кирила сироту, що він колись давно взяв був в убогої вдови Дорошихи.

Після словіди і причастя я почув, що міні ліпше став. Сьвята, велика річ релігія для чоловіка, тим паче про такого грішника як я! День за день лекшало міні. Добрий мій титар хоч як пильнував, щоб не довідали ся, що я перебуваю у його в хаті, одначе ж тайна виплила. Запізно у вечері сидів я під вікном і слухав, як витинав соловей в саду; я вдихав в себе пахощі квіту вишень та черешень. За дверми здало ся міні щось чорне мигнуло: придивляю ся пильнійше — людська постать тихо підходить до хати; ще близше — бачу молодниця в чорній сукні, от вона підходить до самого вікна і кого-ж я бачу? То була моя єдина, незабутна Магдалина! Вона тихесенько ввійшла в хату. Ми припали один до одного, поцілювали ся і довго держали один одного за руки, не мовлячи ні слова. Потім наче сестра, ніби найніжнійша коханка вона обвила мене своїми руками і гірко прегірко заридала. Не довго ми бачили ся, бо я був ще слабим: вона се зрозуміла і небавом попрощала ся зі мною, обіцяючи ся зайти до мене в-друге. Вона ради моєї Марисі лишила ся жити з нею на селі, бо Марисі, яко креначці не можна було йти за нею в монастир. Несподівано довідала ся вона, що я перебуваю у титара: вона шукала для себе квартиру на селі; дякониха порадила їй титареву хату, яко дешеве і захистне пристановище. В день прийшла вона недовити ся на ту хату; господарі були у полі на роботі, а тоб вони не пустили її в сад. Я тоді саме спав, як вона приходила в хатину. Вона бачила мене сонного, пізнала, не будила мене, а прийшла у вечері. Після того ми бачили ся що дня, коли господарі виходили в поле на роботу. Боже мій, про що тільки ми з нею не розмовляли! Які високо-піднесли, які благородні

думки-чуття вона сповідала міні! Вона оповіла міні, що одержавши мій лист, вона ціле літо і осінь усе що вечера приходила до сієї самої хатини, щоб побачити ся зі мною і часом дожидала мене до самого сьвіту. Які вона чисті, християнські заходи приміркувала тоді, щоб повернути мене на добру стежку! Ми сповідали ся один одному; балакали про все, що було нам близьким, сердечним; але про Марісю не промовила ніже єдиного слова. Панна Магдалина неначе бояла ся згадати міні про Марісю, а я боявся почути її наїмення в непорочних уст пани Магдалини.

Тимчасом моя безталанна Марися кожен раз приходила з панною Магдалиною і сиділа в саду, не відважуючи ся зайти до мене в хату. Раз якось зібрав ся я в духом і спитав ся:

— А що моя бідолашна Марися, чи жива вона?

— Жива, та не скажу, що здорова, — відповіла панна Магдалина.

— А що ж з нею? — спитав я з острахом.

— Вона, у неї недуг — на серце.

— Можна міні з нею побачити ся? Приведіть її до мене нехай я хоч гляну на неї.

Панна Магдалина вийшла з хати і через хвилину вернула ся, ведучи за собою Марісю. Я не пізнав її, так вельми вона перемінила ся: бліда, худорлява, очи блищать лиском пропасниці. Довго вона стояла, мов скаменіла, нарешті ледві чутно промовила:

— Прости, прости мене! — і, ридаючи упала міні в ноги.

Я був занадто збентежений, не було спромоги слова до неї промовити. Побачення наше без розмови швидко скінчило ся: панна Магдалина вивела її ледві живу з хати... я не відважив ся спинити їх.

У пани Магдалини була надомною безмежна власть моральна; я корив ся їй наче мала дитина матері.

Марися у купі з панною Магдалиною що дня відували мене. Марися розповіла міні свою сумну пригоду з того дня, як я поїхав до Одеси продавати пше-ницю.

Не перекаувати му тобі, друже мій, того тяжкого оповідання! Воно невимовно гидке! Та на лихо, на нашій бідній країні такі речі занадто звичайні!

Безталанна Марися стала матір'ю і в злиднях зрощувала свого бідолашного сина. Графиня не хотіла дати жадної заповоги злиденній матері свого унука... Бачте їй страшно було фалшивого сорому! Ох, ви графині, горобахи ви і душі у вас дрібні!

День за день міні ліпшало. Ми стали на тому: скоро можна буде міні ходити, піду, не в далекий монастир глухий, як перше я приміркував, а піду в Житомир до губернатора, признаю ся в усіх своїх злочинствах і положу ся на Божу ласку та на людське правосуддє. Так і вчинив.

У ночі попросав ся з моїм тихим та гостинним господарем і вийшов з села, так, що ніхто мене й не бачив.

В гаю на березі Случі ждала мене панна Магдалина з Марисею. Так ми ще в день умовили ся. Перед світом вони провели мене на житомирський шлях і ми розійшли ся... на віки розійшли ся.

Цілуєчись в останне панна Магдалина поблагословила мене от сією от, святаю книгою...

Дід указав міні на Біблію, що я вже згадував. Далі він мовив:

Сьвята, божественна книга! Вона у мене єдине пристановище, покрова моя і уповання.

Дід замислив ся, сплакнув і скрізь сьлови мовив, наче сам до себе:

— Отся єдина річ тільки й заціліла від пожежи. Помовчавши з хвилину, дід мовив:

— Друже мій! Коли приведе тебе Господь в наш край, навідай ся ти в наше убоге село на березі Случі: як що ще вони живі, — поцілуй їх за мене, а коли преставили ся, так відправ панахиду по їх мученичих душах.

Я прийшов в Житомир, пішов до губернатора, чисто-сердечно розповів йому своє страшне житє... Мене взяли в арешт.

Мене судили яко душегуба і осудили милостиво і чоловіколюбно.

От тобі і усе моє грішне оповідання, мій друже і любий мій земляче!

А про останнє нехай тобі розкажуть до кінця мої кайдани і мої завчасно посивілі коси!

Київ, 1845 р.

Дружарські помилки.

Наймичка.

	Надруковано.		Повинно бути.	
Стор.	5	ряд. 37	поперечилку	поперечнику
"	10	" 22	суружж	суворих
"	11	" 4	порками	парками
"	12	" 10	Ну-ж,	Нум,
"	14	22 і 27	Няля	Нила
"	15	" 3	Ниль	ниль
"	—	" 16	переходиві	переходив і
"	17	" —	Після 35 рядка пропущено:	„Добре! і я так наймуся“.
"	18	" 21	заходив	заходив-ся
"	19	" 1	молочків	молочка
"	—	" 32	Отже з Якимом	От ми з Якимом
"	25	" 24	свое	свої
"	29	" 31	крилами	крисами
"	32	" 13	міг	вже
"	34	" 10	Якимина	Якилина
"	37	" 40	чуваєш	чубеш
"	38	" 10	вечесниці	вечасниці
"	41	" 26	молотили	молотники
"	43	" 2	втішала	втішала
"	46	" 39	д'яти-літню	десятилітню
"	50	" 17	случаї	слухачі
"	51	" 19	найшла	налила
"	58	" 26	калатати	каланати
"	59	" 11	до-него	донею
"	66	" 5	Шептина	Шепшина
"	67	" 30	іще	аще
"	69	" 34	вам	ваш
"	71	" 29	раз	разу

Безщасний.

"	86	" 11	звіниця	дзвіниця
"	—	" 16	гядотні	гадати

		Надруковано.		Повинно бути.	
Стор.	87	ряд.	24	примирили	примусили
"	90	"	14	придражнили	продражнили
"	91	"	9	так ото	так-от
"	92	"	5	затилок	флигель
"	94	"	21	і єю самою то ору-	і єю самою орудувала,
"		"		довала була	то була
"	95	"	40	затилок	флигель
"	97	"	1	ставма	стовма
"	98	"	38	коминку	колінку
"	101	"	28	нашареровим	нашатиrowим
"	105	"	2	плюгою	скаредом
"	107	"	16	невимовна	невимовно
"	125	"	3	вже мундир	виц-мундир

Капитанша.

"	146	"	37	слією	олією
"	149	"	31	до цісаря	до цісарця
"	156	"	9	на похові	на похилі
"	—	"	17	еквіпаш	екипаж.
"	157	"	22	романи	романси.
"	—	"	34	смуглій	смаглій
"	158	"	14	на прожиток. До що-	на прожиток щоден-
"		"		денного прожитку.	ний: Жадних примх.
"		"		Ні одних примх.	
"	161		17	грюкнущи	грукнув
"	163	23i	24	воп нот	бо мо
"	165	"	36	Володя.	Володі.
"	167	"	25	поторошили	потроцили
"	—	"	36	лепетко	лепсько
"	181	"	24	побрягу	добрягу
"	182	"	40	обмануло	обманило
"	186	"	24	Волода.	Володю.
"	196	"	7	дом	долг
"	201	"	6	проводи	проводах
"	202	"	2	моралійні	моральні
"	203	"	5	тхнув	ахнув

Музика.

"	208	"	16	кареті	карети
"	212	"	32	ліпша	лівши
"	—	"	33	одному	одного
"	216	"	8	пузаечими	пузастими
"	218	"	6	протис	притис
"	—	"	18	розтався	роздався

		Надруковано	Повинно бути.	
Стор.	220	ряд. 30	лінтаючи	лінтюги
"	221	" 10	Сількість	Сількісь
"	222	" 25	неймовірної	неймовірно
"	223	" 1	білий	біла
"	—	" 6	на й	тай
"	—	" 18	простяє	простяг
"	224	" 10	колу	коли
"	227	" 31	мор	морів
"	—	" 37	тарно	тавро
"	228	" 19	гату	гатку
"	229	" 32	на всході	на вході
"	230	" 21	вітруоз	виртуос
"	232	" 20	мадам	m-ле
"	234	" 11	хрону	хрину
"	235	" 7	померхлих	померклих
"	—	" 10	як поки	аж поки
"	—	" 14	От він і взяв мене за- мість попереднього поводатаря свого .	зовсім не треба, бо надруковано те саме двичі.
"	235	" 32	на-біч	на-бік
"	240	" 21	А далі	А далі
"	241	" 36	одного	до одного
"	245	" 15	Он ви	От ви
"	246	" 2	Петерській	„Питерській“
"	247	" 26	чумна	чудна
"	248	" 15	вже-ж-там	вже-ж-пак
"	250	" 36	Бісноватого.	Бисковатова.
"	257	" 17	мені.	мене.
"	—	" 28	Но	Але
"	—	" 31	Мария	Марьяна. І далі до кінця де надруковано Мария Якімівна, треба чи- тати Марьяна Якімівна.
"	276	" 8	Дотичавши	Дочитавши

Княгиня.

"	287	" 23	едену	Едему
"	288	" 15	чорчій	чорній
"	290	" 12	його	сёго
"	297	" 15	хріх	гріх
"	—	" 21	Оглові	Оглаві
"	298	" 18	і сам ще	і сама ще
"	—	" —	знівши	живою
"	—	" 38	зірну та	зірну на
"	299	" 25	чого сій грішниці?	чого сій грішниці ще не ставало ?
"	301	" 5	на сьвіт	на той сьвіт
"	304	" 18	сюпріє	сюрпріз

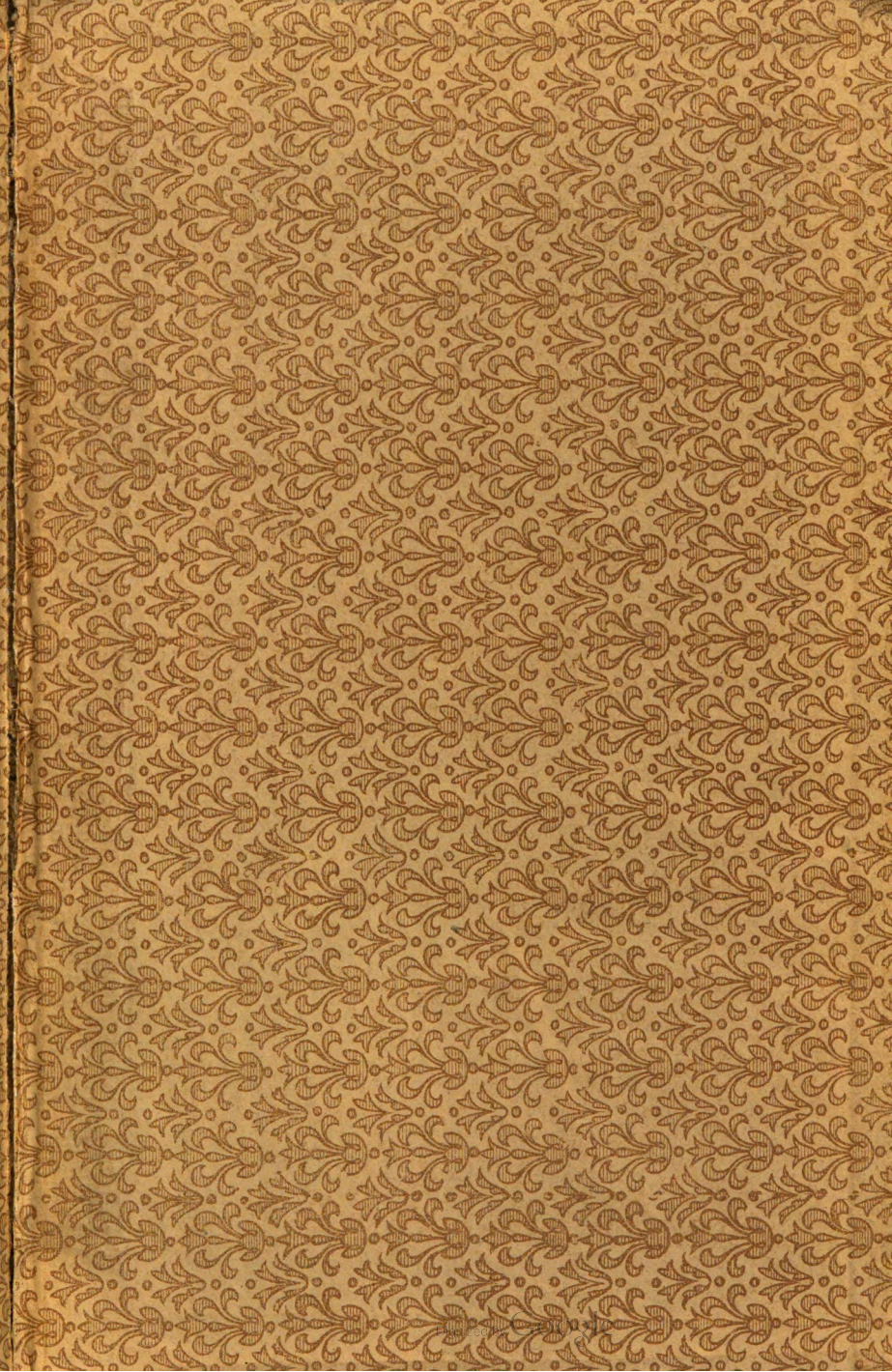
Варнак.

	Надруковано.	Повинно бути.
Стор. 315	ряд. 13 на	та
" 316	" 10 карновкою	карнавкою
" —	" 8 поважного	поважаного
" 318	" 1 Шитомиру	Житомиру
" 325	" 19 луба	була
" 328	" 8 кармелюги	кармелитки
" 330	" 18 лагарінія	лагожіння
" —	" 23 християнському	християнському
" 331	" 14 врьєть ся	рвьєть-ся
" —	" 35 провадити	продавати
" 332	" 21 мемні	темні
" 334	" 33 понакрадати	понакрадали
" 334	" 26 оливу	оливо
" 337	" 22 все	вже
" 339	" 20 дзюркотуть	дзюркочуть
" 340	" 16 Дубна	Дубна

28 X. 1938

U 10247

4a

